

brown
book

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196055

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 291 / R164 Accession No. M 4179

Author रामसुतात्मज

Title चंद्रहास्यकथा १९५४

This book should be returned on or before the date last marked below.

मराठवाडा साहित्य परिषद प्रकाशन

चंद्रहास्य कथा

कवि रामसुतात्मज

संपादक :— डॉ. ना. गो. नांदापूरकर एम् ए पीएच्. डी.

मंशोधक :— विश्वेश्वर अंबादास कानोले (नांदेड)

किंमत अडीच रुपये

प्रकाशक :

रा. ब. माढेकर

अध्यक्ष :

मराठवाडा साहित्य परिषद्,
इसामियां बाजार, हैदराबाद-६.

आवृत्ति पहिली

१९५५

मुद्रक :

जयहिंद प्रिंटिंग प्रेस,

मालक : भारत मुद्रक आणि प्रकाशक लि.

नारायणगुडा, हैदराबाद-६.

प्रकाशकाचें निवेदन —

चंद्रहास्यकथा ही एक अत्यंत लोकप्रिय कथा आहे. या कथेवर कवि रामसुतात्मजानें रचलेलें हें आख्यान तसेंच मनोरम आहे.

मराठवाडा साहित्य परिषदेच्या 'प्रतिष्ठान' या मुखपत्रांत प्रस्तुत आख्यान क्रमशः प्रसिद्ध करण्यांत आलें. तें आज पुस्तक रूपानें प्रसिद्ध होत आहे.

नांदेडचे सुप्रसिद्ध इतिहास संशोधक श्री. वि. अं. कानोले यांनीं या आख्यानाचें संशोधन केलें आहे. आपल्या संग्रहांतील या आख्यानाचीं हस्त. लिखितें आणि कवीच्या चरित्राचें टिपण प्रस्तुत प्रकाशनासाठीं देऊन श्री. वि. अं. कानोले यांनीं परिषदेस उपकृत केले आहे.

उस्मानिया विद्यापीठांतील मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. ना. गो नांदापूरकर एम्. ए. पीएच्. डी. यांनीं प्रस्तुत आख्यानाचें संपादन केलें. तसेंच आख्यानाचें मासिक रसग्रहणात्मक समालोचनहि केलें आहे. परिषद त्यांची कृतज्ञ आहे

ॐ जोशी प्रदर्श ॐ

प्रकाशक व मुद्रक विमोक्त

गोळीगुडा, हैद्राबाद

संपादकीय -

प्रस्तुत 'चंद्रहास्यकथा' हे काव्य श्री. वि. अ. कानोले यांच्या संग्रहांतील आहे. प्रतिष्ठानमधून-मराठवाडा साहित्य परिषदेच्या मुखपत्रांतून-हे क्रमशः प्रसिद्ध करण्यांत आले असून आतां पुस्तकरूपाने जनतेच्या पुढे येत आहे. ग्रंथ संपूर्ण प्रकाशित होईपर्यंत त्याची एकच प्रत उपलब्ध असल्याकारणाने केवळ तिचाच उपयोग करावा लागला. ह्या ग्रंथाचा कर्ता रामसुतात्मज विश्वनाथ असून प्रस्तुत प्रतीचा लेखक शिवानंदानुचर शंकरसुत शिवदास आहे आणि प्रतलेखनाचा काळ शके १९६४ आहे.

सहिता निर्माण करित असतां मी पुढील मार्ग स्वीकारला. कवींचे मनोगत स्पष्ट व्हावे, त्यांचे काव्यवैभव व्यक्त व्हावे, तत्कालीन लेखनपद्धतीचे वैशिष्ट्य अवाधित रहावे पण त्यासमवेतच ग्रंथांत अशुद्धता राहू नये आणि वाचकांना सहज रसप्रतीति व्हावी यास्तव मी वृत्तवद्धतेकडे विशेष लक्ष दिले. कवींची रचना विविध वृत्तांत आहे. वृत्ते नीट वाचतां आलीं. तरच तीं गोड वाटतात आणि अर्थहि प्रतीत होत जातो. यास्तव वृत्तांच्या नियमानुसार भाषेतील ऱ्हस्वदीर्घ मी नीट केले आहेत. वृत्तमुखार्थ कवीनें अनेक शब्दांची रूपे विकृत केलीं आहेत तीं मला तशींच ठेवावीं लागलीं इतकेच नव्हे तर कवीनें योजिलेल्या शब्दांच्या शुद्ध रूपांतहि कधीं कधीं मला ढवळाढवळ करावी लागली तसे ऱ्हस्वदीर्घांचे फेरफार मी केले आहेत. पण असा प्रकार अल्प आहे काहीं शब्दांची शुद्धरूपे वृत्तांत गुण्या गोविदानें नांदतातहि, पण प्रतलेखकाने प्रमादानें वा अज्ञानानें त्यांचें अशुद्ध-लेखन केलें. त्यांचीं शुद्ध रूपे मी स्वतः तेथें योजिलीं. अशांचोच संख्या अधिक आहे. हा केवळ एका व्यक्तीचा शुद्धलेखनाचा दोष आहे. यास्तव टीपेंत तीं अशुद्धरूपे दर्शवून मी जागा अडविली नाहीं. पूर्वींच्या मौखिक विद्येच्या काळांत

या विद्वानांना लेखनाची संवय नसे; आणि त्यासमवेतच उच्चार करण्यातील अस्ताव्यस्तपणाहि भरपूर होता. यास्तव पुढील रूपें सार्वत्रिक लिहिलीं जात उ. आचाट, भिती, घेउन, जिर्न, चुर्न, भुपाळ, भुमी इ. इ. तळटीपांत जर हीं रूपें देत बसलों तर दुमराच ग्रंथ छापवा लागेल. यास्तव 'रामार्पणे सखे तुम्ही प्रतीपाळ किजे' ह्या कवीच्या विनंतीकडे लक्ष देऊन दोषांकडे दुर्लक्ष केलें, नि शुद्ध रूपांचाच प्रतिपाळ केला आहे. पण याउलट आजच्या लेखनपद्धतीस असंमत असलेलीं, पण कविकालीन वैशिष्ट्यें दर्शविणारीं कांहीं रूपें आहेत. तीं लेखकांनीं लिहिलेल्या स्वरूपांतच मी म्वीकारिलीं आहेत, येक, यक, कृपाळू इ. आणि कांहीं तळटीपांत दिलीं आहेत. पदविग्रह करून, पाठ ठरवून, संहिता निश्चित करीत असतां जेथें अर्थ-दृष्ट्या भेद उत्पन्न होतो असें वाटलें तेथें लेखकाचे पाठ शुद्ध असोत वा अशुद्ध असोत तळटीपेंत दिले आहेत. कवींनीं अनेक वृत्तांत रचना केली असून कांहींचीं नांवें दिलीं आहेत. तीं मी दिलीं आहेत. जेथें कवींनीं वेगळींच नांवें दिलीं आहेत तीं मी तळटीपेंत दिलीं आहेत.

प्रतिष्ठानांतून क्रमशः संबंध ग्रंथ छापल्यावर श्री. कानोले यांचेकडून दुसरी पोथी मिळाली. तिचाहि शेवटीं अर्थनिर्णायक टीपा देतांना मी उपयोग केला आहे. ही दुसरी पोथी पहिलीपेक्षां अशुद्ध आहे. पण पहिल्या पोथींत कांहीं श्लोक अर्धवट आहेत, कांहीचे पाठ नोट लागत नाहीत. ह्या पोथीच्या साहाय्यानें कांहीं श्लोक पूर्ण होतात आणि कांहीं पाठांचा उकल होतो. यास्तव ग्रंथाच्या शेवटीं अर्थ विवरण करणाऱ्या टीपा देत असतां मी ह्या प्रतीचा उपयोग केला आहे.

-डॉ. ना. गो. नांदापूरकर

चंद्रहास्य-कथा

प्रस्तावना

मराठी काव्याचा उगम भारत-भागवतादि पुराणांतून झालेला असून प्रथमच्या सर्वच कवींनी पुराणांतील तत्त्वज्ञान, भक्ति आणि कथा आपल्या विशिष्ट दृष्टिकोणांतून स्वतःच्या अनुभूतीसमवेत जनतेस सांगितल्या आहेत. पुराणांतील अत्यंत लोकप्रिय आख्याने आणि रोमहर्षक प्रसंग यांची निवड करून मराठी कवींनी आपले काव्य सजविले आहे. नळ, हरिश्चंद्र, राम, कृष्ण, पांडव यांच्या अनेक कथा अनेकानी गायिल्या आहेत. यांतील कांहीं कथा इतक्या प्रभावो आहेत की त्यांनी फार प्राचीन काळीच साता समुद्रांचे उल्लंघन करून जगभर प्रवास केला आहे. त्यांतच चंद्रहास्याची कथा आहे “जगांतोळ इतर भाषांच्या वाङ्मयांतहि हिनें अढळ स्थान प्राप्त करून घेतले आहे इ. स. २८० च्या जवळपास ह्या कथेचे रूपांतर थोड्या फार फेरफारांनी झाले आहे. जैन-वाङ्मयांतहि ही कथा आलीशी दिसते. लॅटिन, फ्रेंच, जर्मन आणि इंग्लिश ह्या युरोपीय भाषांतहि हिची भाषांतरे झाली आहेत. ह्या भाषांतररूपानेंच ती शेक्सपियरच्या हॅम्लेट नाटकास प्रेरणा-देती झाली आहे.” असे डॉ. केतकर त्या कथेविषयी प्राचीन महाराष्ट्र शातवाहनपूर्वीत पृ. २५६, २५७ सांगतात.

चंद्रहास्याची कथा हृदयगम आहे हें खरें, ती अनेक देशीभाषांत गेली हेंहि खरें; पण चमत्कार असा की मराठींत हिच्यावर फारच विरळ रचना झाली आहे. तंजावर येथील सरस्वती-महाल-संग्रहांत नामपाठक, रगकृष्ण आणि प्रतापराम या कवींनी लिहिलेल्या चंद्रहास्य-कथांचा उल्लेख आहे.

त्याचप्रमाणें चांदोरकरांच्या संत-कवि-काव्य-सूचींतहि काय जो उल्लेख असेल तोच. पण मुद्रित ग्रंथरूपानें मात्र अद्याप ती कोठेंच उपलब्ध नाहीं. त्या दृष्टीनें पाहतां रामसुतात्मज कवीचा हा प्रयत्न अगदीं पहिलाच आहे. नाहीं म्हणावयास याच्या पूर्वीं झालेल्या श्रोधरानें आपल्या जैमिनो अश्वमेधावरील रचनेंत ही कथा दहा अध्यायांत सांगितली आहे; पण ती एका ग्रंथाचा भाग म्हणून आहे. स्वतंत्र ग्रंथरूपानें मुद्रित होणारी रामसुतात्मजाची रचना हीच पहिली आहे.

रामसुतात्मज म्हणतो, आपण ही कथा भारतांतून घेतली आहे..
 “ गिरा वदे रामसुतात्मजाची । कथा बरी सुंदर भारतीची ॥ १ । ६

“ कथासार साहित्य हे भारतीची । असे तुंबली श्लोकगंगा गुणाची ॥

“ जयामाजि हे कीर्ति गोविंदजीची । वदे वैखरी रामसुतात्मजाची ॥ ३ । ८०

“ हयमेधकथा रमणीय निधी । भरला भिम अर्थनिरें उदधी

“ यदुराजचरित्र-कथा-लहरी । कवि रामसुतात्मज ग्रंथ करी ॥ ६ । ८७

“ मनोरम्य रंजे कथा भारतीची । महाज्ञान-वैराग्य-गंगा गुणाची

“ जयामाजि हे कीर्ति दामोदराची । वदे भारती रामसुतात्मजाची ॥ १० । ८४

“ कथा भारतीची मनोरम्य वाणी । असे भक्तिभावार्थ आनंदखाणी

“ जनें चितिला देव सारंगपाणी । असे तो कवी विश्वनाथाभिमानी ॥ १० । ८६

असे त्याचे अनेक स्थळीं उल्लेख आहेत. यावरून ही कथा व्यासांच्या भारतांत आहे कीं काय अशी शंका येते. कथेंतील आशयावरून पाहतां हिचें संभवनीय स्थान व्यासभारतांतील अश्वमेधपर्वीत ठरतें. पण तेथें ही कथा नाहीं. व्यासांच्या आश्वमेधिक पर्वीत ८२ व्या अध्यायापर्यंत यज्ञाय अश्व उत्तर, पूर्व इ. दिशांतून फिरला आणि अर्जुनानें त्याजसमागमें राहून अनेक राजांना जिंकून त्यांजपासून तो विमुक्तहि केला अशा कथा आहेत. ८३ व्या अध्यायांत तो अश्व दक्षिणेकडील निषाद, द्रावीड, आंध्र, रौद्र, महिषक, गोकर्ण, कोटलगिरि इ. प्रांतांतून भ्रमण करीत पुढें सीराष्ट्रांत गेला असा उल्लेख आहे. व्यास-भारतांत दक्षिणेसंबंधी ह्या विषयापुरता एवढाच उल्लेख आहे. यावरून राम-

सुतात्मजानें ही कथा तेथून घेतली नाही; कारण ती मुळांत तेथें नाहीच. व्यासांच्या प्रमाणेंच व्यासशिष्य जैमिनी ह्यानेंहि संबंध भारत रचिलें होतें असें म्हणतात. पण व्यासांचा उपमर्द होऊं नये ह्यास्तव त्याचा संबंध ग्रंथ बुडविण्यांत आला; परंतु त्याच्या प्रार्थनेवरून अश्वमेधपर्व तेवढें सरक्षिलें गेलें. एवढेंच नव्हे तर व्यासांच्या अश्वमेधपर्वापेक्षां तें लोकप्रिय होईल असा जैमिनीस आशीर्वाद मिळाला अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. तेव्हांपासून व्यासाचें सवध भारत आणि जैमिनीचें अश्वमेधपर्व हे उभय ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पण पांडवांच्या इतर सर्व कथा ज्या प्रसिद्ध आहेत त्या व्यासांच्या भारतांतील अमून अश्वमेधासंबंधी ज्या कथा सांगण्या-ऐकण्यांत येतात त्या मात्र जैमिनीच्या अश्वमेधपर्वांतील आहेत. व्यासांच्या अश्वमेधिक पर्वापेक्षां जैमिनीय अश्वमेध ग्रंथ फार लोकप्रिय आहे. यास्तव रामसुतात्मज कवि जेथें जेथे “ भारती कथा ” म्हणतो तेथें तेथें महाभारत न समजतां जैमिनीचा ग्रंथ असा अर्थ आहे. यावरून हें सरळच आहे कीं रामसुतात्मजानें ही कथा जैमिनीच्या अश्वमेधपर्वावरून घेतली असावी.

जैमिनीच्या अश्वमेधांतील कथा पुढीलप्रमाणे आहे. धर्माचा यज्ञीय अश्व आणि अर्जुनानें मार्गांत दुमऱ्या राजाचा जिंकलेला यज्ञीय अश्व असे दोन्ही भ्रमण करीत करीत सारस्वतपुराहून कुंतलपुरास पातले. तेथें ते चंद्रहासाच्या पुत्रांनीं धरून स्वर्नगरास नेले. अश्व अदृश्य झालेले पाहून अर्जुनादिकांस चिंता लागली. तों नारद ऋषि तेथें आले. अर्जुनानें त्यांस अश्वांसंबंधी पृच्छा केली. नारद म्हणाले, वारू चंद्रहासाने नेले. आतां ते परत मिळणें अशक्य आहे. त्यावर अर्जुन चंद्रहासाचे चरित्र विचारतो आणि नारद सांगतात.

नारद म्हणतात, चंद्रहास हा केरळाधिपति सुधामिक राजाचा पुत्र. तो मूळ नक्षत्रावर जन्मला, यास्तव राजावर सकट ओढवलें. शत्रूंनीं सुधामिक राजावर आक्रमण केलें. त्या युद्धांत राजा वधिला गेला. त्याची पत्नी त्याजसह सती गेली. धात्री तीन वर्षांच्या चंद्रहासास घेऊन कुंतलपुरास आली. तिनें कांहीं काळ त्या बालकाचें संगोपन केलें. तिच्या निधनानंतर नगरस्त्रियांनीं चंद्रहासाचा प्रतिपाळ केला.

एके दिवशीं कुंतलाधीशाचा मंत्री धृष्टबुद्धि ह्याचे गृही कांहीं समाराधना होतो. चंद्रहास सहजच मुलांसमवेत खेळत खेळत तेथें पातला. विप्रांनीं भोजनानंतर त्या मुलाचीं सुलक्षणें पाहून त्याजवरच मंत्राक्षता टाकिल्या, धृष्टबुद्धि म्हणाला, तुम्ही अविचारानें भलत्याच मुलावर अक्षता टाकल्या. ऋषि म्हणाले, हा सुलक्षणी असून तुझ्या घनाचा प्रतिपादक होणार आहे आणि राजा होणार आहे. विप्रवाक्य परिसून धृष्टबुद्धीस चुटपूट लागली. तो तें असत्य ठरविण्याच्या उद्योगास लागला. त्यानें चांडाळांकरवीं त्यास वधण्याचा घाट घातला. चांडाळांनीं त्यास वनांत नेलें. चंद्रहास बालपणापासूनच विष्णुभक्त होता. त्यास लहानपणीं एक शालिग्रामशिला सांपडली होती. तो अत्यंत भक्तिभावानें तिची पूजा करोत असे. ती शिला तो सतत स्वमुखांत ठेवीत असे. चांडाळ आपणांस वधणार हें पाहून चंद्रहास्यानें परमेश्वराचा धांवा केला. त्यायोगें चांडाळांचें हृदयपरिवर्तन झालें. त्यांना दया आली. त्यांनीं त्याच्या पायाचें सहावें बोट कापून त्यास जिवंत सोडून दिलें. चांडाळांनीं बोटोची खून धृष्टबुद्धीस दाखविली. धृष्टबुद्धीचें समाधान झालें. त्यानें चांडाळांस द्रव्य दिलें.

इकडे त्याच अरण्यांत कुलिद देशाचा राजा मृगयेंस आला. त्यास हें बालक दिसलें. त्यानें त्यास स्वनगरास नेलें. त्यास पुत्र नसल्यामुळें त्यानें त्याचें अपत्यवत् लालन पालन केलें. राजानें त्याचीं मौज करून त्यास विद्या शिकविली. सोळावे वर्षीं चंद्रहास पित्राज्ञा घेऊन दिग्विजयास निघाला. अनेक नृपाना जिंकून विपुल द्रव्य घेऊन तो स्वदेशीं परत आला. पिता म्हणाला, धृष्टबुद्धि माझा स्वामी आहे. त्यानेंच मला हें शतप्रामांचें राज्य दिलें आहे. त्यास आणि कुंतलाधीशास ह्यांतील द्रव्य दे. तदनुसार कुलिदाधिरानें आपल्या मंत्रासह कुंतलाधिपाकडे आणि धृष्टबुद्धीकडे द्रव्य धाडलें. तेथें त्यानें राजास, प्रधानास आणि राजपुरोहितास त्यांचा त्यांचा भाग दिला. धृष्टबुद्धीनें कुलिदाकडील ह्या सर्व मंडळीस भोजनास पाचारिलें. पण आज हरिदिनो आहे, आमचा स्वामी चंद्रहास याची एकादशी करण्याची आम्हांस आज्ञा असल्यामुळें आम्ही आज भोजन करणार नाहीत, असें कुलिदमंत्र्यानें धृष्टबुद्धीस सांगितलें. धृष्टबुद्धि मनांत रागावला आणि त्यानें

त्यास दुसरे दिवशीं भोजनास घातलें. राजाज्ञा घेऊन घृष्टबुद्धि कुलिदराज्य पाहण्यासाठीं निघाला.

घृष्टबुद्धि कुलिदाधिपाच्या चंदनावतीस जाण्यास निघाला असतां त्याच्या कन्येनें— विषयेनें कूट भाषण करून आपल्या यौवनावस्थेची त्यास जाणीव करून दिली. मंत्री आलेला पाहून कुलिदाधिर आणि चंद्रहास यांनीं त्याचें स्वागत केलें. चंद्रहासास पाहून हा कोण म्हणून घृष्टबुद्धीनें नृपास विचारिलें. नृपानें त्याची सर्व कथा कथिली. घृष्टबुद्धीनें त्यास ओळखलें. त्यानें त्यास वधून विप्रवचन असत्य करण्याचा पुनश्च प्रयत्न केला. त्यानें आपल्या पुत्रास मदनास पत्र लिहून चंद्रहासास विष देऊन वधण्याची सूचना दिली. तें पत्र गुप्तपणें आपल्या पुत्रास नेऊन देण्याचें कार्यं चंद्रहासास सांगितलें. चंद्रहास चार सेवकांमह निघाला. कुंतलपुराजवळील उपवनांत उतरून त्यानें स्नानसंध्या सारिली आणि तो भोजन करून तेथें विश्रांति घेऊं लागला.

इकडे कुतलपुरच्या राजाची कन्या चपकमालिनी आणि घृष्टबुद्धीची कन्या विषया ह्या दोघी आल्या १०० दासींसह त्याच उपवनांत क्रीडा करण्यास आल्या. त्यांनीं तेथें मनसोबत क्रीडा केली. क्रीडेनंतर विषयेनें चंद्रहासास पाहिलें. त्यानें तिचें मन मोहिलें क्रीडा करून मैत्रिणी नगरास परत जात असता विषया त्यांना चुकवून मागें राहिली. ती सुप्त चंद्रहासाकडे आली. ती तिला त्याच्या कंचुकांतून-कपचांतून-आंगरख्यांतून बाहेर पडलेलें पत्र दिसलें. तिनें तें वाचलें. हें पत्र आणणारास विष दे, असें पित्यानें मदनास लिहिलेलें वाचून तिला विस्मय वाटला. आपल्या पित्यानें आपल्या सूचनेप्रमाणें वर पाठविला असून पत्र लिहितांना मात्र हस्तदोष झाला आहे; पण तो तसाच राहूं दिला तर मदन ह्या राजबिडयास खचितच विष देईल. ह्यास्तव तिनें ती चूक नोट केली. तिनें आपल्या अंगुलीनें आम्रवृक्षाचा चीक घेतला आणि “विषमस्मै प्रदातव्यम्” ह्या ठिकाणीं “विषयास्मै प्रदातव्याम्” अशी रचना केली. नंतर तिनें पत्रावर पूर्ववत् आम्रवृक्षाच्या चिकाची मुद्रा केली नि तें त्याच्या कंचुकांत पुनश्च ठेवून दिलें. एवढें करून विषया स्वमंदिरास प्राप्त झाली.

चंद्रहास जागा झाला, कुंतलपुरांत प्रविष्टला आणि मदनास भेटला. त्यानें मदनास धृष्टबुद्धीचें पत्र दिलें. मदनानें त्याचा सत्कार केला; पत्र वाचलें आणि त्यास विषया देण्याची सिध्दता केली. सुमुहूर्त पाहून मदनानें चंद्रहास्य आणि विषया यांचा विवाह मोठ्या थाटामाटाने केला; आणि त्यांत फार दानधर्म केला

चंद्रहास गेल्यानंतर चंदनावतीन धृष्टबुद्धीनें कुलिदनृपास बंदीत टाकलें आणि प्रजेस बहुत प्रकारें छळून तो कुंतलपुरास परतला. मार्गांत त्यास एक भुजंग भेटला. तो म्हणाला, मी आजपर्यंत तुजें धन रक्षिले. पण तुझ्या पुत्रानें मदनानें माझे स्थान नष्ट केलें यास्तव मी आतां जातो. धृष्टबुद्धीस त्याचा अर्थ कळाला नाही यास्तव तो घाईने कुंतलपुरास पातला. नगरांत त्यास विप्र-बंदीजनाकडून चंद्रहाम-विषयेच्या विवाहाचे वृत्त कळालें. त्यानें मंदिरास येऊन मदनास विचारलें. आपल्या आज्ञेप्रमाणेंच मी वागलों, असें सांगून मदनानें त्यास पत्र दाखविलें. पत्र पाहून धृष्टबुद्धीनें दैवास बोल लावला. त्याने चवथ्या दिवसाचें चतुर्थीकर्म (मांड) संपविलें. पण चंद्रहासाचा नाश कसा करावा याचा विचार देशाच्या मनांत चालूच होता. तो चंद्रहासाम म्हणाला, आमच्या कुळांत चंडिकापूजन विवाहानंतर आवश्यक असतें. तुझा आज विवाह झाला आहे. यास्तव तू एकटाच जाऊन संव्यासमयी चंडिकापूजन करून ये. इकडे चंद्रहासाम असें सांगितलें आणि तिकडे चंडिकेच्या मंदिरांत चांडाळांची स्थापना करून त्यांस आज्ञापिलें कीं निशासमयीं जो कोणी पूजनास येईल त्यास तुम्ही निःशंक वधा. अशा प्रकारें त्यानें पुन्हा चंद्रहासाचा वध करण्याचें ठरविलें.

कुंतल देशाच्या राजास वैराग्याचे विचार येऊ लागले. त्यानें आपला पुरोहित गालव ह्यास बोलाविलें आणि अरिष्टाध्याय ऐकण्याची इच्छा केली. गालवानें त्यास अरिष्टाध्याय सांगितला. तो ऐकून विरक्त झालेला राजा समीप बसलेल्या मदनाच्या कानांत म्हणाला, “मदना, तूं आपल्या जांवयास आण, मी आपलें हित करून घेईन.” राजाज्ञेनुसार मदन निघाला. चंद्रहास देवीच्या पूजनास जात असतां मार्गांत त्यास मदनानें राजाची आज्ञा कळ-

बून राजाकडे घाडलें आणि स्वतः त्याजवळील पूजासाहित्य घेऊन तो अंबिकापूजनास गेला. चंद्रहास राजास भेटला. राजानें चंपकमालिनी आणि आपलें राज्य त्यास अर्पिलें. राजा राज्यत्याग करून वनास गेला. गालवानें गांधर्वविधीनें चंद्रहासाचा चंपकमालिनीशीं विवाह लावला आणि चंद्रहासास सिंहासनावर बसविलें. तिकडे चांडाळांनीं अंबिकापूजनास गेलेल्या मदनास मंदिरांत प्रवेश करतांच वधिलें. राज्यपदारूढ चंद्रहास चंपकमालिनीस घेऊन धृष्टवृद्धीस नमस्कार करण्यास आला. चंद्रहासास पाहतांच धृष्टवृद्धीस नवल वाटलें. तो चंद्रहासास म्हणाला, तू चांडिकापूजनास गेली नाहीस, आमची कुलमर्यादा कां मोडलीस ? चंद्रहासानें घडलेला वृत्तान्त निवेदन केला. आपला पुत्र मदन अंबालयांत गेला हें परिसतांच धृष्टवृद्धि व्याकुळ होऊन विलाप करीतच अंबालयाकडे धांवला. तेथें मदनाचें तें छिन्नविच्छिन्न शरीर पाहून धृष्टवृद्धीनें आपला प्राण त्यागिला.

दुसरे दिवशीं एक तापस ब्रह्मचारी देवीच्या पूजनास गेला अमतां त्यास तीं प्रेतें दिसलीं. त्यानें नूतन नृपास— चंद्रहासास तें वृत्त कथिलें. चंद्रहास दुःखित झाला. त्यानें देवीची आराधना केली. तो आत्मबलिदान करीत असां देवी त्यास प्रसन्न झाली. तिनें प्रधान—पितापुत्रांस सजीव केलें. सर्वास आनंद झाला.

इकडे चंदनावतीत चंद्रहासाचे आईबाप दुःखानें अग्निप्रवेश करीत होते. तेव्हां धृष्टवृद्धीनें त्यांचें निवारण केलें होतें. त्यांनीं चंद्रहासाच्या ह्या सर्व गोष्टी ऐकित्या. चंद्रहासानें आपल्या मातापितरांस कुंतलपुरास आणविलें. पुढें विषयेस मकरध्वज आणि चंपकमालिनीस पद्माक्ष पुत्र झाला. अशा प्रकारें शालिग्रामाच्या पूजनानें चंद्रहासाचें कल्याण झालें. एवढें कथन करून नारद अंतर्धान पावले.

पद्माक्ष आणि मकरध्वज यांनीं अश्व धरलेले पाहून चंद्रहास्यास आनंद झाला कीं आतां ह्यांच्या निमित्तानें तरी श्रीकृष्णांचें दर्शन होईल. राजा युद्धासाठीं सैन्य घेऊन आला. अर्जुनहि सिद्ध होताच. पार्थरथावर श्रीकृष्णांस पाहून चंद्रहास त्यांच्या दर्शनास आला. श्रीकृष्णाजेंबरून अर्जुनहि त्यास

भेटला. तोंच विषयेचा पुत्र अश्व घेऊन आला. ते अर्जुनास दिले. सर्व लोक कुंतलपुरांत गेले. तेथें मोठा आनंदोत्सव झाला. कृष्णार्जुन तीन दिवस तेथें राहिले. चंद्रहास मकरध्वजास, राज्य देऊन श्रीकृष्णार्जुनांसह निघाला.

वर दर्शविल्याप्रमाणें जैमिनीच्या अश्वमेधांतील कथानक आहे. संस्कृतांतील पुराणांची मराठी जनतेस जी ओळख झाली ती आमच्या मराठी कवींच्या कडून आणि हरिदास-पुराणिकांकडून झाली. हरिदासांनी आपल्या कीर्तनांतून अनेक कथांचा परामर्श घेतला आणि पुराणिकांनीहि त्या त्या पुराणापुरत्या सांगितल्या. पण संतकवींनी आणि पंडिती कवींनी मात्र त्या कथांना मराठींत नेहमीं करितांच आणून बसविलें. संस्कृत पुराणांतील बहुतेक सर्व कथा त्या त्या पुराणांचा अनुवाद करून आणण्यांत श्रीधर फार महत्त्वाचा आहे. विशेषतः रामायण-महाभारतांवर त्यानें आपलें लक्ष केंद्रित केलें होतें. त्याचे प्रमुख ग्रंथ रामविजय, हरिविजय, पांडवप्रताप आणि जैमिनी अश्वमेध हेच होतें. (शिवलीलामृत शिवासंबंधीं आहे.) श्रीधराची रचना मराठी जनतेंत फार आवडती आहे. आपल्या रसाळ वाणीनें, मनोरम कल्पनाविलासानें, कालोचित उपदेशपर रचना करण्यानें आणि प्रसंग निवडून त्यांची कलात्मक मांडणी कौशल्यानें करण्याच्या गुणानें श्रीधरानें जनमनावर आपला पगडा बसविला आहे. श्रीधर हा रामसुतात्मजाचा समकालीन पण त्याजपेक्षां वडील होता. श्रीधराचा जैमिनी अश्वमेध ग्रंथ शके १६३७ मध्ये पाथरी येथें पूर्ण झाला. प्रस्तुत रामसुतात्मज कवीहि पाथरी-परभणीच्या परिसरांतीलच आहे. तेव्हां साहजिकच श्रीधराचा ग्रंथ निर्माण होतांच ह्याच्या अवलोकनांत आला असावा. इतकेंच नव्हें तर ग्रंथ-रचनेस ह्यास श्रीधरापासूनच स्फूर्ति मिळाली असण्याचाहि संभव आहे. तें कसेंहि असलें तरी जैमिनीच्या रचनेपेक्षां श्रीधराच्या रचनेचा रामसुतात्मजावर अधिक परिणाम झाला आहे. हें पुढें दर्शविलेल्या साम्यस्थळांवरून कळून येणारें आहे. पण असें जरी असलें तरी कवि ह्या नात्यानें रामसुतात्मजानें आपलें स्वतंत्र अस्तित्वहि प्रगट केलें आहे.

जैमिनीनें ही कथा ५०-५९ अशा दहा अध्यायांत ६७३ श्लोकांत बघिली आहे. ती श्रीधरानें ५१-६० अशा दहा अध्यायांत १०२२ ओंव्यांत

सांगितली. रामसुतात्मजानें ही रचना दहा प्रसंगांत ७५२ श्लोकांत केली. वरवर पाहतां तिघांचीहि कथा सारखीच आहे. पण जैमिनी आणि श्रीघर यांत फारच साम्य असून श्रीघर आणि रामसुतात्मजांतहि बरेंच साम्य आहे. त्याचप्रमाणें रामसुतात्मजांत कांहीं स्थळीं स्वतंत्रहि रचना आहे. श्रीघरानें पुष्कळ ठिकाणीं जैमिनीचा अनुवाद केला असून कथानक जवळ जवळ तसेंच आणि त्याच क्रमानें वर्णिलें आहे. तथापि जैमिनींत नाहींत आणि श्रीघरानें वर्णित्या आहेत अशाहि कांहीं गोष्टी यांत आहेत. रामसुतांतहि त्याच गोष्टी आढळून येतात. हीं स्थळें पुढें दिलीं आहेत.

कुलिंद राजास चंद्रहास प्राप्त झाल्यानंतर त्याच्या राज्यास आलेली समृद्धि, चंद्रहासाचा विद्याभ्यास, चंद्रहासाचा राज्याभिषेक, अर्जुनाची चंद्रहासाच्या भेटोविषयींची तळमळ इत्यादि प्रसंग जरी जैमिनींत असले तरी रचनेवरून पाहतां रामसुतात्मजानें ते श्रीघरावरून घेतले असावेत असें वाटतें. पण ह्या सर्वांच्या पेशां अधिक महत्वाची गोष्ट “दुष्टबुद्धि” ह्या नांवाची आणि त्याजमागील भूमिकेची आहे. जैमिनीय अश्वमेधांत प्रधानाचें नांव “घृष्टबुद्धि” असून तो कुलिंदराजाचा स्वामी म्हणून वर्णिला आहे. “अस्मत्स्वामी घृष्टबुद्धिमन्त्री कौतलपत्न्य सः ॥ शतग्रामक एवायं देशस्तेनापितो मम । इतस्तस्यैव नृपतेर्वरिणो बलवत्तराः ॥ पीडयंति स्म मदेशं त्वामाकर्ण्योपरेमिरे ॥ ५२।१०, ११, १२ तां चदनाव्हां परिपालयंतं तं चंद्रहासं जनकः कुलिंदः । उवाच हे पुत्र मया प्रदेयं निष्कायुतं कुंतलपाय राजे । तदधर्मस्मत्प्रभवे प्रदेयं तदधर्मप्यधर्ममुष्य पत्यै । तत्प्रेषयाशु त्वमुदारसत्त्व प्रीतिं यथा मंत्रिनृपो लभेतां ॥ इत पड्योजनं वत्स विद्यते कौतलं पुरं । यस्मिन्कौतलो राजा भालवेन पुरोधसा ॥ राज्यं च कुरुते सम्यङ्मंत्रिणा घृष्टबुद्धिना ॥ ५२॥ ४८-४९. चंद्रहास दिग्विजयासाठीं निघत असतां कुलिंदाधिप त्यास म्हणतो कीं कौतलराजाच्या मंत्र्यानें घृष्टबुद्धीनें ‘मला शंभर गांवांचें राज्य दिलें आहे. तो आपला स्वामी आहे. श्याचे वरी आपणांस त्रास देतात. त्याचप्रमाणें जेव्हां चंद्रहास दिग्विजय करून परत येतो तेव्हां राजा म्हणतो, कुंतल देशाच्या राजास अयुत निष्कांचा करभार दे, त्याच अर्धा आपल्या प्रभूला घृष्टबुद्धीला दे. तो राजा घृष्टबुद्धि मंत्र्यासह चांगल्या

प्रकारें राज्य करीत असतो. ह्यावरून धृष्टबुद्धि मूळचा दुष्ट दिसत नाही. पण श्रीधरानें तो 'दुष्टबुद्धि' केला आणि तसाच रंगविला. श्रीधराची भूमिका जैमिनीइतकी विशुद्ध नाही. ह्यानैच प्रथम जैमिनीशीं विरोध करून तो दुष्ट प्रवृत्तीचा केला आणि पुढील कवींनीं होच परंपरा पाळिली.

दुसरी गोष्ट चंद्रहासाजवळील पत्रासंबंधीची. जैमिनीची रचना अशी, "पतिवत् हि विषया दत्तदृष्टिरवक्षत । ततो ददर्श रुचिर पत्रं कंचुक-निःसृतम् । गृहीत्वा तत्करेणाशु मुद्रामनुमुच्य विस्मिता ॥ वाचयामास तत्पत्र... ॥ पितुर्वे पत्रमालोक्य मदनापि हनिष्यति । कनिष्ठिकानखेनाथ तीक्ष्णेनादाय सुन्दरी ॥ रसालद्रुमनिर्यासं लिलेख विषया तदा । विषयास्मै प्रदातव्येत्येवं वर्णान् समालिखत् ॥ पत्रं रसालनिर्यासकृतमुद्रं विधाय सा । कंचुकाभ्यन्तरे न्यस्य विषयागान्निवेशनम् ॥ ५४ ७, ८, १५, - १७. जैमिनी म्हणतो, "चंद्रहासाच्या आंगरख्यांतून गळालेले पत्र विषयेनें पाहिलें, उचललें आणि वाचलें. पित्याच्या पत्रानुसार मदन त्यास बघील, यास्तव तिनें करगळीच्या नखानें आंग्याच्या झाडाचा चीक काढला आणि त्यानें 'विषया यास दे' असें लिहिले. त्या पत्रावर तिनें आंग्याच्या चिकाची मुद्रा केली ति तें त्याच्या आंगरख्यांत परत ठेवलें. एवढें करून विषया स्वगृहाम परत गेली." लोकप्रसिद्ध कथा ह्यापेक्षां विभिन्न आहे. हाच कथाभाग श्रीधरानें पुढीलप्रमाणें वर्णिला, "यापरी ते मृगनेत्रा । वारंवार पाहे रमणवक्त्रा । तां अकस्मात् देखिले पत्रा । वस्त्रपल्लव सुटले ते ॥ ते युक्तीनें घेतलें उचलोन ।... आद्यन्त पत्र बाचों लागली ॥ हें पत्र वाचील मदन । तरी विष घेईल याचा प्राण । मग मजहो मरण । जाणवेल सहजची ॥ थोडकेंचि पडलें अतर । एके कान्याचा असे फेर । उपेक्षिलिया अनर्थ थोर । होईल ऐसें वाटतें ॥...॥ काना देतां सत्वर । शुद्ध होईल लेख समग्र । ऐसें विचारोनि सत्वर । अंजन काढिलें नेत्रींचें ॥ काढी नखें नेत्रकाजळ । माजी मेळविलें निर्मळ जळ । काना दिधला तात्काळ । यथार्थ जसा नोळखे ॥ पुन्हा तैसेंच गुंडाळोन । वस्त्र तयाचें घेऊन । त्यांत तें दड बांधोन । आपण तेथून चालिली ॥ ५५। १६, १७, १८, ३२, ३३, ३७, ३८, ३९. आतां ह्याच विषयासंबंधीं रामसुतात्मजाची रचना पहा.

करी विचार अंतरीं सभाग्य पुण्यदायका
 विचित्र अंघरांचळीं विराजमान पत्रिका
 देखतांचि पातली कलाकल्लोळ व्यापका
 सोडिली हळूचि ते चरित्र चित्तशोधका ॥५७०॥

तटाकातटी नीकटीं हाटकांगी । मृगांकानना पत्र वाची वृक्षांगी
 मुअर्थी असे अर्थ पत्रांग अंगी । सुरंगी दिसे रंग रंगी सुरंगी ६।५

चतुर वर विचारें धाडिला आजि तांनें
 सबळ मज कपाळे घात केला निघातें
 विपरिन लिखितार्थी चूकि या अक्षरातें
 मदन सदन आतां वीष देईल यातें. ६।१०

नेत्राद्युजीं अजन फार होने । करांज्जे कर्जळ काढिलें तें
 ते मुंदर मुदळ आंगुळींते । 'या' मनिघ 'या' करि पत्रिकेते ॥१७॥

पुढे वाचिली वाळि वेगी सनोनें
 सुपत्री दिसे वीषया यासि देणे
 बरी चविली कुकुमाने प्रीतीनें
 त्वरे पालवी बाधिली थोर माने ॥१८॥

यावरून दिसतें कीं प्रचलित लोककथा प्रथम श्रीधरानें बनविली. आख्याच्या चिकानें लिहावयाचें अक्षर त्यानें डोळघातल्या काजळानें लिहविलें. आणि अंगरख्यांतून घेतलेलें ठेविलेलें पत्र शेल्यांतून घेविलें ठेविलें. रामसुतात्मजानें अर्थातच त्याचें अनुकरण केले आहे. पण रामसुतात्मज श्रीधराच्या पुढें एक पाऊल गेला आहे. श्रीधरानें 'काना' देऊन लेख शुद्ध केला तर आमच्या कवीनें तें 'या' हें अक्षरच घातलें.

वसंतवनामध्ये तरुण, सुंदर चंद्रहासास पाहून विषया त्याजवर अनुरक्त होते. तेव्हां तिच्या मनांत त्याजविषयीं जे विचार उत्पन्न होतात ते श्रीधराचे आणि रामसुतात्मजाचे सारखेच आहेत. श्रीधर :- "क्षणक्षणा करी विलोकन । लावण्यरूपीं जडलें मन । तों पीडा पावीं लागला मदन । म्हणे काय शयन करूं येथे ॥ भागला मार्गी येतां रमण । म्हणोनि येथें केले

शयन । भार तरी चरणावर घालोन । ते श्रम परिहृं कीं ॥ मुर्खीं उमटले
घर्मावृकण । पुर्सीं यातें पल्लवेंकरून । किंवा घालूं शीतळ पवन । वस्त्रांचळे-
करूनी ॥ ५५।१३-१५.

रामसुतात्मज असें वर्णितो :—

उपाय काय मी करूं । कर्हं वरासि आदरु
हळूंच पाउलें चुरुं । कसी तनूस आवरूं
वरा अन्न आणू वना भोजनासी । तरी ऊठवूं प्राणनाथासि कैसी
रसालें फळें ठेवितां संनिघेसी । न भक्षी कदा भूप लावण्यरासी
क्षणभरि रगडू मी पादपद्मे वराचीं
अगणित झणि भंगे दीर्घ निद्रा भुपाची
लवकरि लवलाह्ये नीज भंगेल याची
घिटपण निट ठाके लाज तेव्हां जनाची
विराजे बहू खेद याच्या शरीरा
तनू तापली थोर जाला उबारा
हळू काय घालू तन्ही मंद वारा
श्रमाचा कसा होय आतां निवारा
त्वरें ऊठवूं प्राणनाथासि आतां
पुसू ना ययाचे मनीं काय चिता
विचारें वरें चोज वाटेल कांता
वरावी कसी नोवरी घोट कांता ६।२१-२५

श्रीधराच्या आणि ह्या कल्पना सारख्याच आहेत. त्या आमच्या कवीस
श्रीधरावरूनच सुचल्या आहेत, मात्र त्यानें त्यांचें स्थान पालटलें आहे.
श्रीधरांत पत्र-वाचनापूर्वी हे विचार आहेत. आणि रामसुतात्मजांनें ते पत्र-
वाचनानंतर दिले आहेत. एवंच श्रीधराच्या कल्पना वाढवून, ठाकठीक करून
हा लिहितो असें दिसतें. अर्थात् त्यानें आपलें कथानक पुष्कळसें श्रीधरा-
वरून उचललें आहे.

अशा प्रकारें रामसुतात्मजास जैमिनी आणि श्रीधर यांचेकडून पूर्व-
सिद्ध कथानक प्राप्त झालें होतें. तथापि ह्यानेंहि त्यांत स्वकौशल्यानें फेरफार

केले आहेत. श्रीधरांतील प्रसंग ह्मणजे एक तर मागे पुढे केले आणि दुसरे श्रीधरांत आणि जैमिनींत असलेले भाग वगळून त्या त्या ठिकाणी आपल्या पदरचे घालून कथानक आकर्षक आणि मनोरंजक केले. जैमिनी आणि श्रीधर, दोन यज्ञीय अश्व अदृश्य झाल्याचें सांगत असतां रामसुतात्मज एकाच अश्वाचा उल्लेख करतो. ही रचना याची स्वतःची आहे. त्याचप्रमाणें दुष्टबुद्धि कुलिदनगरास जात असतां राजा त्यास चंपकमालिनीस वर पहा म्हणतो. 'राजा वदे कौतळमंत्रियातें। पाहा वरू चंपकमालिनीतें' ४।१७, १८ हाहि कथाभाग अर्थात् रामसुतात्मजाच्या मनचा आहे. चंद्रहास आणि विषया यांचा विवाह झाल्यावर दुष्टबुद्धि येतो. आपण आलों हें वर्तमान कळविण्यास आणि राजास साड्यास दोलाविण्यास तो मदनास धाडतो. मदन तदनुसार नृपास कळवितो 'प्रभु आजि आहे दिन साडियाचा' ७।३८. त्यानंतर राजा विचारतो, विवाह कोणाचा झाला ? सभासद चंद्रहासाचे गुण गातात, त्याचा विषयेशीं विवाह झाल्याचें सांगतात. राजा रागावतो, दुष्टबुद्धीची निर्भर्त्सना करतो, सभासदांच्या मतानें चंद्रहासास चंपक मालिनी देण्याचें ठरवितो आणि मदनास चंद्रहास आणण्यास धाडतो. पुढें अंबिका-पूजनास चाललेल्या चंद्रहासास मार्गातून मदन राजसदनीं नेतो. येथपर्यंतचा कथाभाग श्रीधर आणि जैमिनी ह्या उभयतांतहि नाही. हा जो राजसभेंतील प्रसंग आहे तेथें मुळांत राजाच्या मनांत ससाराचा वोट आल्यामुळें तो गालवास अरिष्टाध्याय विचारतो, ते सांगतात. राजा आत्महित साधण्यासाठी वनास जाण्याचा निश्चय करतो. तेव्हां सभेंत बसलेल्या मदनाच्या कानांत तो सांगतो, तू आपल्या जांबयास घेऊन ये म्हणजे मी आपलें हित करून घेईन. मदन चंद्रहासास मार्गातून आणतो. राजा आपलें राज्य आणि कन्या त्याच्या स्वाधीन करून वनास जातो. गालव चंद्रहासास गादीवर बसवितो आणि चंद्रहास-चंपकमालिनीचा गांधर्व-विवाह लावतो. पण आमच्या कवीनें अरिष्टाध्यायाचा भाग वगळून कथानक रगविण्यास अनुकूल फेरफार केले. यास्तवच पुढें आमच्या कवीनें चंद्रहास-चंपकमालिनीच्या विवाहाचें जें वर्णन आठव्या प्रसंगांत केले तें त्याचें स्वतंत्र कथन आहे. त्यास मुळाचा किंवा श्रीधराचा यत्किंचितहि आधार नाही. त्याचप्रमाणें चंद्रहासाच्या

विनंतीवरून राजा वधूवरांसह दुष्टबुद्धीच्या गृहीं येतो. तेथे भोजनादि प्रसंग, त्यांचा मानपान, राजा, चंद्रहास, विषया, चंपकमालिनी या सर्वांनीं राज-वाड्यांत जाणें, तेथे चंद्रहासास राज्याभिषेक इत्यादि नवव्या प्रसंगांनील बहुतेक सर्वच कथाभाग रामसुतात्मजाच्या पदरचा आहे. हे जे फेरफार आणि अग्निकचे प्रसंग आहेत ते आमच्या कवीचें कथनकौशल्य दर्शविण्यास पुरेसे आहेत. कथा कशी सांगावी, ती आकर्षक कोणत्या गुणांनीं करावी, आणि तिच्यांत रसवत्ता कशी आणावी हें त्यास उत्तम प्रकारें अवगत होतें हें दिसतें. ह्या लहानशा कथानकांतील प्रसंगांच्या मांडणीचें कौशल्य सर्वस्वी रामसुतात्मजाचें आहे.

महाकाव्य आणि आख्यानकाव्य ह्या दृष्टीनें विचार केला तर कवीनें ह्यांत दोन्ही पद्धतींचा मुमधुर संगम केला आहे असें दिसतें विशिष्ट तत्त्व-ज्ञान सांगण्यासाठीं अथवा महापुरुषाचें उद्बोधक चरित्र गाण्यासाठीं साधारणपणें आख्यानांची निर्मिति होत असते. प्रस्तुत कथेत भक्तिमहिमा, नाममहिमा, एकादशीमाहात्म्य आणि शालिग्रामपूजा हे विषय आले आहेत. एका मनोरंजक कथानकाच्या आश्रयानें कवीने ह्या गोष्टी प्रतिपादिल्या आहेत. पण त्याची सांगण्याची पद्धति कथानक मनोरंजक करण्याची आहे. कथानकाच्या प्रवाहांत ते ते विषय कारण-परिणामरूप असे त्यानें आणले आहेत. असें करीत असतां त्याला थोडा महाकाव्याचाहि आश्रय करावा लागला आहे, किंवा तो प्रकारहि सहजच या काव्यांत आला आहे म्हटलें तरी चालण्याजोगें आहे. कथेचा नायक धीरगंभीर महापुरुष आहे. यांत अष्टाधिक सर्ग आहेत, विविध वृत्ते आहेत, प्रत्येक प्रसंगाचा शेवटचा श्लोक एकाच वृत्तांतील आहे. पुत्रजन्म, विवाह, युद्ध, संन्य, दिग्विजय, वनवर्णन, नगरवर्णन, उद्यानक्रीडा, प्रयाण इत्यांिकांचें वर्णन असून शृंगार, वीर, हास्य, अद्भुत, करुण, वत्सल, भयानक आणि भक्ति अशा विविध रसांनीं युक्त आणि शब्दार्थालंकारांनीं नटलेली रचना आहे. एवंच बहिरंग आणि अंतरंग या दोन्ही दृष्टींनीं विचार केला असतां महाकाव्याचीं जवळजवळ सर्व लक्षणे ह्या काव्यांत पहावयास सांपडतात. पण कवीच्या कथा सांगण्याच्या

पद्धतीवरून आणि वरील गोष्टींचा व्याप फारच अल्प असल्याकारणाने त्यास महाकाव्य म्हणण्यापेक्षा आख्यानच म्हणणे उचित दिसते. यासाठीच वर सांगितले आहे की ह्या दोन्ही पद्धतींचा मुमधूर संगम यांत पाहावयास सांपडतो. कवीनेहि स्वतः आपल्या काव्यास कोठे महाकाव्य म्हटले नाहीच. तो नेहमीच त्यास 'कथा' असेच संबोधितो; आणि कथा किंवा आख्यान या दृष्टीने ते अत्यंत सुंदर साधले आहे.

रामसुतात्मजाचे आपले काव्य कथा सांगण्याच्या उद्देशानेच रचिले आहे. अशा काव्यात वर्णने आणि संभाषणे ही अवश्यमेव लागतातच. कथनपर काव्यांतील वर्णने ही कथेच्या गतीस थोडा विसावा देऊन तिच्या ओघांत पुन्हा नवा वेग उत्पन्न करतात. ती वाचकांची मने विविध कल्पनाविलासांनी आकर्षून घटकाभर त्यांना रंजवितात आणि पुढील कथन श्रवणासाठी उत्सुकता वाढवितात. त्याचप्रमाणे संभाषणांच्या द्वारे कथेतील वारीक-सारीक गोष्टी आणि अस्पष्ट भावना-कल्पना स्पष्ट होतात आणि विशिष्ट भावना-कल्पना पुष्ट होऊन मनावर ठसतात. व्यक्तिदर्शनाला तर ह्या संभाषणांची फारच आवश्यकता असते. आणि व्यक्तिदर्शनासमवेतच ते कथेत गति आणि गोडोहि निर्माण करतात. कवीची प्रतिभा जेवढी विशाल असेल, तिची भरारी जितकी उच्च असेल आणि त्याची कलान्मकता जितकी अन्तर्भेदी असेल तितकी आणि त्या मानाने कथानकांतहि रंजकता, प्रौढी आणि गोडो ही निर्माण होतात. रामसुतात्मजाची प्रतिभा फार मोठी, प्रौढ नाही. त्याची कल्पकता बहुप्रसवा नाही. त्याचा कल्पनाविलास अल्पहि आहे आणि साधाहि आहे. त्यांत चमक अशी फारशी नाही. त्याच्या वर्णनांत युद्ध, निसर्ग, सुराज्य, उत्सव, विवाह इत्यादि वर्णने असून भक्ति, वात्सल्य, शृंगार, क्रोध इत्यादि भावदर्शनेहि आहेत. त्याने केलेले वनाचे आणि उप-वनाचे वर्णन पहा. वनवर्णन तर वनापेक्षां उपवनाचेच वाटते. त्यांत भयानकणा फारसा नाहीच. उपवनांतहि एखादी भयानकता दाखविणारी कल्पना आहेच. एकूण दोन्ही जवळ जवळ सारखीच आहेत. त्याचप्रमाणे ती दीर्घहि नाहीत पण प्रस्तुत काव्याच्या मानाने ती पुरेशी आहेत. ह्या

त्याच्या निसर्गवर्णनात फारसा आकर्षकपणा नसला तरी घटकाभर मन रंजविण्याचा मोहकपणा मात्र आहे. त्याने केलेली सेनेची आणि युद्धांची वर्णने पहा. हींही जवळ जवळ सारखीच आहेत. वनवर्णने आणि हीं युद्धवर्णने सांकेतिक आणि ठराविक ठशाची आहेत. त्यांत कल्पनाविलासहि फारसा नाही आणि भावनानिदर्शनहि नाही. पण त्यांत आटोपशीरपणाचा मोठाच गुण आहे. कोठे अधून मधून एखादी बऱ्यापैकी कल्पना येऊन ती मनाला बिरंगुळा देते. ह्यायोगाने तीं वर्णने सह्य वाटतात आणि क्वचित हसहि वाटतात. नाही म्हणावयाला त्याने केलेले सुराज्यवर्णन, नगरवर्णन आणि विवाहवर्णन हीं मात्र हृदयंगम झाली आहेत. विवाहवर्णने दीर्घ असूनहि कंटाळवाणी वाटत नाहीत. ह्या वर्णनांत त्याचे लक्ष नादमाधुरीकडे फार आहे. अर्थगांभीर्य आणि नादमाधुर्य ह्यातून तो नादमाधुर्यानेच आकृष्ट होतो. अर्थगांभीर्यासाठी जी बुद्धीची प्रौढता पाहिजे ती तितकीशी त्याजपाशी दिसत नाही. त्याचप्रमाणे वर्णनाच्या विविधतेसाठी जे सूक्ष्मावलोकन पाहिजे तेहि त्याजपाशी नाही. पण नादमाधुरी उत्पन्न करण्यासाठी शब्दांची योजना करण्यांत मात्र हा चतुर आहे. त्याची एकंदर रचनाच नादमधुर आहे.

वर दर्शविल्याप्रमाणे हीं वर्णने जरी त्यास साधत नसली तरी त्याच्या यशाचे मुख्य बीज भावनात्मकता आहे. त्याचा मुख्य भर भावनावर्णनावर आहे. हीं वर्णने त्याने बऱ्यापैकी केली आहेत. चंद्रहासाची दाई मरताना आपल्या मैत्रिणींस चंद्रहासाचा प्रतिपाळ करण्यास सांगते आणि त्याहि तिला आश्वासन देतात, चंद्रहासाचा शोक, चंद्रहासाच्या बाललीलांचे आणि नगरस्त्रियांनी त्याचे सगोपन केल्याचे वर्णन, चंद्रहास वनांत परमेश्वराचा धांदा करतो तो प्रसंग, वनांतील त्याच्या दुःखद स्थितीचे वर्णन, दुष्टबुद्धीच्या मनांतील द्वेष-क्रोधादि विकार, चंद्रहासाच्या मातापित्याचे वात्सल्य, चंद्रहासास पाहून विषयेच्या मनांतील विचार, मैत्रिणींचा वनविहार आणि परस्परांची भाषणे, विषयेशी त्यांचे भाषण, विषयेची विरहावस्था, कुतल राजाचे दुष्टबुद्धी-विषयी उद्गार, दोन्ही विवाहांतील घट्टा, विनोद इ. अनेक भावनिदर्शक प्रसंग त्याने चित्रिले आहेत. यांतच त्याने अनेक लहान लहान संभाषणेहि

घातलीं आहेत. हे सर्व प्रसंग सोप्या भाषेत सहजपणे सांगितले आहेत. यांतील भावना अलंकारादिकांचा फारसा आश्रय न करतां सुंदरतेनें व्यवहृत-विल्या आहेत. प्रसंगानुरोधानें यांत विविध रस प्रकट झाले आहेत. ह्याच्या रसप्रतिपत्तीत एक विशेष गोष्ट आहे. तीन-चार प्रसंगांचे ह्याची रसवत्ता उत्कटतेनें प्रगट झाली आहे; पण सर्वत्र मात्र भावसिंचन आहे त्यायोगानें सर्वत्रच प्रसन्नता वाटते.

रामसुतात्मजाची शैली अगदी साधी आणि सरळ आहे. त्याच्या वर्णनांत पाल्हाळ नाही, शब्दावडंवर नाही आणि अलंकारप्रचुरताहि नाही. त्याची वर्णनें अगदीं आटोपती आहेत. अलंकारांत तो रूपक, उपमा, स्वभाषोक्ति, अतिशयोक्ति आणि क्वचित् उत्प्रेक्षा याच्या पलीकडे फारसा जात नाही. पण ह्या अलंकारांचा समित उपयोग त्याच्या रचनेंत फार उचलून दिसतो. अर्थालंकार आणि शब्दालंकार यांतून अर्थपेक्षां शब्दालंकाराकडेच त्याचा ओढा अधिक आहे. यमकानुप्रास यांचा मात्र विपुल भरणा आहे. शब्दालंकार हे नादमाधुरी उत्पन्न करीत असतात. नादमधुर रचना करण्याचा जणू कवीस हव्यास दिसतो. यास्तव त्यानें आवर्जून ह्यांचा उपयोग केला आहे यमकांमध्ये तो आदियमक आणि अन्त्य यमक अशीं दोन्ही वापरतो. पण त्यांत फारसें स्वारस्य नाही. ह्याची यमकाची कल्पना फार साधी आहे. यमकासाठीं अर्थभिन्नता अगत्य लागते, हें ह्यानें मानलें नाही. ८ व्या प्रसंगांतील २६ व्या श्लोकांत त्याने आदियमकासाठीं 'कळेना कदा' हे शब्द वापरले आणि २७ व्यांत 'कळेना' हा वापरला. पण त्यांत अर्थभिन्नता नाही. ६।७४ मधील 'किती', ६।१९-२० मध्ये 'कळेना' ५।३३, ३४ मधील 'यकी' आणि ५।३५, ३६ मधील 'किती,' ४।५८ मधील 'विसरशी', ४।५१ मधील 'झणो' २।८, ९ मधील 'किती,' १।७७ मधील 'जे जे', १।५१, ५२, ५३ मधील 'रामार्पण', १।४९ मधील 'मजवीण' हीं ह्याचीं आदियमके होत. अर्थांत हीं तितकीं ह्य वाटत नाहीत. पण ह्या योगानें त्यानें दुसरी गोष्ट साधली आहे. 'एकच कल्पना पुनःपुन्हा जर मर्यादितार्थें आवृत्त झाली तर ती गोडी निर्माण करते. अशी पुनरुक्ति भाषाशैलीचा एक गुण आहे. ह्या यमकांच्या योगानें त्यानें

तें कार्य साधलें आहे. ह्यांतील पहिल्या दुसऱ्या प्रसंगांतील पुनरुक्ति निःसंशय मनोरम आहेत. अंत्य यमकांत अर्थभिन्नतेसह स्वराचाहि संबंध आहे. समान वर्णांचे मागील स्वर उभय चरणांत एकच असावा लागतो. ' बैसला रथी-सारथी ' यांतील ' रथी ' ह्या दोन वर्णांच्या पूर्वी प्रथम चरणांत ' आ ' आहे तसात्र द्वितीय चरणांतहि ' आ ' स्वर आहे. तेव्हां हें दोन अक्षरी यमक आहे. पण आमच्या कवीनें हो शिष्टमर्यादा फारशी पाळली नाही. बहुधा ती मोडलीच. आधीं तर ह्याच्या रचनेंत दीर्घ यमकें-तीन, चार अक्षरांचीहि नाहीतच आणि जीं एक दोन अक्षरी यमके आहेत त्यांतहि हा ' समस्वराभाव ' जाणवतो. भूपतीनें-सूर्यपानें, विरंदी-काचबंदी, निबंदी-सवादो, समेळा-उमाळा, सपाटे-अलोटे, मेळे-भुपाळें, तटाके-अनेके, मेळे-भुपाळें, होणे-देणें, घेणें-होणें इ. यमकें हीं यमकेंच नव्हेत. पण असेंहि जरी असलें तरी बऱ्याच ठिकाणीं सहज कां होत नाहीं पण यमकें आलीं आहेत. यमकांपेक्षां अनुप्रास मात्र ह्यास चांगला साधतो, अनुप्रासानेंच त्यानें आपली रचना श्रुतिमनोहर केली आहे. लेखनशैलीमध्ये माधुरी आणण्यासाठीं आणि वाचकांच्या मनांत स्निग्धता उत्पन्न करण्यासाठीं मधुर रचनेचा मनस्वी उपयोग होतो. अर्थ कळो वा न कळो नादमधुर-स्निग्ध अक्षरें रसिकाच्या मनांत गुंजन करीत राहतात. नादमधुर शब्दांची निवड मात्र त्यानें चांगली केली आणि सहजसुंदरपणें केली आहे. वामनाच्या यमकांचें अनुकरण जरी ह्यास नीट साधलें नसलें तरी अनुप्रास मात्र बराच साधला आहे. पण कित्येक ठिकाणीं अनुप्रासाचा हव्यास दिसतो. ह्या अनुप्रासांच्या खटकाळींतून अर्थाच्या सरस्वतीस नीट वाहतांहि येत नाहीं. (प्रसंग पहिला ४, ७, १२, १५, १९, २०, ३०, ३८ इ. श्लोक पहा).

त्याची शब्दसंपत्ति महाकवीच्या इतकी विपुल नाही तरी प्रस्तुत काव्याच्या मानानें पुरेशी आहे. शब्दासाठीं तो कधीं अडत नाही. शब्द त्याला भराभर सुचतात आणि त्यांत नवताहि बरीच असते. अशा सुचलेल्या शब्दांचा उपयोग तो आपल्या काव्यांत अगदीं सढळपणें करतो. त्याची शब्दांची निवड आलंकारिक आणि पांडित्यपूर्णहि क्वचित् असते. पण बहुधा त्यानें वापरलेले शब्द लोकव्यवहारांतीलच असतात. भाषादृष्ट्या ह्यानें

शब्दांचे अनेक प्रकारें उपयोग केलेले आहेत. उदा. याच्या भाषेत जडित्कोदण, हाटकजीन, मदनमाय, क्षुधावेळ इत्यादींसारखे समास आहेत. इंदुआनना, दयाउदधी, तमोघ्नअस्त, रविअस्त, कनकअंदु, अंबाआराम, पिशुआज्ञा इत्यादि रूपांत त्यानें संधि केले नाहींत. नामधातुः- भोळवला, धूपिली, नामाथिला, सत्त्वाथिला, भांतला, विचंबला, नृत्यवीती इत्यादि नामधातूंचाहि त्यानें उपयोग केला आहे. नादानुकारी शब्द तर त्यानें पुष्कळच वापरले आहेत. त्याच्या शब्दसंग्रहांत उदयो, सूर्यो, मनवेधक, सदचिदात्मक, शिराब्ज, धिटें, साकृत्य, प्रदेसी = परदेशी, प्रयंकी = पर्यंकी, प्रजन्य = पजन्य, विप्रित = विपरीत, दुःखिस्त, धियंता, आमसीं, तां, निमित्त्य, दावान्नळ, लेहिलेसें, रविवासरसे, दयदीप्यमानें, इंदुवगत्रा इत्यादि अवद्ध रूपां जीं त्या काळीं क्वचित् शिष्टांच्याहि वापरांत होतीं. त्यांचाच कवीनेंहि उपयोग केला आहे. एकाच अर्थीं दोन शब्द वापरण्याची त्याची संवय तर मर्यादेच्या बाहेर जाते असें वाटतें. उदा. संगी-सयोगी, योगी-विरागी, मानसीं-मनीं, सुंदर-साजिरा, जाळ-जंजाळ, मृगजळासम-तुल्य, धिर-धैर्य, योग्य-समान, झडकरी-लवलाहे, त्र्यजुनि दुसरि, यातें-एकलें, काळवेळ-विलंब, नकळत सकळांसी-एक एकांतवासी. गुप्त-गुह्यार्थ, येक येकला-नसे सुसंग दुसरा, भुल्ली-भांति जाली, भ्रमभूलिभरें, भ्रम-भांतिकळा, साजिरा-गोजिरा, लगबग-लवलाहे, लवकरि-लवलाहें, येकला-येकदेसी, धन-संपती, भांतला-विस्मीत झाला, भांति पडली-भिमभूल जडली, बळें बळनिधी-बळिवंत, स्वरूप-रूपसावळा हा नव्हे सत्य सज्जन-कूजनकूमति, क्रियाहीन-कर्मांध, जाइजे तुम्ही एकलें बरें-सगती नका नेऊं दूसरें, कुकर्मी-क्रियाहीन, जोणें-जुनाटें. यांत तर कांहीं श्लोकांचे चरणचे चरणहि असे योजिले आहेत. त्याचप्रमाणें ह्याचें आणिकहि एक वैशिष्ट्य आहे. हा एकाच शब्दास उपसर्ग लावून दुसरा तसाच नादयुक्त शब्द बनवितो आणि ते दोन्ही आपल्या रचनेंत आणतो. ह्यायोगानें नादमाधुरी निर्माण होते. उ. संचला-विसंचला, रंगले-विरंगले, लोटे-अलोटे, चार-निचार, सगे-सुसंगें, मनभंग-अभंग, सुखसंग-निसंग, रंग-सुरंग, रंग-विरंग. रामसुतात्मजास कांहीं विशिष्ट शब्द वापरण्याची

आवड फार दिसते. त्या शब्दांचा उपयोग तो कोणत्याहि शब्दासमवेत करतो. त्यांत औचित्य आहे की नाही इकडे तो अगदी लक्ष देत नाही. उ. तुंबली, वितंड, सिमा, निज, भीम, राजित, कमनीय, अंतरांत इ.

ह्याची रचना एकंदरीत दृष्टीने पाहतां थोडीशी शिथिलच वाटते. पुष्कळ 'वेळीं वाचकाला तीतून निश्चित अर्थ काढतां येत नाहीं. पुष्कळ ठिकाणीं क्रियापदांचा उपयोग केलेला नाहीं तर पुष्कळ ठिकाणीं भाषणाचा संदर्भच कळत नाही. कोणती व्यक्ति कोणतें भाषण करीत आहे याचा छडा लावण्यास बराच त्रास होतो. कांहीं शब्दांचे अर्थ लागत नाहीत (पण हे विरळा) तर कांहीं शब्द कोणत्या अर्थाने वापरले हे कळत नाही. उदा. 'तुखार,' घोडा या अर्थीहि वापरला असून कुठें तो उंट या अर्थी वापरला. असावा असें वाटतें. 'बराके' ह्याचा अर्थ हलकी, नीच असा असून तो ह्यानें श्रेष्ठ अशा अर्थी वापरला. मात्र यावरून त्यास भाषाज्ञान नव्हतें असें मुळीच म्हणतां यावयाचें नाही. शब्दावर श्लेष आणि कोट्या करण्याचा त्याचप्रमाणे कूट किंवा गूढार्थक रचना करण्याचा याला बराच नाद होता असें दिसतें. उदा. इंदु, शशिवदन, शशिहास्य, रजनीकरहास्य हे शब्द तो चंद्रहास्य या नांवाचीं भाषांतरे करून वापरतो. तसेंच चंद्रवदना न म्हणतां हिमकरवदना असें तो म्हणतो तर मृगाक्षी न म्हणतां उडुपतिवहनाक्षी असेंहि म्हणतो. विवाहोत्सवांतील चंद्रज्योतीसाठीं तो इंदुज्योति शब्द वापरतो आणि सूर्यास्त-समयीं न म्हणतां तमोघ्न-अस्तसमयीं असा उल्लेख करतो. त्याचप्रमाणे चौथ्या प्रसंगांतील सातव्या श्लोकांत...आग्रह...विग्रह...निग्रह...ग्रहं ग्रहो अशी शब्दावरील कसरतहि तो करतो. अशा प्रकारें तो शब्दच्छल करून आपलें पांडित्य दर्शविण्याचा प्रयत्न करतो. आठव्या प्रसंगांतल्या ५१ व्या आणि ५३ व्या श्लोकांत तर त्यानें कूटात्मक गूढ रचनाहि केली आहे. तिचा अर्थ कळत नाही. ह्याच्या रचनेंत ६।६९, ७।६, ७ आणि ९।१० या श्लोकांकडे पाहिलें असतांना ह्याला संगीतशास्त्राचें ज्ञान असावें असें वाटतें. या श्लोकांत गायनांतील पारिभाषिक शब्द वापरलेले दिसतात. ह्याच्या काव्यांतील शब्दसंग्रह पुढीलप्रमाणे आहे. मोहळे, ज्वाळमाळा, झळाळी,

झमझालरी, क्वानकल्लोळ, घाघाटति, घळाळीत, दणाणीत, आगडधों, धुडिधों, धिडिडोल, घडाडा, घडाडीत, भडाडीत, धमस्को, धिमित्ववान, दुटाळा, नेटपाट, केटे, लोटे, अलोटे, दाटे, थाटे, चपेटे, किकाटे, क्राकुळोटे, निघोटे, अचाट, साराटे, खेटके, निघोते, चेडरे, चित्चेतन, पारपोंडे, अति-पाडे, बोचके, दमामे, छत्रमाही, मत्स्ययंत्रे, चामरडोल, जाजावली, झळबे, ठिसाळ, ओसावली, ठाणमान, उडंगण, निकरें, वितंड, कांचवंदी, निवंदी, रुदाविहंदी, सवादी, जंगी, वुरंगी, मुरंगी, मुरंगला, विरंगला, संसाधना, भवभेदर, सधना, सवृत्ति, सानुमंगीतमाने, सावमाने, राणीव, ओळगला, वृंदानना, वितंड, दंडवड, खंडखंड, खंडविखंड, आसडोतो, मुडूप, मनांतरांत, गिरोपटांत, तहकटांत, हळफळ, गाटीं, गड्डी, छदवद, डावघाव हावभाव, सावयाव इ. अशा प्रकारें याच्या भाषेत काव्यांत वापरण्याच्या शब्दांपेक्षां लोकव्यवहारांतील विशेषतः बोलण्यांतील शब्दच सळपणें वाररलेले दिसतात. ह्यांत मध्यकालीन भाषेतील गुणावगुणाचें निदर्शन स्पष्ट होतें.

राममुनात्मजाच्या विद्वत्संबंधी विशेष कांही लिहितां येत नाही कारण त्याचा जीवनविषयक परिचय अल्पहि प्रमाणांत उपलब्ध नाही. पण त्याच्या काव्यरचनेंतील कांही स्थळीच्या कूटतेवरून आणि पंडिती थाटाच्या रचनेवरून त्याचा संस्कृत, पौराणिक वाङ्मयाशीं परिचय असावा असें वाटतें. पंडिती कवीचें वैशिष्ट्य वृत्तवैचित्र्याच्या रूपानेहि त्याच्या काव्यांत आढळतें. त्यानें आपल्या काव्यांत मोठ्या चोखंदळपणाने अनेक प्रकारच्या वृत्तांची योजना केली आहे. त्यानें योजिलेलीं वृत्ते पुढीलप्रमाणें आहेतः— शार्दूलविक्रीडित, चामर, पचचामर, कामदा, शुद्धकामदा, द्रुतविलंबित शालिनी, मालिनी, उपजाति, भुजंगप्रयात, तोटक, प्रमाणिका, विबुधप्रिया, वसंततिलका, इंद्रवज्रा, रथोद्धता, दोधक, ज्वाला, मंदिरा, मनोहर, स्वानंद, आणि वनमाला. यांत भुजंगप्रयात वृत्तांत त्यानें ३१८ श्लोक म्हणजे जवळ-जवळ अर्धी रचना केली आहे आणि प्रमाणिका वृत्तांत शंभराच्या वर श्लोक आहेत. त्यांच्या खालोखाल द्रुतविलंबित, तोटक, वसंततिलका, शार्दूल-विक्रीडित, विबुधप्रिया नि मालिनी आहेत. एकंदरीत त्याची वृत्तांची निवड

चांगली आहे. साध्या भावनेला आणि सोप्या विचाराला सहज आपल्या चालीने चालवीत चालवीत ही वृत्ते नेतात. यायोगाने स्निग्धता नि प्रसन्नता उत्पन्न होते. ह्या वृत्तांसंबंधी एक गोष्ट अशी की त्याने कांहीं नावे स्वतंत्रहि दिली आहेत. ती सहज कोठे ऐकिवांत नाहात. त्याच्या काळी ती नावे, कदाचित् रूढ असतील. ही वृत्ते रचतांना कवि भावनेच्या किंवा विचारांच्याच मार्गे असल्याकारणाने तो शब्दासाठीं अडत नाही. समोर आलेले शब्द वृत्तामध्ये जर सुखासमाधानाने बसत नसतील तर त्यांच्या स्वरूपाकडे आणि तो व्याकरणाकडे तो लक्ष देत नाही. म्हस्वदीर्घादि फेरफार तो आपल्या इच्छेनुसार करतो. वृत्तमुक्तार्थ त्याने शब्दांची अशी फार बाबळ केली आहे.

त्याने आपल्या काव्यास जी भुजंगप्रयाताची निवड केली तिजवरून आणि तत्कालीन लोकव्यवहारांतले जे शब्द घेतले त्यांजवरून ही निवड करतांना त्याच्यापुढे समर्थाची रचना होती कीं काय अशी शंका येते. इतकेंच नव्हे तर त्याजवर रामदासांच्या संप्रदायाचा आणि वाङ्मयाचाहि फार परिणाम झाला होता असें वाटतें. कदाचित् तो रामदासपंथी असावा अशीहि शंका येते. समर्थाच्या समाधिकालीं ह्याचें वय ९।१० वर्षांचें येतें. यास्तब हें असें होणें फार संभवनीय आहे. त्यासाठीं याच्या काव्यांतील पुढील गोष्टी पाहणें. राममुतात्मजानें ग्रंथारंभी गणपतीस नमन न करतां “आधीं प्रेमनिधो दयाळ उदधी श्रीमारुती चित्तिः” आहे. समर्थाची मारुतीविषयींची निष्ठा सुप्रसिद्धच आहे. तिचाच परिणाम असा असणें शक्य आहे. चंद्रहासाची दाई मरतांना नगरस्त्रियांस चंद्रहासाचा सांभाळ करण्यास सांगते. तें सर्व कार्य ‘रामार्पण बुद्धीनें’ करा म्हणते, ते श्लोक असे :—

रामार्पणें सकळ कारण माय कीजे
रामार्पणें भजन भोजन यासि दीजे
रामार्पणें शयनआसन जाणवीजे
रामार्पणें सखि तुम्ही प्रतिपाळ कीजे १।५१

(२३)

रामार्पणें हेत मनीं घरा वो
रामार्पणें पूर्ण कृपा करा वो
रामार्पणें जीवन यासि द्या वो
रामार्पणें भोजन पुरवा वो १।५२
श्रीराम रामार्पणें बाळ घ्या वो
श्रीराम रामार्पणें खेळवा वो
श्रीराम रामार्पणें बुद्धि द्या वो
श्रीराम रामार्पणें शीकवा वो १।५३

त्याचप्रमाणें नगरस्त्रिया चंद्रहासास म्हणतात :—

“ म्हणोनि शोक सांवरी । श्रीराम अंतरीं धरी
त्यजूनि दुःख वोवरी । अपार खंति सांवरी ” १।६२

या श्लोकांतील “श्रीराम अंतरीं धरी” यावरून रामसुतात्मजाच्या मनावर रामदासी शिकवणीचा परिणाम झालेला आहे हें स्पष्टच होतें. तसेंच :—

मेघःश्यामा उत्तमा चिद्विलासा । चीदानंदा चिद्धना चित्रभासा ॥

सीताकांता अच्युता श्री अनंता । माता पीता तूं मला बंधु दाता ॥२।४१
हा श्लोक रामदासी रचनेचें स्मरण करून देतो. रामदासांच्या ‘मना सज्जना’ ची जाणीव करून देणारा श्लोक म्हणजे :—

“ पुढें भूप राजासवें बैसवीला । सुखें सर्व राणीव आली तयाला

बळे आगळा चंद्रहास्या महोला । करी काय आज्ञा जना सज्जनाला ३।३०.
३।५१ श्लोकांत तर कवीनें श्रीरामाला ‘सखा सोयरा’ मानिलें आहे. ‘सदा सर्वदा भक्तिपथें असावें’ किंवा ‘भज मना हृदयी रघुनंदना’ या श्लोकांत रामदासांची श्रीरामाच्या भक्तीची भावना या काव्यांत अनेक वेळां व्यक्त झालेली दिसून येते.

सावधान सावधान सावधान साधनी । सुचित्त सावधान तूं अखंड रामचितनी
समीप साध्य साधनास देव साधिती मनीं ।

सखा करुनि सद्गुरु करा म्वहीतशोधनी

यांतील सावधानपणाची सूचना रामदासाने 'सावधान असावे' अशा केलेल्या
सूचनेप्रमाणेच नाही असे कोण म्हणू शकेल? 'धनेसी मनें याचके धन्य केली-
विवेके किती कीर्ति होऊनि गेली' ही राममुतात्मजाची रचना आणि 'विवेक
चित्तीं धारावा' ही रामदासांची मनाच्या श्लोकांतील रचना यांत किती
तरी साम्य आढळते. तपेंच

"मुळारंभ चैतन्य-माया शिवे तूं । करीं कोटि ब्रह्मांड-माळा तुझी तूं ॥
शिवे आदि ओंकार बीजाक्षरे तूं । सदानंद आनंदले ब्रह्म ते तूं ॥

या श्लोकावरून रामदासांच्या मनाच्या श्लोकांतील पहिल्या श्लोकाची आठ-
वण झाल्याविना राहात नाही. सारांश रामदासी विचारांचा याच्या मनावर
पूर्णपणे पंगडा बसला होता. याशिवाय नादानुसारी शब्दयोजना, शिथिल
रचना, वृत्तमुखार्थ केलेली शब्दाची ओढाताण, ओवडधोवड शब्दयोजना,
घर दिलेला शब्दसंग्रह आणि रामदासी काव्यांतील दोषांचेहि अनुकरण
गुणांप्रमाणे याच्या काव्यांत दृष्टोत्पत्तीस येते. त्याचे समकालीन वामनपंडित
यांचाहि ठसा याच्या काव्यांत दिसतो आणि तो यमकानुप्रासाच्या योगाने
अगदीं खणखण आवाज करतो.

एकंदरीत राममुतात्मजाचे काव्य हे व्यापकी अमून रामदासांच्या
नंतरच्या कवींत तो मोडतो. त्याची विद्वत्ता साधारण प्रतीची अमून
काव्याची प्रतिभाहि तशीच आहे. या काव्यांत फारसा कल्पनाविलास
नसला तरी सहज साधेपणा आणि श्रवणसुलभता ह्याच्या रचनेत फार
आहे. ओज, प्रसाद आणि माधुर्य यांतून याच्या रचनेत माधुर्य ओतप्रोत भरले
आहे. पण त्याने कांहीं स्वळीं योजिलेली कूट रचना आणि पडिती थाटावरून
त्याचे संस्कृत वाङ्मयाचे परिशीलन असावे असे वाटते. तो बहुश्रुत
आणि व्युत्पन्न असावासे निश्चित वाटते. कल्पनाकुसरीपेक्षां भावना द्योत
नावरच आणि शब्दावडंबरापेक्षां साधेपणावरच त्याचे लक्ष केंद्रित आहे

मराठी राज्याची स्थापना झाल्याबरोबर जी एक कवित्वाची लाट उसळली होती तिच्यांतील ही निमिती आहे. रसांचे सागर जरी येथे नसले तरी रसिकांच्या रसपानभुरती व्यवस्था कवीने येथे करून ठेवली आहे. महा-कवीच्या पदवीस जरी हा पोंचत नसला तरी सामराज, विठ्ठल, नागेश इ. कवीच्या काव्यसरणीनेच हा कवि चालत आहे. या मध्यकालीन कविमंडळांत आपणा स्वतःसाठी एक स्थान रामसुतात्मजाने निश्चित निर्माण करून ठेवले आहे.

— डॉ. ना. गो. नांदापूरकर

चंद्रहास्य कर्ता

कवि : रामसुतात्मज
(चरित्रविषयक माहिती)

ले : विश्वनाथ अंबादास कानोले
नांदेड

चंद्रहास्याच्या लोकप्रिय व पौराणिक कथेवर रामसुतात्मज नामक एका कवीने निरनिराळ्या वृत्तांत रचलेले सुंदर व रसपूर्ण असें श्लोकबद्ध काव्य मराठवाडा साहित्य परिषदेकडून आज पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होण्याचा योग जुळून येत आहे ही आनंदाची गोष्ट होय.

माझ्या संशोधनसंभारांतील या चंद्रहास्य काव्याने प्रसिद्धीच्या क्षेत्रांत जी आघाडी मारली तिचे श्रेय मजपेक्षां मराठवाडा साहित्य परिषदेचे अध्यक्ष आणि हैदराबाद राज्याचे विद्याधिकारी श्री. मेतुमाधवराव पगडी आणि परिषदेचे कार्याध्यक्ष प्राध्यापक रा. ब. माढेकर यांच्याकडेच विशेषतः जाते. ऑगस्ट १९५३ नांदेडास उभयतांची भेट झाली. तेव्हां परिषदेच्या 'प्रतिष्ठान' मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध करण्याकरितां एखादे चांगले काव्य देण्याची गोष्ट त्यांनीं मजजवळ काढली. या कल्पनेस मी अनुमति दर्शविली. प्रसिद्धीसाठी चंद्रहास्य हें काव्य त्या भेटीतच मी प्राध्यापक रा. ब. माढेकरांच्या स्वाधीन केले.

डिसेंबर १९५३ च्या अंकापासून चंद्रहास्यकथेची संहिता 'प्रतिष्ठान' मासिकांतून प्रसिद्ध होण्यास आरंभ झाला. त्यापुढील अंकांतून प्रस्तुत काव्याचे दहा सर्ग क्रमशः प्रसिद्ध होऊन ग्रंथ पूर्ण झाला.

+ + +

'प्रतिष्ठान' मासिकांच्या ऑक्टोबर १९५३ च्या अंकांत प्रस्तुत चंद्रहास्यकथेचा आणि कविचरित्राचा अल्पसा परिचय करून दिला. हें काव्य उपलब्ध झाले तेव्हांपासून कवीच्या माहितीचा छडा लावण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे; पण निःसंदिग्धपणे चरित्र सांगतां येईल अशी निर्णायक

आणि समाधानकारक माहिती अद्याप तरी उपलब्ध होऊं शकली नाही. जसजशी माहिती मिळत गेली तसतसे समजुतींत व तपशीलांत अनेक वेळां फेरबदल करावे लागले आहेत.

कै. वि. ल. भावे यांच्या 'महाराष्ट्र सारस्वत' या ग्रंथांत आणि अन्यत्र रामसुतात्मजासंबंधी थोडीशी माहिती प्रसिद्ध झाली आहे. ही माहिती रामासुतात्मजाच्या नांवावर मोडणाऱ्या ग्रंथांतील अंतःप्रमाणांशी ताडून पाहणें अगत्याचें आहे. या कवीचे ग्रंथच काय ते कविचरित्रासंबंधी कांहीशी माहिती देतात. इतर अवांतर पुरावा असावा तितका सध्यां तरी उपलब्ध झालेला नाही.

+

+

+

रामसुतात्मज हें कवीचें टोपण नांव आहे. महाराष्ट्र सारस्वतांत रामसुतात्मज या कवीचें नांव 'मुळाजी' असे दिलें आहे. 'गोपीचंद' आख्यानांतील पुढील चरण प्रस्तुत ग्रह होण्यास कारणीभूत असावेत.

“ऋग्वेद वसुपुरी ग्रामतळी ।

अभिधान 'मुळाजी' नाम असे ।”

या चरणांतील 'मुळाजी' हा पाठ चूक असावा. मुळांत 'तुळा जी' असाच पाठ असणें इष्ट आहे. या चरणांत कविनामाचा उल्लेख नमून कवीच्या ग्रामाचा उल्लेख आहे ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. द्रौपदी-वस्त्रहरणांतहि

‘वसुची पुरी ती तळी ग्राम आहे ।

जयाचें 'तुळा' नाम हें शोभताहे ।’

असा याच कवीनें उल्लेख केला आहे. तेव्हां कवीचें नांव 'मुळाजी' असावें हें सारस्वतकारांचें म्हणणें निराधार आणि चूक आहे.

कवीचें नांव निश्चित करण्याच्या दृष्टीनें चंद्रहास्यकथेतील पुढील उल्लेख लक्षणीय आहे.

“कथा भारतीची मनोरम्य वाणी । असे भक्तिभावार्थ आनंददाणी ॥

जने चित्तिला देव सारंगपाणी । असे तो कवि विश्वनाथाभिमानो ॥”

चंद्रहास्यकथा सर्ग १०:८६

प्रस्तुत काव्याच्या मुदस्तेड प्रतींत 'विश्वनाथाभिधानी' असा पाठ आहे, तर अर्धापूर येथें मिळालेल्या पोथींत 'विश्वनाथाभिधानी' असा पाठ आढळतो. या दुसऱ्या पाठावरून कवीचें नांव विश्वनाथ असलें पाहिजे असें निश्चितपणें म्हणतां येतें. या उपसंहारात्मक श्लोकाने स्वतःच्या नांवाचाच उल्लेख करण्याचा कविमानस असावा हें स्पष्ट आहे.

या विवेचनावरून रामसुतात्मजाचें नांव महाराष्ट्र सारस्वतकार म्हणतात त्याप्रमाणें 'मुळाजी' नसून 'विश्वनाथ' आहे असें म्हणणें भाग आहे.

+ + +

द्रौपदी-वस्त्रहरण या काव्यांत कवीनें स्वतःच्या माता-पितरांचा आणि कुळगोत्राचा उल्लेख पुढीलप्रमाणें केला आहे.

जयाचा पिता नाम विनायकाचें । यशोदा अभीधान मातेसि साचे ।

मुळारंभ हा वेद सुंदर्य आहे । सुरारीरिपूचा गुरु गोत्र पाहे ॥२३२॥

प्रथम तरि क्षिराब्धी.दीधला ज्यासि पाहे ।

सजन मित्रवर्ण हें दुजें नाम आहे ।

यदुरति वनितेचा तातग्रामाभिधानी ।

प्रवर तिन तयाचे साजिरे दिव्यखाणी ॥२३३॥

- दीपदी-वस्त्रहरण

यावरून रामसुतात्मजाच्या पित्याचें नांव विनायक आणि मातेचें नांव यशोदा आहे हें स्पष्टच आहे. 'मुळारंभ हा वेद सुंदर्य आहे.' या चरणानें कवि ऋग्वेदी असल्याचें निवेदन करोत आहे. स्वतःच्या गोत्र आणि प्रवरांचा उल्लेख मात्र कवीनें कूटपद्धतीनें केला आहे. 'सुरारीरिपूचा गुरु' हें त्याचें गोत्र आहे. देवांचा शत्रु रावण. त्याचा रिपु राम. रामाचागुरु वसिष्ठ. यावरून कवीचें गोत्र वसिष्ठ हें सिद्ध होतें. त्याचप्रमाणें कवीचे प्रवर. ज्याला क्षोरसागर दिला तो उपमन्यु. दुसरा प्रवर मित्रावरुण आणि तिसरा प्रवर म्हणजे यदुपतिवनितेच्या (रुक्मिणीच्या) पित्याच्या गांवाचें नांव, कौंडिण्य. यावरून कवि ऋग्वेदी वसिष्ठगोत्री उपमन्यु, मित्रावरुण, कौंडिण्य या त्रिप्रवराचा आहे.

+

+

+

ज तो शक वेदफणींद्रतिथी ऋषि आत्मज तो परिधावि असे ।

वर्षाऋतु, श्रावण शुद्ध बिजे, भृगुवार, मघा उडु पूर्ण दिसे

वरयान घटी, शरवेद इति उदधीतनयेसिंहि जन्म दिसे

कवि, रामसुतात्मज दास नवा रूप पद्मतळांतळि राजतसे ॥२३०॥

- द्रौपदी-वस्त्रहरण

द्रौपदी-वस्त्रहरणांतील वरील श्लोकांत कवीने आपला काळ शक, सवत्सर, ऋतु, मास, पक्ष, तिथी, वार, योग, घटी नक्षत्रासहित केला आहे. हा काळ म्हणजे शके १५९४ परिधावी सवत्सर श्रावण शुद्ध द्वितीया शुक्रवार, वरयान योग, मघा नक्षत्र ४५ घटका असा आहे. महाराष्ट्र सार-स्वतांत हा द्रौपदी-वस्त्रहरण या ग्रंथाचा काल म्हणून दिला आहे. तो बरो-बर वाटत नाही. तो कवीचा जन्मकालच असला पाहिजे. कवीचे आयुर्मान सामान्यतः साठसत्तर धरण्यास हरकत नाही. तेव्हां १५९४ ते १६६० हा या कवीचा काल म्हणता येईल. सुश्लोककार वामनपंडित वामनात्मज रघुनाथ शेष, बीडकर विठ्ठल कवि, कचेश्वर नागेश या कवींच्या पाठोपाठ हा कवि उदयास आलेला दिसतो. कवि या नात्याने त्याची गणना उपरोक्त पंडित कवींच्या मालिकेंतच करावी लागेल.

+

+

+

त्यानंतर महत्वाचा प्रश्न हा कवीच्या वास्तव्यस्थानाचा आहे.

वसूची पुरी ती तळीं ग्राम आहे । जयाचें 'तुळा' नाम हे शोभताहे

वसे मंडळी सर्व ही सज्जनाची । पहा वस्ति ते रामसुतात्माजाची ॥२३१॥

द्रौपदी-वस्त्रहरण

या उल्लेखावरून वसुपुरीच्या तळी 'तुळा' नांवाच्या गांवीं कवि राहत असे तेथे सज्जनाची वस्ती असे. असा निष्कर्ष निघतो.

'ऋग्वेद वसुपुरी ग्राम तळीं अभिधान 'तुळा' जी नांव असे ।'

-- गोपीचंदाख्यान

गोपीचंदाख्यानांतील या उल्लेखावरूनहि वसुपुरीच्या तळीं तुळा नांवाच्या गांवीं कवि राहत असे. या विधानास दुजोराच मिळतो. तथापि ही 'वसुपुरी' कोणती? तिच्या तळीं 'तुळा' नांवाचें गांव कुठे आहे हें निश्चित करतां येत नाही.

चंद्रहास्यकाव्यांत कवीनें चंद्रहास्याच्या विवाहप्रसंगीं रचलेल्या मंगलाष्टकांत मोठ्या नद्यांचा उल्लेख करतांना मराठवाड्यांतील अगदींच लहान अशा काही नद्यांचाहि उल्लेख आला आहे. पुढील मंगलाष्टक वधा :-

‘गोदा, नारद, सिंधुकेन, दुधना, पद्मावती कोयना,
पीनाको, प्रहरा, सुवर्गनलिनी, पूर्णावती, कामना,
तैसी सिंधुवती, कयाधु, वनजा, श्रुतुगभद्रांगना,
शोभे विगळगंडिका, श्रीगहडा, देवादलं मंगलम् ॥’

यांतील, पूर्णा, दुधना, सिंधाफणा, वयाड किंवा कयाधु, विगळगंडिका या नद्या परभणी जिल्ह्यांतील आहेत. यावरून कवीचें वास्तव्य परभणी जिल्ह्यांत असावें, असें अनुमान करतां येतें. त्याच अनुरोधानें 'वसुची पुरी' आणि 'तुळा' हीं नांवां निश्चित करावयास पाहिजेत. त्यासंबंधीं निर्णायक सध्याच सांगतां येत नाही. कांही अनुमाने तेवढीं देतां येतील.

१) परभणी जिल्ह्यांतील वसमत विवा, वसुमति हें ठिकाणहि वसुची पुरी असूं शकेल. तेथे उद्यानहि आहे. पण जवळ 'तुळा' गांव असल्याचें दिसत नाही.

२) कवीचो कूट प्रीति लक्षांत घेतां 'वसुचीपुरी' याचा अर्थ वसु = अष्ट. वसुचीपुरी = अष्टी असा घेतां येईल. परभणी आणि बोड-जिल्ह्यांत अनेक गावे 'अष्टी' नांवाचीं आहेत.

३) 'तुळा' या नांवाचाहि असाच अर्थ वसवित्तां येईल तूळ = कापूस तुळा = कापशा. या नांवांचीहि गांवां आढळतात.

तथापि कवीनें उल्लेखिलेल्या तपशीलाचें गांव मात्र निश्चित करतां येत नाही. यासंबंधीं अधिक संशोधन होणें अगत्याचें आहे.

+ + +

महाराष्ट्र सारस्वतकारांनीं रामसुतात्मज या कवीच्या नांवावर श्रौपदी-वस्त्रहरण आणि गोपीचंदाख्यान हीं काव्यें दिलीं आहेत. रामसुता-

त्मजासंबंधी विशेष माहिती नसल्याने असेल कदाचित् प्रस्तुत काव्ये विठ्ठल-कवि बीडकर किंवा कचेश्वर यांच्या नांवावर मोडत होती.

रामसुतात्मजाने लिहिलेले ग्रंथ सध्यातरी पुढीलप्रमाणे उपलब्ध आहेत:

१) द्रौपदी-वस्त्रहरण.

२) गोपीचंद आख्यान

३) चंद्रहास्य कथा.

४) सती अनसूया सत्त्व परीक्षा.

द्रौपदी-वस्त्रहरण हे काव्य कै. वि. ल. भावे यांनी संपादिलेल्या 'महाराष्ट्र कवि' या मासिकांत प्रसिद्ध झाले आहे. या काव्यांत २३४ श्लोक-आहेत. हे काव्य लहान असले तरी सरस आणि शब्दालंकारांनी नटलेले आहे. 'रामसुतात्मज दास नवा' असा कवीने स्वतःचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून ही त्याची प्रारंभीची कृति असावी. या काव्यपुष्पांनंच शारदेची पूजा बांधण्यास कवि सिद्ध झाला असावा असे अनुमान करणे वावगे ठरणार नाही.

कवीचा परिचय जरी मराठी रसिकांना झालेला होता तरी त्याचे चंद्रहास्य काव्य मात्र अद्याप पावेतो प्रकाशांत आले नव्हते. ते रामसुता-त्मजाने लिहिले असल्याचा उल्लेखहि कुठे आढळत नाही.

नांदेडजवळ मुदखेड हे गांव आहे. मुदखेड, मुक्तक्षेत्र, मुक्तिग्राम अशी या गांवाची जुनी नावे असून येथे मंदिरांची जी वास्तुशिल्पे व अवशेष दिसून येतात त्यावरून हे गांव प्राचीनांत मोडण्यासारखे दिसते. येथे कोरण्ये नांवाचे जुने पंडितघराणे असून या घराण्यांतील विद्वान व्यक्तींनी लिहून ठेवलेला संस्कृत व प्राकृत ग्रंथांचा संग्रह फार मोठ्या प्रमाणांत त्यांच्याकडे होता. हल्लीचे श्री. मोरेश्वर उर्फ बागुशास्त्री यांच्याजवळील संग्रहांतूनच मला प्रस्तुत चंद्रहास्य काव्याची एक हस्तलिखित प्रत उपलब्ध झाली. ही प्रत शके १६६४ मध्ये 'शिवानंदानुचर शंकरसुत शिवदास' याने लिहिली आहे. प्रतलेखक याच जोशी किंवा कोरण्ये घराण्यांतील असावा.

चंद्रहास्य काव्याची आणखी एक प्रत नांदेडजवळील अर्धापूर या गांवी उपलब्ध झाली. प्रतीच्या शेवटी, लेखकाने पुढीलप्रमाणे काल-निर्देश केला आहे :-

“ ॥ चंद्रहास्य पुराण, प्रसंग दहावा पूर्ण. हस्ताक्षर संताजी शामजी पतकी परगणे मनाठे ॥ शके १६... बहुधान्य नामसंवत्सरे श्रावण वद्य अमावास्या समाप्त. सन हजार (हिजरी ?) अकराशे अडुसष्ट ११६८ माहे जिस्हेज ..’

मुदखड प्रत ही अर्धापूर प्रतीपेक्षा अधिक चांगली आणि भाषेच्या व पाठाच्या दृष्टीने सरस आहे. तथापि मुदखेड प्रतीत जे पाठ व शब्द लागत नाहीत ते समजून घेण्याच्या दृष्टीने अर्धापूर प्रतीचे महत्त्व दृष्टीआड करता येत नाही.

याव्यतिरिक्त कवि रामसुतात्मजाचे सती अनसूया-सत्त्व-परीक्षा हें पन्नास (५०) श्लोकांचें एक लहान प्रकरण भोकर मुक्कामी मिळालें आहे. या बाडाचा लेखन शक १६८७ आहे. रामसुतात्मजाची रचनाशैली व पदपंक्तीची धाटणी या छोट्या काव्यावरूनहि तावडतोव लक्षांत येते. हेहि काव्य आतापर्यंत अप्रसिद्ध आहे. या काव्यांतील काहीं श्लोक वानगी म्हणून पुढें देण्यांत आले आहेत.

‘करुणा सति आति मना सुमती । करतो कर जोडुनिया बिनती ॥
 म्हणतो सति दे मज प्राणपति । सदनं वदने मजलाग किती ॥४५॥
 प्रवाळाधरा वातवेगें निघाली । ऋशांगी पुढे बाळ घेऊनि आली ॥
 म्हणे हाटकांगी पनी वोळखावो । घरा आपुलाले करी सोघ न्यावो ॥४६॥
 गुणांच्या तुम्ही सुदरा रम्पशक्ति । पति ओळखावा आपुले दिव्य दीप्ति ॥
 रूपें सारखी त्यास कांहीं कळेना । अवस्था मनीं लागली आवरेना ॥४७॥
 तिचे सत्त्वसामर्थ्य देखोनि दुष्टि । मिळाले ऋषी देव गंधर्व कोटी ॥
 पुढे रेणुराजात्मजे प्राणनाथे । त्वरे आणिली कामधेनु महीते ॥४८॥
 तयेचे क्षिरें सर्वही त्रुप्त जाली । पुढे सुंदरीची बहु स्तुती केली ।
 तिने बाळकाचे पुनः देव केले । तिचे सर्व वंदुनि स्वर्गासी गेले ॥४९॥
 सती धन्य लोकत्रयामाजि जाली । पती वंदिला मंदिरामाजि गेली ॥
 करी आदरें पुजने वल्लभाची । वदे भारती रामसुतात्मजाची ॥५०॥

— अनसूया-सत्त्वपरीक्षा

माझ्याजवळील संग्रहांतील एका वाडांत गोपीचंद आख्यानांतील कांहीं हिंदी दोहे व मराठी श्लोक आढळले आहेत. यांतील कांहीं श्लोक पुढे दिले आहेत.

झडकुनि करि कंथा तो निघे वीतरागी । हटकुनि निजसंगी चालिला लागवेगी ।।
कठिण मन तयाचे जाहलेसे सुरंगी । सकळ विकळ । बळा शोकसिंधु तरंगी

×

×

×

कुपांतुन काढी प्रभु सिद्ध कैसा । नभानुन बाहेर ये सूर्य जैसा ॥

किती मानिला पुजिला गौरवीला । दिनानाथ सिंहासनीं बैसविला

×

×

×

किती निति सांगु चंपावतिला । विरागे सटवीला चुकाऊनि गेला ॥

मनीं चितिला नाथपथि निघाला । कवि रामसुतात्मजें ग्रंथ केला ॥

+

+

+

रामसुतात्मज हा कवि कोणत्या परंपरेतील आहे ? त्याचा उपासनासंप्रदाय कोणता त्याचें 'कुलदैवत कोणतें ? असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. यासंबंधी सर्व अनुमानें केवळ कवीच्या ग्रंथरचनेवरच आधारवीं लागतात. रामसुतात्मजानें चंद्रहास्य काव्यांत एकवीरा श्रीरेणुकेचा नमनांत व मंगलाष्टकांत एक दोन वेळां उल्लेख केला आहे. त्यावरून एकवीरा श्रीरेणुका कवीची कुलदेवता असावी असें वाटतें.

काव्याच्या प्रारंभी सर्वसामान्य परिपाठ सोडून कवीनें श्रीमारुती वंदन केले आहे. तें चितनीय आहे. कदाचित् ती कवीची उपास्यदेवता असेल.

वर्णन प्रसंगाच्या अनुरोधानें रामसुतात्मजानें चंद्रहास्य काव्यांत नाथादि गुरुत्रय, नवनाथ, भैरव, सिद्धयोगिनी, मुद्रा, आगम व दीक्षा साधनादि मंत्र तंत्राचा कोठें कोठें उल्लेख केला आहे. त्यावरून हा कवि आनंद संप्रदाय किंवा ज्यास चक्रेश्वरी उपासना म्हणतां येईल त्या परंपरेतील असावा असें वाटतें.

श्रीनाथादि गुरुत्रयं गणपति पीठत्रयं भैरवम् ॥

सिद्धेभ्यो बटुकत्रयं पदयुगं द्वैतिक्रमं शांभवम् ॥

वीरे चाष्ट चतुष्ट षष्टि नवकं वीरावली पंचकम् ॥

श्रीमन्मालिनि मंत्रराज सहितं वन्दे गुरोर्मण्डलम् ॥

— कपिल गीता.

शक्ति उपासनेच्या सांप्रदायिक ग्रंथांतून आढळणाऱ्या उपरोक्त प्रसिद्ध श्लोकाचे रामसुतात्मजाने चंद्रहास्य काव्याच्या दहाव्या सर्गात पुढील प्रमाणे जसेंच्या तसें रूपांतर केले आहे.

आदिनाथ तथा गुरुगणपती सयुक्त वारावली ।

पीठं भैरव सिद्धकमं बटु ही हे शोभले श्रीवली ॥

शास्त्रेशांभव वेदमंत्र मदिरा भागीरथी भूतली ।

केली पूर्ण पुजा शिवे प्रातःवदे जाडूनि बद्धाञ्जली ॥२२॥

जमिनी अश्वमेधांतील मूळ चंद्रहास्य कथेशीं या श्लोकाचा कांही संबंध नाही.

तसेंच दहाव्या सर्गातील पुढील देवीस्तवहि कवीची उपासना परंपरा दर्शविते.

क्षर अक्षर अक्षय तुं जननी । सचराचर सार जनी विजनी

निगमागम माय तुझ भजनी । रमती सुरसिद्ध दिवा रजनी ॥२६॥

मुळारभ चैतन्य माया शिवे तू । करी कोहि ब्रह्मांड माया तुझी तू ।

शिवे आदि ओंकार बीजाक्षरें तू । सदानंद आनंदले ब्रह्म तें तू ॥२७॥

+

+

+

कवीच्या गुरूचें नांव काय ? गुरुपरंपरा कोणती यावर पुरेसा प्रकाश कवीच्या रचनावरून पडत नाही. चंद्रहास्य काव्यांत गुरूस नमन केले आहे. पण गुरुचा नामोल्लेख मात्र नाही.

सच्चिदात्मक चिन्मय आग्रह । अचल चिद्धनचंद्र मनोहर ।

अपरपार परापर साग्रह । अढळ ब्रह्मसखा मज सद्गुरु ॥

— चंद्रहास्य सर्ग १

या श्लोकांतील 'चिन्मय आग्रह' या पदावरून रामसुतात्मजाच्या गुरूचें नांव 'चिन्मयानंद' तर नसेल, असा तर्क सहज निर्माण होतो.

महाराष्ट्र सारस्वतांत रामसुतात्मजाच्या गुरूचें नांव 'विश्वंभर. नाथ' असें दिलें आहे. त्यास गोपीचंदाख्यानांतील पुढील दोहा आधारभूत असावा.

जोगजुगताहां अलखनिरंजन । निरमल मारग मातरे जु ॥

उलटपंथ मेरा, अपार निरामय । जोगी विश्वंभरनाथ रे जुं ॥

हें विधान तितकेसें पटत नाही. गोरख, मच्छंदर याच्याविषया-या हिंदी कवनांतून निरनिराळ्या कवींनीं नाथ, निरंजन, अलख, प्रभुनाथ, विश्वंभर हीं विशेषणें वारंवार वापरली आहेत. तेव्हां उपरोक्त 'विश्वंभरनाथ' हें पद रामसुतात्मजाच्या गुरूच्या नांवाचें निदर्शक असावें असें वाटत नाही.

+ + +

रामसुतात्मज या कवीची माहिती जेवढी उपलब्ध होऊं शकली तेवढी वर दिली आहे. कांही जणांच्या मनांन कदाचित् अशी शंका निर्माण होण्याची शक्यता आहे कीं, महाराष्ट्र सारस्वतांत द्रौपदी-वस्त्रहरणाचा कर्ता म्हणून उल्लेखिलेल्या रामसुतात्मज आणि चंद्रहास्य काव्य लिहिणारा रामसुतात्मज एकच कीं भिन्न, या प्रश्नाचें उत्तर दोन्ही ग्रथाचा वरवर अभ्यास केला तरी असें स्पष्टपणें सिद्ध होते कीं दोन्ही काव्याचा कर्ता एकच आहे. भाषा, शैली, अलंकारप्राचुर्य, फार काय विज्ञाप्तीच्या श्लोकांतील साम्य हें अभिन्नत्व सहज सिद्ध करतात.

(१) कथा ऐकतां सर्व ही दोष जाती । अर्घें नामतीं सर्व जाती दिगती ॥

असें न्यून तें पूर्ण संती करावें । पद प्रास अर्थी बरें वीवरावें ॥८५॥

चंद्रहास्य सर्ग १०

कथा वाचितां ऐकतां दोष जाती । अर्घें नाशुनी सर्व जाती दिगती ॥

असें न्यून तें पूर्ण संती करावें । पदप्रास अर्थी बरें वीवरावें ॥२३४॥

— द्रौपदी-वस्त्रहरण

(२) मनोरम्य रंजें कथा भारतीची । महाज्ञान वैराग्य गंगा गुणाची ॥

जयामाजि हें कीर्ति दामोदराची । वदे भारती रामसुतात्मजाची ॥८४॥

— चंद्रहास्य सर्ग १०

सभार्पविची हे कथा पूर्ण झाली । यदूनायकें सर्व संपूर्ण केली ॥

जयामाजि हे कीर्ति नारायणाची । जना तारिते भीमपाळी भवाची ॥२२९॥

— द्रौपदी—वस्त्रहरण.

यावरून रामसुतात्मज एकच. दोन नव्हेत. हें सांगण्याची आवश्यकता वाटत नाही.

+

+

+

रामसुतात्मजासंबंधी विचार करतांना असें स्पष्टपणें वाटतें कीं आतांपर्यंत उपलब्ध झालेली माहिती पुरेशी समाधानकारक नाही. अनेक अनुमानें इतर उपोद्दलक पुराव्यांनीं सिद्ध व्हावयास हवीत. उत्तरोत्तर जस-जसें या प्रकरणीं संशोधन होत जाईल तसतसा या कवीच्या जीवनचरित्रावर अधिक प्रकाश पडेल आणि एका चांगल्या कवीचें जीवनचरित्र समजल्याचें समाधान रसिकांना लाभेल.

चंद्रहास्याची कथा अति लोकप्रिय आहे. यावर स्वतंत्र आख्यानपर रचना नाही. त्यादृष्टीनें प्रस्तुत प्रकाशन महत्त्वाचें आहे. अशा काव्याचें मार्मिक रसग्रहण करण्यास डॉ. ना. गो. नांदापूरकर यांच्यासारख्या अधिकारी व्यक्तीची जोड मिळाली हा 'मणिकाचनयोगच' म्हणावा लागेल.

प्रस्तुत काव्याचा संशोधक या नात्यानें कविचरित्र मला लिहिण्यास सांगण्यांत आलें. त्याप्रमाणें मी लिहिलें. रामसुतात्मजाच्या शब्दांत मला रसिकांना एकच विनंती करावयाची आहे. ती ही —

असें न्यून तें पूर्ण संतीं करावें ।

पदप्रासअर्थी बरें वीवरावें ॥

चंद्रहास्यकथा

श्री

चंद्रहास्यकथा

श्रीगणेशाय नमः

श्रीसरस्वत्यै नमः

श्री गुरुभ्यो नमः

अविघ्नमस्तु

शार्दूलविक्रीडितः-

आधी प्रेमनिधी दयाळ

उदधी श्रीमारुती चितिला

त्याचेनी स्वज्ञान प्रकाश

उदयो सूर्यो जसा भासला ॥ १ ॥

द्रुतविलंबतः-

गुणनिधी-उदधी गणनायका

गणपती विनंती सुखदायका

कविजना करुणाघनबोधका

करि जना रचना मनवेधका ॥ २ ॥

निजगती जगतीं जगतारके

निजमती सुमती सुखकारके

निजबिजे सहजे जगदंबिके

निजकवी करि वो मज अंबिके ॥ ३ ॥

विवर दे वरदे मज सार दे
सुरस दे रसना-रससार दे
भजन दे भवसागरपार दे
वचन दे रचनाम ततर्क द ॥ ४ ॥

सदचिदात्मक चिन्मय-आगरु
अचळ चिद्ग्रैत-चंद्र-मनोहरू
अपरपार परात्परसागरू

अढळ ब्रह्म सखा मज सदगुरू ॥ ५ ॥
उपजाति:- पादांबुजें वंदिन सज्जनांची
ज्यांचीं मनें सुंदर सूमनाचीं
गिरा वंदे रामसुतात्मजाची
कथा बरी सुंदर भारतीची ॥ ६ ॥

भुजगप्रयात:- प्रभू धर्मरायें मही याग केला
इळापाळ सोडी तुरंगोत्तमाला
बरा चंदनें चर्चिला गौरवीला
करी रत्नश्रृंगार राजा तयाला ॥ ७ ॥

किनी शोभती रत्नमाळा विशाळा
मन्याळी गळां किंकिणीकान-मेळा
विराजे मुखी मोहळे ज्वाळमाळा
तुरा खंजपिच्छी झळाळी निराळा ॥ ८ ॥

तोटक:- बरि हाटकंतु विचित्र नवी
झम झालुरि झूलि दिसे बरवी

किती घागरवेळ रवें रचना
ध्वनि मंजुळ नाद भरे सुचना ॥ ९ ॥

द्रुतविलंबित:- जडित हाटकपर्ण विराजले
अढळ नीडळ त्यावरि विंबले
सरस पाखर हेमसुते बरी
जडित हाटकजीन तयावरी ॥ १० ॥

भुजंगप्रयात:- बरा रंगला चौक मागील जेथें
जडित्कोंदणीं पाचि पेरोज तेथें
बरे विंबले घोसं मुक्ताफळांचे
तसे भार दोहीकडे चामराचे ॥ ११ ॥

द्रुतविलंबित:- अचळ चंद्रकळासम विंबला
अढळ शिळेंबले बळि तुंबला
परिमळीं कुसुमाकर घोळिला
मघमघीत तुरंगम चांगला ॥ १२ ॥

भुजंगप्रयात:- घळाळीत वाकी पद्मी कानभारें
झणत्कारितीं नेपुरे दिव्येंसारें
दणाणीत चाले बळें दीर्घ डोले
रिसे इंदु-कांति प्रभा कर्ण काले ॥ १३ ॥

द्रुतविलंबित:- झळकती भूषणें सम चंद्रिका
विमळ भाळ तुळे वरि पत्रिका
अढळ दोहीकडे घनघंटिका
अचळ भार सर्वें कट नेटका ॥ १४ ॥

भुजंगप्रयातः- महा भीम भारें मदोन्मत्त दंती
किंकाटे कटेसी महा भद्रजाती
रथाचीं शतें दाटलीं राजपंथीं
गिरी भीम चाकातळीं चूर्ण होनीं ॥१५॥

प्रमाणिका:- तुरंग रंगले किती असंख्य सैन्य-संपती
बलें बळाढ्य ठाडूचे अपार वीर^{१५} पाडूचे ॥१६॥

भुजंगप्रयातः- कटे दाटली^{१६} इंदुनेजें विचित्रें
किती हेम^{१७}डे मनोरम्य छत्रें
विराजे तसीं चामरें सूर्यपत्रें
किती मर्त्य हेलावती दंडसूत्रें ॥१७॥

दमामे अगडधोंधिडिम् ढोलें जंगी
दुंदुभी धमत्को-धिगित्कानसंगी
दणाणी धरा भीम नादें नगारे
दुटाळा किती शंख मेरी तुतारे ॥१८॥

शताचीं गनें नीकटें भाट थाटें
त्रिद्रे बोलतीं नेटंपाटें चपेटें
किंकाटें हटे नीट वाटे निघोटें
अचाटें, धिटें, काकुळोटें, अलोटें ॥१९॥

प्रमाणिका:- वितंड वीर चेहरे । अखंड दंडिले घिरे
गदा पटीश खेटकें । कटार खर्ग नेटके ॥२०॥

१४ कींकाटें. १५ विर. १६ ईदु. १७ छत्रें. १८ मत्त. १९ ढोल,
२० येथें 'न' च्या पुढील एक अक्षर गेलें आहे. पत्रास त्या स्थलीं
छिद्र पडलें आहे. यास्तव आम्ही तेथें 'ट' हें अक्षर संदर्भानुसार
घातलें आहे.

विवुधाप्रिया:- करुणजी अनुशैल्य अर्जुन विक्रमाजित भूपती
वीर छेप्पन कोटि गदव भूपति किती भारती
भूप ताळक कौत द्रुपद शल्य सूर्य पातले
क्षौणि अर्जुन भूपनायक कौतळापुर पावले ॥२१॥

भुजंगप्रयात:- पुरीसंनिधी^{२१} पातली भीमसेना ।
अकस्मात अदृश्य^{२२} वारू दिसेना ।
किती धुंडिती सैन्यसिंधू असेना ।
किती तर्किती तर्क चिंत्ती बसेना ॥२२॥

शार्दूलविक्रीडित:-

नेला अश्व^{२३} दुरी किंवा जळचरीं विद्याधरीं किंनरीं
किंवा वारितरीं पहा सरुवरीं नेला खरा आसरीं
ऐसा कोण अरी तुरंगम घरी लोकत्रयाभीतरीं
किंवा त्या असुरीं बळें सुरवरीं नैकतंचरीं खेचरीं
॥२३॥

आला कोण बळी मदोन्मत
दळीं नेला फणी मंडळीं
किंवा सिंधुजळीं दिशांतरबिळीं
द्विगंडळीं भूतळीं
किंवा त्या अतळीं, रसांतळ-तळीं,
किंवा तळीं सूतळीं
किंवा देवकुळीं पटांत-पटळीं,
विंध्याचळीं पोकळीं ॥२४॥

२१ अनुशैल्य. २२ छेप्पन. २३ द्रुपद. २४ आर्जुन. २५ सन्निध. २६ आदृश्य. २७ सैन्ये. २८ चिती. २९ अस्व. ३० नगताचरीं खेचरीं.

चिंतातूर जनी प्रभू निजमनीं तो देखिला लोचनीं
आला देवगुणी श्रीनारदमुनी वीणा करीं घेउनी
साष्टांगी चरणीं शिरौब्ज धरुनी पार्थे नमस्कारुनी
पूजा रम्यवणीं करी विनवणी बैसोनि सिंहासनीं

॥२५॥

भुजंगप्रयात:- महावीर तो धर्मभूपाळबंधू ।
वदे नारदानें प्रभू वीर्यसिंधू ।
समाचार साकैल्य केला मुनीला ।
असे वर्तेला जो अभिप्राय जाला ॥२६॥

उपजाति:- वदे मुनीनायक भूषणीला ।
हें ज्ञान कैसें न कळे तुम्हांला ।
कुळींद्र-भूपात्मज वीर आला ।
वारू बळें घेउनि भूप गेला ॥२७॥

विबुधप्रिया:- कातळापुर पाटनीं विर चंद्रहास्यें महाबळी
तो धनुर्धर जीतिजे विर राजराजित भूतळीं
भूपती किति देखिले नैस येकें त्यासम येसैंथळीं
ता प्रभू विर धीर नागर वीर्यसागर मंडळीं ॥२८॥

भुजंगप्रयात:- किळाधीपती तत त्याचा भुपाळा
कुळींद्र पढें पाळिला पुण्यशीळा
प्रभू-दुष्टवृद्धी-सुता हाटकांगी
पहा दीधली चंद्रहास्या करुशांगी ॥२९॥

विबुधप्रिया:- तो प्रभू सुखसार-सागर पार नागर-संपत्ती
धीर गंभीर वीर सुंदर राजराजित भूपती

३१ शिराब्जे. ३२ वियें. ३३ साकळये. ३४ चंद्रहास्ये. ३५ नसे.
३६ यक. ३७ य. ३८ वियें. ३९ पुन्येसोळा ४० बुद्धि.

जीनिले नृपती किती क्षिती भूपती बहु मानिती
साधु सज्जन सिद्धे साधक कीर्तिमंडिते वानिती

॥३०॥

भुजगप्रयात:- किळाधीपती भूपती भूतळींचा ।
प्रजापाळ भूपाळ थारा मनीचा
करुपाळ क्रिया कार्य-कर्ता जनाचा
सुखाब्धी सखा सादरे सज्जनाचा ॥३०॥

द्रुतविलंबित:- कनककांति-कळा प्रभु-कामिनी ।
विमळ-नीळ-निळोत्पळ लोचनी
सगुण सुंदर राजित भूषणी ।
पतिमनोरम-मानस मोहनी ॥३२॥

भुजगप्रयात - प्रवाळाघरा गर्भिणी पूर्ण मासी
करुपाळ पुढे पुत्र जाला तेंयेसी
अती साजिरा बाळ लावण्यधीशा
धरी नांव त्याचे प्रभु चंद्रहास्य ॥३३॥

पुढे पुत्र देखोनि राजा विलासे
तनू सर्व सैं।मुद्रिकें बिंबलीसे
सुचिन्हीं पदी पद्म हस्तीं विकासे
सदा इंदिरा इंदु-वक्त्रीं प्रकाशे ॥३४॥

तोटक:- भुपती निज-भाज विलास करी
तुभिन्न तयासि कधी न करी

४१ सोत्त. ४२ किति. ४३ कार्य. ४४ भुशनी. ४५ तयसी. ४६ चंद्र-
हास्य, ४७ सामोद्रिकें.

भरलीं वरुषे त्रय त्यासि बरीं
असें खेळत बाळ भुपाळघरीं ॥३५॥

भुजंगप्रयातः- असो ये^०रितीं भूपती भूमिपाळा
पुढें विघ्न आलें प्रभू पुण्यशीळा
हट्टेसीं कटें पातला भूपमेळा
पुरी वेढिली भीमरागे दयाळा ॥३६॥

दळेंसीं बळें पातलें भूपजाळें ।
सळें आगळें यद्ध केलें भुपाळें
शरें नीकरें चूर्ण भाळें कपाळें ।
शरें भेदितां ढीग जालीं सिसाळें ॥३७॥

प्रमाणिकाः- उरे उरोनि धावरे । मनीं धरुनि हाव रे
विरांत वीर वावरे । कटारमार नावरे ॥३८॥
वितंड दंडिले धिरे । दिखंड खंडिले पुरे
घरी भयासि तो झुरे । देहासि लागले झरे ॥३९॥

रथी तुरंग खंगले । भळे न वीर भंगले
रुधीरपूर तुंबले । कितेक वीर भंगले ॥४०॥

किळादि भूपती भला । रणांगणांत भंगला
अपार भार तुंबला । भरें शरीं विचंबला ॥४१॥

बळें भुपाळ संचला । शरीं समोह खोंचला
रणांगणांत वेंचला । विचार तो विसंचला ॥४२॥

भुजगप्रयातः- प्रभूनें किती शोर संतापतापें
रिपू मारिले भीम कोपें प्रतापें
मिळाला महीपाळपाळा विरोधी
प्रभू मारिला युद्धसंधी किलब्धी ॥४३॥

भयाभीत कंपीत मेणें पळालीं
बळें; बाळ घेऊनि दाया पळाली
निशा भीम, आरण्यपंथें निघाली
त्वरे कौतळापूर, त्यामाजि आली ॥४४॥

द्रुतविलंबितः- शर सपिच्छे^{५३} पडे भुप मेदिनी
विकळ प्राण त्येजी रणकंदनीं
सरस सुंदरु वारिजलोचेनी
पतिसवें सति होय नितंबिनी ॥४५॥

वमंततिलकाः- सांभालिने नवरसें करितांचि दाया
व्रीसंबना क्षणभरी तिस बाळमाया
आली जरा निजबळें विकळांग देही
जाजावली जिवभये तिसि शुद्धि नाही ॥४६॥

सेजारिणी निजसया सखिया सखीच्या
बोलाविल्या जिवलगा सखिसंगतीच्या
बाळासि घेऊनि पुढें बदली तयांतें
हे^{५७} बाळ कोमळ सैये करुं काय यातें ॥४७॥

प्राण-प्रयाण-समयो मज संनिघेसी
हें येकलें सगुण बाळक ये^{५९} प्रदेसीं

५० य. ५१ युध्येसंधि. ५२ अरण्यपंथें. ५३ सपिच्छ. ५४ त्येजि.
५५ वारिजलोचेनी. ५६ सुधि. ५७ हे. ५८ सय.

जाली निरास तुटली निज आस याची
आतां कसी जिवलगे रिति बाळकाची ॥४८॥

तोटक:- मँजवीण नसे जनिता जननी
मजवीण नसे सजनी विजनी
मजवीण नसे अवनीं भुवनीं
मजवीण नसे दुसरें सदर्नीं ॥४९॥

भुजंगप्रयात:- धरुनि करीं बाळकालागि बाळा
सख्यांचे करीं देतसे पुण्यशीळा
करा पूर्ण सांभाळ छीया करुपेत्ती
मनें जाणिजे भूक ताहान याची ॥५०॥

वसंततिलका:- रामार्पणें सकळ कारण माय कीजे
रामार्पणें भजन भोजन यांसि दीजे
रामार्पणेंचि शयनासन जाणवीजे
रामार्पणें सीखि तुम्ही प्रतिपाळ कीजे ॥५१॥

इंद्रवज्रा:- रामार्पणें हेत मनीं धरा वो
रामार्पणें पूर्ण करुपा करा वो
रामार्पणें जीवन यासि द्या वो
रामार्पणें भोजन पुरवा वो ॥५२॥

श्रीराम रामार्पणें बाळ द्या वो
श्रीराम रामार्पणें खेळवा वो
श्रीराम रामार्पणें बुद्धि द्या वो
श्रीराम रामार्पणें शीर्कवावो ॥५३॥

भुजंगप्रयातः- सखे तूमचीं जे मँनोरम्य बालें
तयांमाजि हें रंगलें खेळमेळें
असे गुंतला थोर मायादिसालें
उनें घातलें आजि ^{६४}येणें कपाळें ॥५४॥

प्रमाणिका:- मनीं धरुनि साधना । धरा परार्थ वेदना ।
अपार पुण्य सांचवा । अनाथ बाळ वांचवा ॥५५॥
अपत्य आपुलें जसें । ययासि मानिजे तसें ।
अपार लोभ संचवा । अनाथ बाळ वांचवा ॥५६॥

तोटक:- धरुनी निजबाळसखा जठरीं
मृगलोचमि फार विलीप करी
उठती दुःखसिंधुलता-लहरी
भरली भिम भ्रान्ति भरो उभरी ॥५७॥

जननीर्विणै बालक दीनै जसें
हिन याचक वृत्ति भणंग तसें
जरि मी सदनीं घडि येकिं नसे
सजणी मजलागुनि होय पिसें ॥५८॥

कमनीय वधे सखियासि सखी
पसरी वसनांचळ चंद्रमुखी
परिसा सखि येकिं असे चिन्ती
रसला समजावित जा निगुती ॥५९॥

भुजंगप्रयातः- सखे जेचिती तूमचीं रम्ये बाळें
सुखें सांडिती अन्न जे पुण्येसीळें
बरे चंद्रहास्यासि द्या सीघ्रकाळें
वरुपाळू तुम्हां रक्षिजे मेघनीळें ॥६०॥

उचिष्टे सणे तूमच्या बालकांचीं
तयानें दरावी क्षुधा माय याची
अवो माय जीर्णाबरे लेंकुराची
सये द्या तुम्ही, चंद्रहास्यासि कैची ॥६१॥

झळंबे तिची दीर्घ माया सुटेना
बळें तुंबला लोंभसिंधू फुटेना
भरें मातलें दुःखें देही विटेना
नृपाळा ! तिला बाळमाया सुटेना ॥६२॥

भ्रमें मातला दुःखेंसिंधू सरेना
करी खंति चितार्नंदी वोसरेना
कितीयेकें आक्रंदली आवरेना
गळाली तनू सर्वथा सावरेना ॥६३॥

तोटकः- वदती मग काय सख्या सखितें
न करूं तुझे बाळ जिवापग्तें
करूं यासि सभाग्य सखे सरतें
असें हें महिपाळ कळे पुर तें ॥६४॥

वसंततिलका:- त्या बोलती जिवलगा सखि सांडि विंता
अंतीं मती गति तैशी स्मर राम आतां
वोसावली निज मनी विकळांग दे या
तात्काळ प्राण तजिला गत बाळमाया ॥६५॥

भुजंगप्रयात:- पुढें बाळ तो येकला दैन्यवाणा
निराश्री निराधार 'कोणी असेना
मनस्वी मनें चित्त कोठें बसेना
उद्दोसीन त्यालागि दाय्या दिसेना ॥६६॥

वसंततिलका:- वोसावला मुखशशी न कळेचि कींहीं
चितानदी प्रगटली भ्रमनीर डोहीं
दुःखें अपार शिर्णिला विकळांगदेही
मूर्च्छीत बाळ पडला रति शुद्धि नॉहीं ॥६७॥

प्रमाणिका:- स्मरोनि अंतरांतरीं । मुखें म्हणे हरी हरी ।
विचित्र कर्मबोवरी । तैयैसि कोण सांवरी ॥६८॥

विचार सौख्य आटलें । अपार दुःखें दाटलें
विहारकर्म थाटलें । नतेर्न जाय घोटलें ॥६९॥

७८ तसी. ७९ कोन्ही. ८० येथें 'उ' अक्षर पाहिजे ते लेखकानें असें
चमत्कारिकपणें लिहिलें आहे कीं प्रथमदर्शनी 'नु' वाटतें पण विचारा-
अन्तीं 'उ' असें वाचतां येतें. ८१ काही. ८२ दुखें. ८३ सीनला.
८४ मृछीत. ८५ सुद्धि. ८६ नाहीं. ८७ तयसी. ८८ दुख.
८९ नंतिन

भुजंगप्रयातः- बलें मातला दुःखसिधू सरेना
कळे लोटला लोट तो आवरेना
म्हणे ऊट वेगीं तनू सांवरेना
कदा माय अन्याय आतां करीना ॥७०॥

तोटकः- जननी उठ जीवलगे सरिसी
अझुनी नयनीं तुज नीज कैशी
कठिणांतर माय झणीं कैरिशी
विजनीं मज सांडुनि जासि कैशी ॥७१॥

जननी उठ जीवलगे सजनी
करुणा तुज कैवि न ये अझुनी
तुजवांचुनि कोण सखी सैजणी
मज टाकुनि जातसि कोण वर्नी ॥७२॥

द्रुतविलंबितः- न करिसी वचनामृत साउली
तरि कशी करुणाकर माउली
सजणि लोभनदी तुझि भाटली
तरि कैशी करुणाकर माउली ॥७३॥

मज सखे न दिसे तुजवेगळें
विकल काळ कैमीं तुझिया बळें
जिवसया सखिया तुम्हि या जनीं
जिवलगे निरवी मजलागुनी ॥७४॥

कर धरुनि करीं मज सांवरी
उठ करें मज दे सखियां करीं

सकळ वीकळ वारिजलोचनी
बहुत शोकभरें भरल्या मनीं ॥७५॥

भुजगप्रयात:- कऱ्हांगी पुढें बाळ घेऊनि बाळा
किनीयेक संबोखिती पुण्यशीळा
उगा रे उगा शोक सांडी करुपाळा
धरी धीर चिंत्तीं सरे मेघनीळा ॥७६॥

वमतनिलका:- जें जें भुमीवरि दिसे तितुकें विनासे
जें जें दिसे मृगजळासम तुल्य भासे
जें जें विधीस करणें सहसा टलेना
जें जें करी हरिसखा परि आकलेना ॥७७॥

प्रमाणिका:- जिवासि जँन्मनां जनीं । मुँळींच मृत्यु लागुनी ।
गुणींच गुंतले गुणी ! कितेक भक्षिले मुनी ॥७८॥

जनांत जन्मलें मरे । मरे सर्वेच ये^{९५}धरे
उरोनि ऊरलें उरे । सरे विचार ना सरे ॥७९॥

खचल ब्रह्मगोळ हा । रचे खचे भुगोळ हा ।
सरे विशाळ काळ हा । तसाचि व्याळपाळ हा
॥८०॥

विचित्र चित्र हें दिसे । दिसे दिसोनि ना दिसे
कितेक होत जातसे । विनाश नाश होतसे ॥८१॥

म्हणोनि शोक सांवरी । श्रीराम अंतरीं धरी ।
त्यजूनि दुःखबोवरी । अपार खंति सावरी ॥८२॥

भुजंगप्रयातः- विवेकें जनीं वोज केली तयांची
किती बोलती रम्यं दाया गुणाची
जयामाजि हे कीर्ति गोविंदजीची
वदे वैखरी रामसुतात्मजाची ॥८३॥

प्रसंग पहिला संपूर्णमस्तु

श्रीरामार्पणमस्तु

प्रसंग दुसरा

भुजंगप्रयातः- मनीं लागली थोर माया तयाची
मनोवृत्ति दुःखिस्त भूपात्मजाची
निराश्री निराधार काया तयाची
जनाला मनीं लागली खंति त्याची ॥ १ ॥

उदासी सदा दुःख देहीं वियोगी
निसंगी विरागी फिरे वीतैरागि
असे रंगला बाळ संगी-सयोगी
मनस्वी जसा योगयोगी विरागी ॥ २ ॥

बरा लेंकुरामाजि खेले विदेही
तया नाठवे भूक ताहान काहीं
किती भोजनालागि नेती तयासी
कितीयेकि अभ्यंगिती बाळकासी ॥ ३ ॥

मती रंगली लेकुरांमाजि त्याची
उभी ठाकली रम्य रेखा विधीची
तया सांपडे मूर्ति दामोदराची
प्रभू शुद्ध लीला शिळा गंडकीची ॥ ४ ॥

मुखीं घातली चंद्रहारयें निवांती
सुखें बाळ खेले पुरीमभ्यप्रांती
शिळा शुद्ध सामुद्रिके बाह्य अंती
धरोनी मुखीं राहिला तो निवांती ॥ ५ ॥

१ देहीं. २ इतरागी. ३ मनस्वी. ४ अभ्यांगति. ५ सापडे.
६ दामोदराची. ७ शुद्ध, सुद्ध. ८ निवांती.

वसंततिलका :- बाळा कुरंगनयना सखि हेमकांती
बोलावुनी सुनयना शशिहास्य नेती
अभ्यंग घालिति शशीकळा तयातें
नाना विधी करविती निज भोजनातें ॥ ६ ॥

मुजंगप्रयात:- दिसे लेंकुरांमाजि लावण्यरार्शी
विराजे जसा चंद्र तारांगणेंसी
करी रम्य अभ्यंग आधीं शिलेसी
तया नंतरें आदरें आपणासी ॥ ७ ॥

कितीयेकि त्यातें सख्या खेळवीती
प्रितीनें किती भोजनालागि नेती
कितीयेकि बाळा तया लाडवीती
किती आपणासन्निधीं नीजवीती ॥ ८ ॥

किती चर्चिती चंदनांगी बाळा
किती घालिती पुष्पमाळा विशाळा
किती आंगिया टोपरीं पुण्यशीळा
किती भूषणें देति बाळा करुपाळा ॥ ९ ॥

प्रवाळाधरा लोकजाया मिळाल्या
तयांला मनीं लागली बाळमाया
किती साजरी सुंदरी बाळकाया
झणीं दृष्टि लागेल बाई रुपाया ॥ १० ॥

मुखामाजि येणें शिळा गंडकीची
असे ठेविली मूर्ति दामोदराची
करी निश्चयें नित्य पूजा तयेची
मनीं लागली भक्ति भावें हरीची ॥ ११ ॥

करी धूप दीपादि नैवेद्य आधीं
मनें सूमनांची पुजा सर्व सिद्धी
म्हणे नित्य नामावली रम्य नेमें
हरी करुण गोविंद गोपाळ नामें ॥ १२ ॥

पुढें कांतलाधीश राजा सुबुद्धि
बलें आगळा तुंबला इंदिराब्धी
तयाचे घरीं थोर मंत्री विरोधी
असे नाम त्याचें महा दुष्टबुद्धि ॥ १३ ॥

मोहोत्सव त्याचे घरीं पुण्यशीळा
किती लोक आमंत्रिले भूमिपाळा
समारंभ आरंभ केला दयाळा
मिळाला समेसन्निध लोकपाळा ॥ १४ ॥

मिळाले रुषी तापसी योगरंशी
महासिद्ध साधु स्वदेशी विदेशी
येती संत सद्भावभावें विलासी
गुणी द्विज पंडीत आरण्यवासी ॥ १५ ॥

पुढें क्लेशरांमाजि लावण्यलीळा
असे चंद्रहास्यासर्वें बाळपाळा
पहा खेळतां देखिले यांसि डोळां
वदे दुष्टबुद्धी अरे पुण्यशीळा ॥ १६ ॥

विराजे मुलांमाजि सौंदर्यसिंधु
जसा रम्य ऊडंगणामाजि इंदु

वदे दुष्टबुद्धी तयालागि मातू
घरीं आमुच्या भोजनालागि ये तूं ^{२९} ॥ १७ ॥

^{२३}दुतविलंबित:- सजन, संत महंत, मुनी किती
विनटले रुषि, तापस पंगतीं
द्विज मुखें वदती श्रुतिसन्मती
मग तया सखया किती मानिती ॥ १८ ॥

^{२३}विबुधप्रिया:- यावरी भुपबाळ कोमळ भूवनाप्रतिआणिला
साजिरा सकुमार सुंदर बैसला किती मानिला
देखिला सकळांजनीं जन मानसीं मनि रंजिला
बोलती सुमती किती गुण सिंधु ते परि रंजला ॥ १९ ॥
बैसला मुनिमाजि मंडित चितिला हरि अंतरीं
काढिली मुखपंकजांतुनि मूर्ति सुंदर साजिरी
ते शिळा कमनीयशी निळकांति निर्मळ गोजिरी
नव विधा-विधि भक्तिपूर्वक पूजिला श्रीपरि ॥ २० ॥

भुजंगप्रयात:- अथानंतरें भोजनांतीं सुबुद्धि
विडे दक्षिणा दे तथा दुष्टबुद्धि
पुढें रम्य मंत्राक्षता मंत्रियातें
ऋषो देति तों गुंतला कार्यपथें ॥ २१ ॥

विबुधप्रिया:- संनिध शशिहास्य सुंदर बैसला विर धीर्यता
होय भूपति बोलती द्विज घालिती शिरिं ^{२५}अक्षता
पातला मग मंत्रि मानस खोंचलें मुनि बोलतां
कोण कोठिल नेणतां तुम्हि अक्षता शिरिं घालितां

॥ २१ ॥

बोलती रुषि, संत सज्जन तापसी मुनि भूपती
बाळ हा विर धीर गंभिर सार सुंदर सूमती
साजिरा लय लक्ष लक्षण लक्षिला गुणसंपती
आमचे मनि तूमचा सुत अक्षता द्विज घालिती

॥ २३ ॥

भुजंगप्रयातः- करी दुष्टबुद्धी मनीं फार चिंता
म्हणे बाळ भूपाळ होईल आतां
कधीं हें रुषीवाक्य मेरू ढलेनां
बलें तुंबली ब्रह्मरेखा टलेना ॥ २४ ॥

पुढें शीघ्र पाचारिले पापरूपी
महा दुष्ट चांडाळ काळस्वरूपी
किती जीवहंते क्रियाहीन पापी
सदा तापले ताय-संताप-कोपी ॥ २५ ॥

उमे ठाकले ठानमानें कुंभुद्धि
जियांलागि मंत्री म्हणे दुष्टबुद्धि
गिरीकंदरीं बाळ नेऊनि बुद्धि
शिरेंछेद याचा करा कार्यसिद्धी ॥ २६ ॥

घिराजीत पादांगुली सैहवी जे
गृहा आणुनी ते मला दृढ्य कीजे
कळेना जनातें तसें कार्य कीजे
तुम्हा हेम देतो मनीं सौख्य माजे ॥ २७ ॥

त्वरा मान खालाबुनी मंत्रिघातें
त्वरा पातळे बाळ गोपाळ जेथें
घिराजे बिदीमाजि तो बाळपाळा
दुर्ती देखिला बाळ लावण्यलीला ॥ २८ ॥

विबुधप्रियाः-^{२३} बोलती दुत मात राजित सुंदरा भुषबाळका
पैल ते गिरिकंदरीं तरु दाट सुंदर वाटिका
लागले वन दाट चंदन त्यांत कांचन कारिका
वेन धामनथाट अंजन चाल तूं सुखदायका ॥२९॥

भुजंगप्रयातः- जळें निर्मळें कूप वापी तटाकें
पिकें चातकें चक्रवाकें वराकें
कूंगे मृगें चीतळें खंज मोरें
चकोरें किरें शूकरें आणि व्याघ्रें ॥ ३० ॥
वळीनें वळी पोवळी कांचनाचबा
किती दाटल्या दाटि देवस्थलाच्या
चतुर्भूज मूर्तीं शिळा गंडकीच्या
लता लागल्या सर्व देवदमाच्या ॥३१॥

शालिनीः- वोळी वोळी द्राक्ष दाळिंब केळी
केळी केळी कर्पूरा नारिकेळी
पाळी पाळी पोफळी फार पाळी
जाळी जाळी जांभुळी आळमाळी ॥३२॥

द्रुतविलंबतः- किलकिल्ला किल कोकिल कुंजती
रुणझुणा झण षट्पद गुंजती
बकुळ जाइ जुई बट शेवैती
मघमघीत फुलीं फुलल्या किती ॥३३॥

भुजंगप्रयातः- असे रंगला भक्तिभावार्थरंगें
भयाभीत भोळाबला भावसंगें
वनांतीं दुतीं आणिला लागवेगें
म्हणे दाखवा देवसभें सुरंगें ॥३४॥

प्रमाणिका:- गिरीकपाट पाटनी । धितंड वृक्ष दाटणी ।
तमाळ ताळ पीळणी । विशाळ लोळती बनी ॥३५॥
तरू तमाळ नीकटी । विशाळ शैलें संकटी ।
सभाग्य बाळ सूमती । विचित्र दूत बोलती ॥३६॥

भुजंगप्रयात:- पुढें काढिल्या शस्त्रवल्ली सभारा
करें नीकरें पूसिल्या खड्गधारा
उमे ठाकळे सन्निध शस्त्रपाणी
स्मरे बाळका देव तूझा निदानी ॥३७॥
देहान्तीं मती ते गती होय बाळा
म्हणोनी स्मरे सावळ्या मेघनीळा
महा जाळ जंजाळ माया ढिसाळा
झणी गुंतसी तूं भजें विश्वपाळा ॥३८॥
पहा बाळ तो शुद्ध सत्त्वं विराजे
मुखांतूनि काढी शिळा भक्तिवोजें
पुढें ठेवि पाणीवरी प्रेम माजे
म्हणे तारि वो तारके चिस्तरंगें ॥३९॥

प्रमाणिका. - हरी कृपाळ केशवा । मुकुंद इंदुमाधवा ।
दयाळ दीनबांधवा । अनाथनाथ यादवा ॥४०॥

शालिनी:- मेघंझयामा उत्तमा चित्रिलासा
चीदानंदा चिखमा चित्रप्रासा
सीताकांता अच्युता श्रीअनंता
मातापीता तूं मला बंधु दाता ॥४१॥

कामदा:- इंदिरावरा सुंदरा हरि भूधरैराधरा धारकांतरीं
गोचरापरा भूचरांतरीं श्रीवरा धिरा भागरा बैरी
॥४२॥

पूतनांतका अंतकांतका
अघबकांतका पावणें हरि
विश्वपाळका सौख्यदायका
सजनतारका धाव श्रीहरि ॥४३॥

दनुजछेदका, अनुजबोधका,
मनुजवेधका, धांवणेंकरी,
भुवननायका, वचन आइका,
सकळ व्यापका ये वनांतरीं. ॥४४॥

इंदुआनना पंकजानना
दुरितभंजना येकला वर्नी
पाव चिद्धना पाव वामना
कलनां मना गुंतसी क्षणी ॥४५॥

दुःखकारणा दैत्यदारणा
दासतारणा चितितों मनीं
नंदनंदना देववंदना
थोर यातना प्राण-वांटनी ॥४६॥

तोटक:- करुणानिधि आजि करीं करुणा
शरणागत-सौख्यनिधी-शरणा
कमनीय कळ्ठाधि अरीहरणा
इतुकी विनती हरि आणि मना ॥४७॥

३६ शार्दूलविक्रीडित. ३७ ' भूधरा ' किंवा ' भुधरा ' असा हा शब्द
दिसतो. ३८ वरीं. ३९ सौख्य. ४० सौख्यनिधि. ४१ कळ्ठादि.

भुजंगप्रयातः- उमे सन्नघ शस्त्रपाणी निदानीं
निघाला तयाचे मनीं चक्रपाणी
विराजे वनीं बाळ लावण्यखाणी
तयालोगुनी बोलती रम्य वाणी ॥४८॥

शीर्दलविक्रीडितः- आतां एक करीं उलंघुनि गिरी
तूं जाय देशांतरीं
आहे ग्राम दुरी विलंब न करीं
बाळा तनू सावरी
टाकीं कौतपुरी तुझा निज अरी
नांदे पुरीभीतरीं
चित्तीं धीर धरीं भजे नरहरी
बाळा जिवा आवरी ॥४९॥

विबुधप्रियाः- मातले रिस, सिंह, शार्दुळ; भालु
या उलुके वनीं
व्याघ्र, जंबुक, चीतळे वक्र,
गीघ; खंजन, नागिणी
वनम्हैसे, गज, तडस रोहीट,
आसरा, भूत, यक्षिणी
गुंतसी झणि ये वनीं त्वरें जाय
होईल यामिनी ॥५०॥

भुजंगप्रयातः- पुढें छेदिली आंगुळी ते निघाले
त्परा दुष्टबुद्धिगृहा शीघ्र आले
तया दाविली खूण मंत्री निघाला
धनें कांचनें दे प्रभू फार त्यांला ॥५१॥

४२ छेदलंबित' म्हणजे 'द्रुतविलंबित' असें कवि या वृत्ताचें नांव देतो.

चामर + पंचचामर :-

छेदिली पदांगुली वनांत बाळ सांडिला
वनांतरांत येकला अपार शोक मांडिला
विशाळ दुःखसागरू मनांतरांत दाटला
पदांगुली पटांतरीं रुधीरपूर लोटला ॥५२॥

भुजंगप्रयात:- तरू चंदनाचा पडे चंडवातें
तसा बाळ मूर्छीत तो भूतलीतें
उठे आणि वैसे करी खंति देहीं
बुडाला अकस्मात चिंताप्रवाहीं ॥५३॥

अरण्यांतरीं येकला दैन्यवाणा
वनीं हिंडता मार्ग कोठें सुचेना
तयाला निशी, प्रात, संध्या कळेना
असा बाळ हिंडे वनीं म्लानवाणा ॥५४॥

पंचचामर:- वनातरांत अंतरीं विचार बुद्धि नाठवे
अनाथनाथ श्रीहरी मुकुंदराज आठवे
दयाळ दीन बंधुजी दयाब्धि सोयरा हरि
करुपाळ कृष्ण केसरी त्वरीत धावणें करी ॥५५॥

प्रमाणिका:- गिरीपटांत चामके । तरूकटांत बोचके
वनांत चूकले चुके । सर्वेचि तुंबले तुके ॥५६॥
मुखांत साजिरी शिळा । स्वभाव भाव आगळा
फिरे वनांत मोकळा । अपूर्व वर्तली लिळा ॥५७॥
कुळींद्र नांव भूपती । असंख्य सैन्यसंपती
मनीं धरून कामना । क्रिडार्थ पातला वना ॥५८॥

कडे कपाट पाटनी । निबीड वृक्ष दाटनी
कडक ऊठिल्या ध्वनी । तडक श्वापदें वनी ॥५९॥

वनीं तुरंग रंगले कुरंग ते विरंगले
मदें-रहीत स्वापदें । विवीध टाकितीं पदें ॥६०॥

लपोनी राहिले फणी । विहंग भंगले मनीं
कुळीद्र भूपती वनीं । विराजला रथासनीं ॥६१॥

पुजंगप्रयातः- वनीं हिंडतां भूपती पुण्यशीळा
अकस्मात देखे पुढें बाळ डोळां
तनू गोमटी गोर लावण्यलीळा
करी शोक, चित्तीं स्मरे मेघनीळा. ॥६२॥

प्रमाणिकाः- रथावरूनि ऊतरे । कुळीद्र भूपती हरे
विशेष निश्चयो भरे । निशेष दुःख वोसरे ॥६३॥

विवृधप्रियौः- साजिरा सकुमार राजम सार सागर सूमती
वीर गंभिर धीर सुंदर राजराजित भूपती
दुर्धरें गिरीकंदरें विवरांतरें वनिं हिंडती
ऋण केशव विष्णु माधव मानसीं हरि चित्तिती
॥६४॥

शार्दूलविक्रीडितः-

बोले बाळगिरा प्रभू नृपवरा धीरा विरा गंभिरा
नेणें मी दुसरा हरीविण बरा माता पिता सोयरा

४३ 'कडक ऊठिल्या ध्वनी' अशी रचना आहे ती मात्रा वृत्ताप्रमाणे वाटते. तसें असल्यास कवीनें अक्षरगण वृत्त आणि मात्रागण वृत्त यांचें मिश्रण यांत केलें असें मानावें लागतें ४४ भगलें.

राया स्नेहकरा सभाग्य चतुरा सत्कीर्तिवैरागरा
चिती प्रेम घरा विवेक पसरा आतां स्मरा श्रीवरा

॥६५॥

प्रमाणिका:- कुळींद्र बैसला रथीं । धुरे वितंड सारथी
सभाग्य बाळ घेतला । त्वरें पुरीस पातला ॥६६॥

स्मरोनि अंतरांतरीं । आनंदला निजांतरीं
भरोनि सौख्यसागरीं । विभंग दुःख वोवरी ॥६७॥

भुजंगप्रयात:- पुरीसनिधीं वाटिका स्मनाची
किती दाटली दाटि देवदूमाची
कथा आदरें कीर्ति नारायणाची
वदे वैखरी रामसूतात्मजाची ॥६८॥

प्रसंग दुसरा कृष्णार्पणमस्तु शुभं भवतु ॥

श्रीराम जयराम जयजयराम

श्रीकृष्णायनमः

श्रीगणेशायनमः

प्रसंग तिसरा

भुजंगप्रयात.-

पुरी सर्व इरुंगारिली भूपतीनें
पताका गुळ्या तोरणें सूर्यपानें
ध्वजा डंबरें फार छत्रें निशाणें
तुरें वाजनी कानकलोल्लमानें. ॥१॥
विदी सज्जल्या रम्य रुंदाविरुंदी
भुमी प्रेमळें धूपिली काचवंदी
वळीनें वळी दीपवोळी निबंदी
चिटीं चित्रिल्या सर्व भिंती सवादी. ॥२॥
शिरी सुंदरा कुंभ पूर्णोदकेंसी
उभ्या राजसा रम्य लावण्यरासी
किनी दीप वोवाळिनी भूपतीसी,
किती टाकिनी सूमनें सूमनेंसी. ॥३॥
विदी झाडिल्या काचवंदी विशाळा
सडे चंदनाचे वरी रंगमाळा
किती नाचणी नृत्यरंगीं समेळा
क्रिया सानुसंगीतमाने उमाळा. ॥४॥
त्रिदें बोलती भाट नेटें चपेटे
उभारुनि पाणि क्रिया कैदूह लोटें
हटे भीम लोटे पुरीची सपाटें
पळाले अरीदर्प लोटें अलोटे. ॥५॥
पुढें भूवनामाजि भूगळ आला
समामंडपीं मंडनाकार जाला
प्रभू-अंगना रम्य बाळा करुशांगी
त्वरे बाळ वोवाळिती हाटकांगी. ॥६॥

मिळाले रुषी तापसी योगरासी
मुनी मौन मुद्रा, रंती, तीर्थवासी
दिल्लीं भोजनें भूपतीनें तयांसी ॥७॥
विडे दक्षिणा दे प्रभू फार त्यांसी.
द्विजांचे मुखीं घोष होती इरुतीचे
अशिर्वाद वेदोक्त मंत्रीं रुषीचे
प्रभू जीतिसी भूपती भूतळीचे ॥८॥
शिरीं घालिती भार मंत्राक्षतांचे.
सुखानंद आनंद भूपाळकासी
ससानंद आनंद राजांगनेसी
अपुत्रीं तया पुत्र लावण्यरासी ॥९॥
मनीं मातला सौख्यसिंधू जनासी.
किती याचकें सर्व संतुष्ट केलीं
धनेंसी मनें भूवनालागि गेलीं
जनें सज्जनें सोयरीं गौरवीलीं
पुरींचीं जनें सर्व भाग्यासि आलीं. ॥१०॥

प्रमाणिका:—

पडे प्रजन्य साजिरा । अपार पीकली घरा
तरु निबीड चांगळे । फळीं फुलीं विरजले. ॥११॥

भुजंगप्रयात:—

जरातीत कांता मनोरम्य बाळा
क्षिरे तुंबल्या वांझीं गाई दयाळा
पुराणे, कथा, कीर्तनें धर्मशाळा
मनोरम्य वेदध्वनी होमशाळा. ॥१२॥
जनाला नसे व्याधि रोगादि कांहीं
सभागी सदा लोक आनंद गोदीं

दिशा दीसती निर्मळा ठाईं ठाईं
कुळींद्राकुळीं दुःख दारिद्र्य नाहीं. ॥१३॥

पुढें शीघ्र बोलाविलें पंडितासि
पढों घातला बाळ लाघण्यरासी
मुळीं ॐ नमो सिद्ध आधीं सुबुद्धि
मुळारंभ आरंभ ओंकारसिद्धी. ॥१४॥

विवृषप्रिया:-

पंडितीं निट पाटियेवरि ओळि बावन अक्षरें
लेहिलीं रमणीय राजस सार सुंदर नागरें
बैसला भुपबाळ कोमळ वाचिलीं सचराचरें
यामध्यें मज मानलीं द्वय बोलिला नितिउत्तरें. ॥१५॥

प्रमाणिका:-

हकार मानला बरा । बरा रिकार दूसरा
अनेक अक्षरें सरा । विषम मंत्र हे^१ बरा. ॥१६॥
हरी पहा चराचरीं । हरी स्वयंभू भूचरीं
धरा समीर अंबरीं । हरीच जीवनांतरीं. ॥१७॥

वृत्त:- १ भूतळीं तळीं, स्वर्गमंडळीं
गगनपोकळीं नांदितो हरी. ॥१९॥

कुळि कुळाचळीं फणिफणातळीं
दशदिशाबिळीं सावळा हरी. ॥२०॥

भुजंगप्रयात:-

मुखौंबूज स्वर्गाहुनी फार उंचा
तसीं पाउलें सप्त-पाताळ-नीची

८ दारिद्र, ९ कवीनें, या वृत्तास 'तोटक' असें नांव दिलें आहे. १० वोंका-
सीधी, ११ ह, १२ नादती, (१९ वा आणि २० वा असे दोन्ही श्लोक
दोन चरणाचे आहेत) १३ मुखांबुजें,

दिशा दाटल्या दाटि जाली करींची
निधी सप्त अधी सिमा ऊदराची. ॥२१॥

लतादूरुम तो भार रोमावळी त्या
किती साजिच्या रम्य नाडी नद्या त्या
दिशा कर्ण जिह्वा, श्रुधौ वेदवाणी
पहा चक्षुमंडीत चंद्रार्क दोन्ही. ॥२२॥

तोटक:- हरि तो मजला जनिता जननी
हरि बंधु अनूज सखा सदर्नी
कुळदैवत भाग्यनिधी अवनी
हरि जीवन जीव जनीं विजनीं. ॥२३॥

भुजंगप्रयात:-

असें बोलतां दाटला कंठदेशीं
किती लोटलीं डोळियांमाजि आंसीं
किती सांगती पंत भूपाळकासी
असे रंगला चंद्रहास्ये हरींसी. ॥२४॥

विवुधप्रिया:

सांगतां सुतमात पंडित भूपती मनि शंकला
मंडपी प्रिति बाळकाप्रति काय सत्वर बोलिला
हा तुला कमनीयता हरिछंद कोठुनि लागला ?
तो म्हणे जनिं बीजनीं हरि सर्वःयापक रंगला. ॥२५॥

भुजंगप्रयात:-

असो यावरी मुंजि वेली प्रभूनें
पहों घातला बाळ भूषे प्रितीनें
पहा वेदशास्त्रादि विद्या सुविद्या
त्वरे सर्व अभ्यासिल्या चापविद्या ॥२६॥

शार्दूलः क्रीडितः—

जालीं अष्ट पुरीं तयासि वरुषे संतोषला भूपती
म्या केलें तप आगळें निजबळें कीं पूजिल्ला आगती
केदारीं सित साधिलें निज तनू म्या घातली कर्वती
केलीं दुर्घट साधनें, द्विजपुजा, पंचाग्नि, तीर्थे किती. ॥ ७४ ॥

भुजंगप्रयातः—

किती साधिली शास्त्रविद्या सुविद्या
किती देवविद्या, किती शास्त्रविद्या
गुणी मंत्रविद्या, किती यंत्रविद्या
असंख्यात विद्या, असंभाव्य विद्या. ॥ २८ ॥

^{१८}द्रुतविलंबितः—

^{२०}वदत नारद आहूक कीरिटी
भजनभक्ति तयाप्रति गोमटी
हरिशिळा वदनांबुज-संपुटीं
अग्र हि वारक तारक संकटीं. ॥ २९ ॥

भुजंगप्रयातः—

पुढें भूप राज्यासनीं बैसवीला
सुखें सर्व राणीं आली तयाला
बळे आगळा चंद्रहास्या महीला
करी काय आह्वा जना सज्जनाला. ॥ ३० ॥
करा रम्य वृंदावनें, धर्मशाळा
सडे चंदनाचे, वरी रंगमाळा
करा देवसौं, पुजा मेघनीळा
कथा कीर्तनेंसी स्मरा विश्वपाळा. ॥ ३१ ॥

करा वर्त येकादशी पूर्ण भावें
वर्तें दान उद्यापनेंसी असावें
शिळा गंडकीच्या पुजा निश्चयेसी
पुजावे रुषी, तापसी आदरेंसी. ॥ ३२ ॥

प्रमाणिका:-

पुरीत दूत फीरती। जनासि सांगती किती
भजा अखंड श्रीपती। त्यजूनि सर्व कूमती. ॥ ३३ ॥
विचित्र हे प्रभूगिरा। विचार मानसीं करा
विवेक मादुसें भरा। विचारदेत वीसरा. ॥ ३४ ॥
मनीं धरील विग्रहो। वितंड दंड त्यासि हो
सभाग्य-सिद्ध-साधुहो। येती-महंत-संत हो. ॥ ३५ ॥

भुजंगप्रयात:-

प्रभूची असे भीम आक्षा करावी
बरी भावना भक्ति चितीं धरावी
करुणालू हरी, कृष्ण नामें स्मरवीं
भवाब्धी-सरी सादरें वोसरावी. ॥ ३६ ॥

प्रमाणिका:-

जनासि मानलें मनीं। कथा अखंड भूवनीं
पुराण-शास्त्र-शोधनीं। कितेक देवसाधनीं. ॥ ३७ ॥

भुजंगप्रयात:-

हरीभूवनीं दीपओळी अपारा
किती लाविती सुंदरा लोकवारा
जनीं बिंबला भावसद्भाव-थारा
धरे लोटला भक्तिसिंधू विचारा. ॥ ३८ ॥
सुमार्गी किती कूप बापी तटाकें
प्रभूनें किती बांधलीं जी अनेकें

किती देवसबें सुखानंद मेळे
 किती बांधलीं चंद्रहास्यें भुषाळें. ॥ ३९ ॥
 असो, नारदें सर्व सांगितलें तें
 किती अर्जुनातें मनीं मानलें तें
 म्हणे जन्मिचें पुण्यसंचीत होतें
 क्रिया याचि ऐसी असे श्रुद्र चितें. ॥ ४० ॥
 कैं मी असा भक्त देखेन डोळां
 कैं सांग होईल त्या पुण्यशीळा
 प्रणीपात त्या पादपद्मीं दयाळा
 कैं सांग होईल आतां कृपाळा. ॥ ४१ ॥
 किती भेटले भक्त भावी विलासी
 परी चंद्रहास्या महा पुण्यराशी
 किती लोटला कीर्तिसिंधू महीसी
 पुढें वर्तली ते कथा सांग कैसी ॥ ४२ ॥
 कुळीं^{२१}द्रासि येके दिशीं पुण्यराशी
 वदे चंद्रहास्या सभेसन्निधेसीं
 मदें मातले भूपती ये महीसी
 जिवें जीत जितीन भूपाळकांसी. ॥ ४३ ॥
 नृपाळें बळें शीघ्र आज्ञा करावी
 उद्वारें धिरे^{२३} धैर्य शस्त्रें घरावीं
 भरें भीम चिंतानवी बोरारी
 विचारें हरीमूर्ति चितीं भजावी. ॥ ४४ ॥

प्रमाणिका:-

प्रभू सुतासि बोलिला । विचार हा नव्हे भला
 कसा विवेक मानला । असोनि ठाउकें तुला ॥ ४५ ॥

प्रचंड भूपती किती । बळें वितंड कूमती
असंख्य सैन्यसंपती । बळें बळावले क्षिती. ॥ ४६ ॥

भुजंगप्रयात:-

बळें हीन आम्ही, दळें ही न गेही
इळा जीवणें भीम सौमर्थ्य नाही
महीमंडळीं थोर जाळें भुंगांचें
बळें आगळे भीम सिंधू तऱ्यांचे. ॥ ४७ ॥
असे कौतळाधीश कौधी कुबुद्धी
दुरात्मा तगाचे घरीं दुष्टबुद्धी
सदा अंतरीं थोर क्रोधी विरोधी
भरें मारिला भीम राजा किलाब्धी. ॥ ४८ ॥
नसे सैन्यसिंधू पुरीमाजि कांहीं
दुजा भूपती साह्य आम्हांस नाही
वदे चंद्रहास्या हरी सर्व ठाई
सदा साह्य आम्हांस देहीं विदेहीं. ॥ ४९ ॥

प्रमाणिका:-

जयासि सन्निध हरी । तयासिं मशक अरी
घरा समीर अंबरीं । सखा सभाग्य श्रीहरी. ॥ ५० ॥
असेल अंतरीं बरा । सखा श्रीराम सोयरा
तरीच बोल हा खरा । क्षणांत जितितों घरा. ॥ ५१ ॥

भुजंगप्रयात:-

प्रभू चंद्रहास्या म्हणे मंत्रियातें
करा सिद्ध सेना चला राजपंथें
अनुज्ञाप्रमाणें करा सिद्ध सेना
निघाला वळंसी बळें वीरराणा. ॥ ५२ ॥

मदें मातले मस्त दंती किंकाटें
कटें चालतीं भद्रजाती चपेटें
अलोटे तशीं लोटलीं अश्वथाटें
रथीं सारथी चक्र वाटें निघोटें ॥ ५३ ॥

प्रमाणिका:-अपार वीर पांचे । बळें बळाढ्य ठाईचें
नृपें कुर्वींद्र वंदिला । निबद्धे भार चालिला ॥ ५४ ॥

मजंगप्रयात:-अगद्धों अगद्धों दमामे सुधांगी
धिाडधों धिडिधों धिडिं ढोल जंगी
दणाणीत धों धों नगारे बुरंगी
घडाडीत धों धों दुंदुभी सुरंगी ॥ ५५ ॥
घनें मेरि घांघाटती शृंग ताळा
कनें काहळा कानपाळा उमाळा
तुहुं तू तुतारे नभीं अंतराळा
झणाणी झणत्कार घंटा दुटाळा ॥ ५६ ॥

प्रमाणिका:-अपार वीर भूपती । बळेंचि जीतिले किती
विशाळ सैन्यसंपती । निशेधें मंदल्या मती ॥ ५७ ॥
ब्रिदागळे भले भले । अजिंक्यें भूप जिकिले
निमेषें जों मिळे मिळे । बळेंरहीत मोकळे ॥ ५८ ॥

मजंगप्रयात:-प्रतापें दिपें जिकिलीं भूपतीचीं
भुमीकोट संख्यासिमा छप्पनाची
किती पैाटनें दुर्गथाटें महीचीं
पहा जितिली सर्व भूमंडळीची ॥ ५९ ॥

विवुधप्रिया :—जीतिली महि कोटि छप्पन भीम भूवर भंगले
त्यां प्रभू विर धीर गंभिर रुद्र वारहि लागले
आणिले गज लक्ष उन्नत सा शतें रथ रंगले
मीनले नव लक्ष मंडित सज्जले हय चांगले ॥ ६० ॥

भुजंगप्रयात :—पहा साजिन्या गौर गोमेध खोटी
किती मादुसा तुंबल्या लक्ष-कोटी
हिरे पाचि फेगोज रत्ने विशालें
निळें मुक्त-माणिक्य तेजें प्रवाळें ॥६१॥
किती शीबिका, चामरें, सूर्यपणें
किती मत्स्यछत्रें, विचित्रें निशाणें
किती वाणयंत्र मनोरम्य सारें
पुरी पावला भूपती राजभारें ॥६२॥

प्रमाणिका :—प्रभू कुळींद्र भेटला। मनीं आनंद वाटला
कितीकै हर्ष दाटला। मही सुखाब्धि लोटला ॥६३॥

भुजंगप्रयात :—वदे चंद्रहास्या प्रभू भूतळींचे
वळें आगळे वीर्यसिंधू वळाचे
महावीर गंभीर दाते दिनाचे
प्रतापी किती धीर साधू गुणाचे ॥६४॥
प्रभू यांसि आलिंगिजे प्रेमभावें
वरें यांसि राजोपचारें पुजावें
पुढें भेटला भूपती भूपतीतें
महावीर तो वीर वीरोत्तमातें ॥६५॥

किती मानिले पूजिले गौरवीले
 प्रभू चंद्रहास्यासि बोलों निघाले
 करावी प्रभू काय आज्ञा भुपांतें
 प्रिया पुत्र आणूं पुरीमाजि येथें ॥६६॥

पुढें चंद्रहास्या महीवीरनामा
 म्हणे जा सुखें आपुल्या रम्य धामा
 असा कल्पनातीत आनंदमेळीं
 प्रित नें सदा आमुसीं सर्वकाळीं ॥६७॥

किती चंद्रहास्यें प्रभू गौरवीले
 नमस्कारिला भूप तैसे निघाले
 प्रभू आपुल्या राजसद्मासि आले
 पुढें चंद्रहास्याप्रती तात बोले ॥६८॥

वदे भूप पुत्राप्रती येक दीशीं
 वळी कौतळाधीश राजा महीसी
 बळें आगळा पापरूपी कुबुद्धी
 दुरात्मा तयाचे घरीं दुष्टबुद्धी ॥६९॥

वसंततिलका - नामार्थिला निजबळें अभिमानराशी
 देतों धिरा प्रभुवरा ! करभार त्यासी
 तां आणिला धननिधी भिम भूवनासी
 दावें तयासि उरलें धन आदरेंसी ॥७०॥

भुजंगप्रयातः-वदे चंद्रहास्या प्रभू भूतळींचे
बळ जीतिले वीरसिंधू बळाचे
तयांमाजि तो आगळा काय तेथे ?
क्षणाभाजि बांधूनि आणीन येथे ॥७१॥

असे भूप सत्वार्थिला सत्यभावे
म्हणे रे कदा स्वामिद्रोही नसावे
बरे श्रीहरी अंतरी ओळखावे
सदा सर्वदा भक्तिपंथी असावे ॥७२॥

किती घेतले भीम दंती तुखारे
रथेंसी रथी हेमरत्नें अपारें
किती पालख्या, चामरें दिव्यसारें
दमामे दणाणीत भारें सभा रे ॥७३॥

निशाणें किती छत्रमाही विशाळें
कुरंगें, मृगें, कस्तुरीचीं बिडालें
चित्ते, चीतळे, श्वापदें, भीमजाळें
खगें, खंजनें, रम्य पक्षी समेळें ॥७४॥

किती आणखी वस्तभावा अनेकी
किती खेटकें खड्गवल्ली वरांकी
किती बाणयंत्रें तुणी चापखंडें
किती टोपरा, धाबळी, दंड बंडें ॥७५॥

भुपें धाडिलें सर्व भूपाळकाला
तयावेगळे आणखी मंत्रियाला
सर्वें दीधला नीजमंत्री सयोगी
त्वरा पातला कौतळापूर वेगीं ॥७६॥

विराजे सभे कौंतळाधीश जेथें
न्वरा पातले सन्निध वीर तेथें
समाचार साकल्य केला प्रभूतें
भुपें मानिलें, गौरवीलें तयातें ॥७७॥

उठे दुष्टबुद्धी म्हणे भूपनीला
गृहा यासि नेतों प्रभू, भोजनाला
त्वरें भूवनालागि घेऊनि आला.
दिल्हा आणिला भाग जो मंत्रियाला ॥७८॥

उठा जी, म्हणे भोजनाला भुपाळा
त्वरें काय मंत्री म्हणे भूमिपाळा
असे आजि येकादशी पुण्यशीळा
शशीहास्यआज्ञा प्रमाण दयाळा ॥७९॥

कथासार साहित्य हे भारतींची
असे तुंबली श्लोकगंगा गुणाची
जयामाजि हे कीर्ति गोविंदजीची
वदे वैखरी रामसूतात्माजाची ॥८०॥

प्रसंग तिसरा कृष्णार्पणमस्तु
राम राम स्मरसी जरि अंतरीं
अवलिला तरसी भवसागरीं
ज्याविना न चुकती यमयातना
भजे मना हृदयीं रघुनंदना

कृष्णार्पणमस्तु

प्रसंग चवथा

मुजंगप्रयातः-वदे कौतळाधीश-मंत्री तयासी
 उठा पाक जाला असे भोजनासी
 कुळाधीशमंत्री म्हणे मंत्रियासी
 असे आजि येकादसी निश्चयेसी ॥१॥

वसंततिलकाः-आज्ञा समर्थ सुखदायक भूपतीची
 त्या चंद्रहास्या विर सुंदराची
 येकादसी हरितिथी गुणसागराची
 सांगीतिली पुरिजना निज निश्चयाची ॥२॥

मुजंगप्रयातः-करीना पुरीमाजि येकादसीतें
 करावें खरारूढ आधीं तयातें
 मुखांवूज काळें करी पुण्यशीळा
 गळां माळिका पादरक्षा दयाळा ॥३॥

प्रमाणिकाः-म्हणोनि पुण्यदायका । विवेकवाक्य आयका
 नव्हे विचार हा नेका । विकार भोजने नका । ४।
 भुपाळ चंद्रहास्य तो । करुपाळ देवदास तो
 कृतांत काळ भासतो । क्षणीं करी विनाश तो । ५।
 अभंग भूपतीगिरा । तयेसिं भंग कां करा
 विवेक मानसीं धरा । विचार हा नव्हे बरा ॥६॥

उपजाति :- नका करूं आग्रह भोजनातें
 मोटा असे विग्रह या जनातें
 असे पुढें निर्ग्रह सज्जनातें
 ग्रहीं ग्रहो होइल वीर्जनातें ॥७॥

१. आसे, २. यकादसी, ३. निश्चयसी, ४. विवेकवाक्ये, ५. नीका.
 ६. कदांत, ७. तयसि, ८. निग्रह ९. विजनातें,

भुजंगप्रयातः- करुपाळा प्रभू लक्ष विज्ञापना हे

न मोडूँ कदा वर्त येकादसी हे

पुढें दुष्टबुद्धी बलें बोलता हे

तयाला शशी ह्यस्यचिंती न साहे ॥८॥

तुम्हां निर्दयी भूप दंडील तेथें

तरी शीघ्र बांधोनि आणीन येथें

कुळींद्रासि म्यां इंद्र केले समथें

पहा दूत धाडूनि आणूं तयातें ॥९॥

प्रमाणिका:- दलें बलें प्रचंड मी। करीन खंड खंड मी

अखंड बंडें सागरी। वितंड दंडिले अरी ॥१०॥

अर्पत्य चंद्रहास्य तो। पुरीमधें विराजतो

नव्हे कदा वरिष्ट तो। नृपामधें कनिष्ठ तो ॥११॥

प्रभूभयासि वीसरा। अपार धीर्यता धरा

मनीं विवेक वीर्यरा। सुचित भोजनें करा ॥१२॥

उपजाति :-

सलें बलें बोलत दुष्टबुद्धि

कुळींद्रमंथ्री वदला सुबुद्धि

तो चंद्रहास्या विरराज राणा

सीमा तयाची तुम्हि काय जाणा ॥१३॥

भुजंगप्रयातः- जयानें किती थोर संतापतापें

प्रभू जीतिले घोर तापें प्रतापें

भुपेंसीं द्विपें सप्त लावण्य द्वीपें

चळीं कांपती तीव्र दर्पें अमूर्पें ॥१४॥

१०. मोडू, ११. वर्त, १२. शशीहस्ये, १३. चीती, १४. निर्दई,
१५. बड, १६. आपत्य, १७. विवरा, १८. दिपें,

वसंततिलका :- जो आगळा बळनिधी क्षिति तुंवलासे
 पृथ्वी समुद्र वलयांकित जितलीसे
 जे कोटि छप्पन सिमा अवधी विलासे
 अर्का दिसांत अवघा कट विवलासे ॥१५॥
 येतां तुम्हांवरि वळें विरसिंधु तापें
 तो वारिला नृपें त्वरें नरराज भूपें
 स्वामीद्रोहो मज घडे रणरंगधीरा
 तो आमचा निजसखा सुखसिंधुथारा ॥१६॥

राजा वदे कांतळमंत्रियातें
 पाहा वरू चंपकमालतीतें
 जो वीरसिंधू नृप ये महीतें
 आजींक भूपाळ असे तयातें ॥१७॥

तोटक:- धिरें वीरें विराजित नामसिमा
 अजि सुंदर सार मही महिमा
 वर सुंदर साधु सखा सुमती
 गुणवंत गुणी नृपराज क्षिती ॥१८॥

भुजंगप्रयात:- नमस्कारिला भूप संतोषवीला
 त्वरा आपुल्या भूवनालागि आला
 करी आदरें सज्ज सेना निघाला
 तुरांचा किती क्वान-कळोळें जाला ॥१९॥

तोटक:- कमनीय कुमैरि घरीं अबळा
 विषयीं निज नाम जशी कमळा
 वदली वचनें किति पुण्यशिळा
 जनकाप्रति कांचनकांतिकळा ॥२०॥

भुजंगप्रयातः-

तरू लाविले भूवनीं भीम जाले
परी व्यर्थ उद्यापनेंवीण गेले
करा कार्यसिद्धी समारंभ वोजे
बिचारें वर सादरें साध्य कीजे ॥२१॥

असे कर्ण्यकावाक्य जाणोनि मंत्री
म्हणे थोर चातुर्यता खंजनेत्रीं
मनीं शंकला चोज अद्भूत केलें
म्हणे ईसि सज्जान तारुण्य आलें ॥२२॥

वरू मानसीं मानला कंठनीळा
परी वीथीं कंठीं, गळां रुंडमाला
शशी भालदेशीं, गळां व्यालपाळा
सदा भस्म देहीं, सर्वें भूतमेळा ॥२३॥

महाविष्णुदेही सदा वेषधीरी
नटे मळेंछ-कळछादि लीलावतारी
रुपें सिंह, वाराह, तोही भिकारी
घडेना तयालागि देणें कुमारी ॥२४॥

विधी गुंतला पूर्ण ब्रह्मांडकामा
घडी येक येकांत नाहीं रिकामा
सुरंगी सदा गुंतला येमनामा
तयालागि द्यावी कैशी रम्य रामा ॥२५॥

तोटकः-

पाहेंतां वर सुंदर इंद्र असे
बहु लोचन त्यासि बरा न दिसे

विषया कमनीय कळा सुरसें

मघदी^{३३} इस योग्य समान^{३४} नसे ॥२६॥

प्रमाणिका:- वरू मयंक चांगला । परी कळंक लागला

रवी मनासि मानला । सदा फिरे विसंचला ॥२७॥

किती भुपाळ पाहिले । परंतु सर्व राहिले

रुपें स्वरूप चांगले । इयेपुढें विरंगले ॥२८॥

भुजंगप्रयात:-

प्रभू धुंडिले व्याळ पाताळ^{३५}वासी

फडे मस्तकीं ते सदा येकदेशी

रुपें आगळी कन्येका कांचनांगी ॥ ९॥

मालिनी:-

वचनवरनिवाडें घातलें थोर कोडें

निवळुनि अतिपाडें ईपुढें रूप थोडें

भुमिवर अतिपाडें जोडिले ईसि जोडे

भरुनि गुणनिवाडे बोलिली थोर लाडें ॥३०॥

भुजंगप्रयात:-

वदे दुष्टबुद्धि तये कन्येकेसी

करूं आलिया वृक्षउद्यापनासी

विवेकें समाधान केलें तयेचें

म्हणे पूरवूं आर्त ईच्या मनाचे ॥३१॥

निघाला पुढें मर्त्त मातंगें थाटे

भुमी नृत्यती रम्य वारू फुंकाटे

बलें लोटले पाइचे वीर लोटे

रथी रंगले भीम चाकें निघोटे ॥३२॥

३३. मघा, ३४. 'समान' आणि 'नसे' या दोन शब्दांच्यामध्ये शिरोभागीं लेखकानें काकपद दिलें आहे, आणि तद्दर्शक शब्द 'ही' समासांत दिला आहे. वृत्तदृष्ट्या तो अनवश्यक म्हणून आम्हीं वगळला. ३५. ह्या श्लोकांत तीनच चरण आहेत. ३६. पातळ, ३७. कन्येका, ३८. मत ३९. मातांग,

दलेंसीं बलें दुँष्टबुद्धि निघाला
 सैलें नीट चंद्रावतीलागि आला
 कुळीद्रें तथा मान-सन्मौन केला
 बरा रत्न सिंहासनीं बैसवीला ॥ ३३ ॥

अथानंतरें दुष्टबुद्धि तथासी
 कुळीद्राप्रती बोलिला आदरेंसी
 उदेला प्रभू हेत माझ्या मनामी
 पहावा तुझा पुत्र लावण्यरासी ॥ ३४ ॥

विबुधप्रिया:- जीतिली महि, कोटि छप्पन भीम भूवर भंगले
 जे बलें बळनिधु तुंबळ भूप भूतळीं तुंबले
 रुद्र वासरिं भूपती गिरिकंदरांतुनि आणिले
 दावि तो विरकेसरी मज ज्यासि भूवर शंकले ॥ ३५ ॥

भुजंगप्रयात:- नृपें आणिला चंद्रहास्या सुबुद्धि
 नमस्कारिला आदरें दुष्टबुद्धि
 उभा सन्निधी सत्य-सद्भाव-सिद्धि
 जयाचे मनीं दूर गेल्या उपाधी ॥ ३६ ॥

विलोकी तथा राजमंत्री भुपाळा
 रिपू पूर्विका हा मनीं ओळखीला
 पदीं देखिलें चिन्ह चित्तीं विराला
 म्हणे अंगुलीचा दुतीं छेद केला ॥ ३७ ॥

प्रमाणिका:- नव्हे भुपाळबाळ हा। मद्द विशाळ काळ हा
 बलें बळावला पहा। अपार व्याळ ज्वाळ हा ॥ ३८ ॥

द्रुतविलंबित:- विषतरू समुळीं खुडितां बरा
 प्रबळ वाढलियां दुख दे विरा

कहं उपाय-निधी रिपुसागरा

लवकरी अरि येइल आखरा

॥ ३९ ॥

भुजंगप्रयातः- झणी कौतळाधीश देखेल यातें

म्हणे हा वरू नेटका मालतीतें

रिपू हाचि होईल राजा मॅहीतें

॥ ४० ॥

मनं घेतली दीर्घ देहीं कुबुद्धि

कुळीद्रात्मजातें म्हणे दुष्टबुद्धि

प्रभू सांगतों ते करा कार्यसिद्धि

गृहा आमुच्या पत्र न्यावें सुबुद्धि

॥ ४१ ॥

मालिनीः—

नकळत सकळांसी पत्र घेऊनि जावें

मदन तनुज माझा त्यासि नेऊनि द्यावें

त्यजुनि दुसरियातें येकलें स्वार व्हावें

झडकरि लवलाही कार्यसिद्धी करावें

॥ ४२ ॥

मदनविण जमासी तूं झणी दाखवीसी

विजन दुसरियातें पत्रिका वाचवीसी

त्यजुनि जन विदेशी येक येकान्तवासी

झडकरि मजपाशीं ये त्वरें पुण्यराशी

॥ ४३ ॥

शार्दूलविक्रीडित :-

स्वस्ति श्रीसुखसागरा, विर धिरा, सद्बुद्धिवैरागरा

थारा वीरवरा, विवेकचतुरा, सारांश-रत्नाकरा

सारासार विचार पार अपरा कार्यार्थ अर्थांतरा

पत्नीं चिंत भरा, विवेकसभरा, हे कार्यसिद्धी करा ॥ ४४ ॥

राजश्री मदना, विवेकसदना, पत्रार्थ आणि मना

केली जे सुचना सभाग्यसधना, सद्गुण- सद्भावना

साधी त्या वचना निर्जी निजखुणा जाणोनि संसाधना

आतां हे करुणा, सुखें सुखघना, हे कोटि विज्ञापना ॥ ४५ ॥

- बसंततिलकाः- हा चंद्रास्य विरराजित धाडिलासे
जाणोनि वृत्ति हृदयीं मज भामलासे
सामद्रिकें सरस सुंदर साजल्लासे
तितोनि थोर नृपराजि तरंगलासे ॥ ४६ ॥
- माझा तनूज जरि तूं तरि कार्य कीजे
नेऊनि यासि सदन्या सुख दाखवीजे
चिस्तीं धरुनि रचना मन रंजवीजे
साधूनि संधि सदैवी विधि यासि दीजे ॥ ४७ ॥
- होसी कुळाब्धि, कुळदीपक, वीर्यासिंधू
सद्बुद्धि, ज्ञाननिधि, नायक, सारसाधू
मूर्छने वेळ घटिका पाहणें प्रवादू
दे वीष यासि, न करी जननिघ खेदू ॥ ४८ ॥
- मालिनीः- सकळ सगुणराशी, पत्र आणी मनासी
विसरुनि झणि जाशी देखतां या रुपाशीं
नकळत सकळांसी एकें एकें वासी
धरुनि मद विलासी तूं झणीं आंत होसी ॥ ४९ ॥
- ^{५३}तोटकः- पाहासी वय-रूप-कुळासि झणी
भुलसी कमनीय कळेस मनीं
न कळे तुज मंत्र-कळा-करणी
न करी विवरोनि विचार जनीं ॥ ५० ॥
- भुजंगप्रयातः- झणीं पूससी बुद्धि कोणासि कांहीं
झणीं पाहसी दीन सद्दीन कांहीं
झणीं गुंतसी कार्यविताप्रवाहीं
झणीं वूडसी भक्तिभा शर्थ-डोहीं ॥ ५१ ॥

झणीं भोजनीं चूकसी काळ वेळा
 चुके वर्म तांबूलें देतां भुपाळा
 दिजे अंबरें ज्यामधें हेमकीला
 भरे त्यांत भांवावेंसी पुण्यशीळा ॥५२॥

करी मंचकीं रम्यता समनांची
 झळचे झणीं भ्रांति शय्यां सुखाची
 घडीनें घडी साध्य कीजे तपेंची
 सिमा आठवी सादरें पत्रिकेची ॥५३॥

धरी अंतरीं तर्क अभ्यंग ठायीं
 गुणें गुंतसी व्यर्थ मायाप्रवाहीं
 सुखें वेंचितां द्रव्य संदेह नाहीं
 करी सोहळा तूं सुखानंद गोही ॥५४॥

प्रमाणिका :- पहा सखा भुपाळ हा । पुढें कठीण काळ हा
 बहू मनीं दयाळ हा । असे नृपाळबाळ हा ॥५५॥

गुजासि मानसी कुडें । पुढें तुलाचि सांकडें
 विवेक नेणजे मुढें । विचारि अक्षरें जडें ॥५६॥

वृत्त :- ? काळ वेळ विलंब झणीं करा
 विषतरू समुळीं खुडितां बरा
 झणिं मनीं धरिसी भवमेदरा
 तरि अरी प्रलयांत करी दुसरा ॥५७॥

द्रुतविलंबित :- विसरिशी सरिसी दिनयामिनी
 विसरशी शयनीं, भुवनीं, वनीं
 विसरिशी, करिशी करुणा झणीं
 विसरसी, मुकसी सुखसार्थिनी ॥५८॥

पंचचार्मर :- अपार-पार पत्रिका, विचार आणिजे मना
 विरा विरोनि वीवरा भविष्य-भूत-भावना
 भरा भरोनि अक्षरा, करा स्वहीतशोधना
 सभाग्यसागरा गरा घरा मनांत वेध ना ॥५९॥
 झणीं विलंब लाविशी। मनीं अनेक भाविशी
 सोभ लोभ दाविशी। रुपीं ममत्व गोविशी ॥६०॥

भुजंगप्रयात :- उभा सन्निध चंद्रहास्या सुबुद्धि
 की पत्रिका देतसे दुष्टबुद्धि
 म्हणे वीर वीरोत्तमा भूमिपाळा
 घरा आमुच्या जाय वेगीं दयाळा ॥६१॥
 असे आमचा पुत्र लावण्यखाणी
 गुणाचा, रतीनाथ नामाभिधानी
 प्रभू त्यास भेटोनि यकांत-धामी
 करी पत्रिका दे, तुला सांगतो मी ॥६२॥
 सखे, बंधु, माता, पिता सज्जनार्ते
 भुपाळा झणीं दाविशी पत्र त्यातें
 न ध्यावें कदा आणखी संगतीतें
 प्रभू यकला जाय तूं कौतळेतें ॥६३॥
 करुपाळा झणीं दाविशी पत्र गेही
 तुझे कार्य नासेल संदेह नाही
 झणीं गुंतसी व्यर्थ मायाप्रवाही
 सुखें यकला जाय यकांत गेही ॥६४॥
 प्रभू यकलें कौतळालागि जावें
 सुखें पत्रिका-कार्यसिद्धि करावें
 करी पत्रिका दीघली तोषत्रीला
 कवी रामसूतात्मजें ग्रंथ केला. ॥६५॥

प्रसंग चवथा संपूर्णमस्तु

प्रसंग पांचवा

भुजंगप्रयात :- नमस्वालि, दुष्टदुद्धि, निघाला
प्रभू चंद्रहास्या गुहालाणि आला
बरे वंदिले तात, माता तयांला
समाचार साकल्य सन्नीध केला ॥ १ ॥

प्रमाणिका:- वदे नरेंद्र नागरा । प्रभू विवेकसागरा
निमित्त जासे कां विरा । सभाग्य कौतळापुरा ॥ २ ॥

भुजंगप्रयात :- म्हणे कौं-ळाधीश-मंत्री सुतासी
दिजे पत्रिका यक यकांतवासी
कलेना कळा गुप्त गुह्यार्थ कांहीं
मला पत्रिकेची रती चाड नाही ॥ ३ ॥
वदे माय मेघावती भूपजाया
झळवे सुताची मनीं थोर माया
मनामाजि वोसावली पंकजाक्षी
त्वरां लोटली लोचनामाजि आंसी ॥ ४ ॥
बुडाली अकस्मात विता-प्रवाही
मनीं फार जाजावली भ्रांतिडोही
स्मरेना मना कामना कार्य कांहीं
पडे भ्रांति, वेडावली, भूलि देहीं ॥ ५ ॥

पंचचौमर:- निमित्त काय पाठवी प्रधान कौं तळापुरा
करुं विचार काय मी, वदे नृपाळ नागरा
तथापि येक येकला, नसे सुसंग दूसरा
करील काय नाकळे, हरी करुपाळ सोयरा ॥ ६ ॥
विचित्र कर्मशेवरीं । तैयेसि हे भरोवरी
सखा करुपाळ श्रीहरी । तैयेसि तोचि आवरी ॥ ७ ॥

१. कवि ह्या वृत्तास प्रमाणिका छंद म्हणतो, सातव्या आणि आठव्या
श्लोकांचेहि वृत्त हेच आहे. २. तयसी,

मनासि चोज बाटलें । कसें अकर्म धाटलें ?
अपार दुःख वाटलें । न जाय आजि घोटलें ॥ ८ ॥

तोटक :- मग वंदुनि इंदु, पिता जननी
वदला कमनीय गिरा वचनीं
सगळा सुखसिंधु मरा सदनीं
झणि दुःखकळसि धराल मनीं ॥९॥
असतां व्रजपाळ कृपाळ शिरीं
दिन किंकर काळ, भुपाळ, अरी
यदुनाथ अनाथ कदा न करी
धारली जननी जनिता जठरीं ॥१०॥

पूजंगप्रयात :- नमस्कारिलीं तात-माता निघाला
प्रभू चंद्रहास्या हयारूढ झाला
हरी, कृष्ण, गोविंद उच्चैर केला
प्रदेशीं पुरीसन्निधीं शीघ्र आला ॥११॥
प्रभू बाह्य रम्य स्थळें पुण्यशीळा
वनें, कामनें देखिलीं भर्त्य डोळां
भरें दाटल्या क्षुभ्रवल्लीं विशाळा
फुलि फुलें लागलीं अंतराळा ॥१२॥
जळें तुंबलीं कूप, वापी, तटाकें
किती चक्रवाकें बकें आणि पीकें
किती पांघोनी रंग सूरंग रंगें
बरी भृंग झेंपावती अंगसंगें ॥१३॥
तरू धाटले दाट देव-द्रुमांचे
बरी घोस हेलावती सुमनांचे

१. उच्चार, ४. भर्त्ये, ५. ह्या वलीकांत दुसऱ्या आणि तिसऱ्या चरणांच्या मध्ये पुढील रचना आहे, 'क्रीडा संज द्राक्षें'. ६. दूमाचे, ७. घोष,

झन्झाझीत शोभा जसे हार्टकाचे
मिळाले तसे भार विद्युलताचे ॥१४॥

तोटक :- नभचुंबित उंच सिमा सरळें
किति हाटकवर्ण तनू पित्रळे
हिरवे किति कोमल बाललिळे
दिसती तरु, वेणु बरे सरळे ॥१५॥
सुमनें पित-रंग सुरंग किती
नीळ, शुभ्र, अरक्त सिमा दिसती
किति कांचनकांति कळे सरती
वरि षट्पद कुंज सुखें करिती ॥१६॥

विभुप्रिया :- ताळ, माळ, तमाळ^{१४} फापटी सिरनाटिका
चूत, चंपक, पारियातक, केकती, करवंदिका,
रक्तचंदन, सायधामन, सेवगे, निरगुंडिका
वेन, आजन, खैर, कांचन, वेळु, हिंण, कारिका ॥१७॥

दुतविलंबित^{१५} :- तरुवरी किळ कोकिळ कुंजती
परम मंजुळ पंचम रंजती
मधुर गुंजन षट्पद गुंजती
धुसर धूलिपराग विराजती ॥१८॥

भुजंगप्रयात :- गिरा बोलती चातकें, चक्रवाकें
पिकें रंजलीं रम्य शब्दे वराकें
बकें, सारसें सुंदरें काक, ठोकें
शुकें, सारिका सार शब्दीं मयकें ॥१९॥

८. हटकाचे, ९. उंच, १०. नीळ ११. आरक्त, १२. सीमा, १३. कवोनें
ह्या वृत्ताचें नांव दिलें नाहीं. येथील शब्द नोट लागत नाहीं. तो “ दलः”
असा दिसतो. १५. निरगुंडीका १६. कवोनें दिलेलें नांव माळनी छंद,
१७. सुकें,

वनीं नृत्यतीं नृत्यरंगी मयोरें
 किती पिच्छ पिंजारती निर्विकारें
 स्वरें बोलतीं तीतरें कीर सारें
 वनीं मातला कान मंजूळ-भारें ॥२०॥
 किती भार आपार त्या श्वार्पदांचे
 वनीं वागती थोर थोवे मृगाचे
 जळें तुंबले तुंब वापीजळाचे
 किती चालती पाट रम्योदकाचे ॥२१॥
 तरू केशराचे सुगंधीत गंधें
 निळीं, पीत, आरक्त शुभ्रें कुंमूदें
 वनीं पातला चंद्रहास्या आनंदें
 असे रंगला आत्मवादें प्रवादें ॥२२॥

मालिनी :- सरवर निरासिंधू साजिन्या भव्य पाळीं
 तरवर सुमनांचे दाटल्या दाट वोळी
 परम सितळ छैया शोभली भू समेळीं
 नृपवर वनिं आला भीम माध्यान्ह काळीं ॥२३॥
 तटाकातिरीं रम्य छैया द्रुमाची
 मनोवृत्ति आनंदली भूपतीची
 प्रभू ऊतरे चंद्रहास्या महीतें
 तमाळासि बांधे तुरंगोत्तमैतें ॥२४॥

द्रुतविलंबित^{१६} :- सरस सुंदर वारि विराजलें
 विमळ दोहिं तटीं निर तुंबलें
 अति मनोहर मानस रंगलें
 स्फटिकैबद्ध दिमे निर चांगलें ॥२५॥

वसंततिलका :- प्रक्षालिले वदनपंकज, पाइ. पाणी
केली पुजा सहज सन्निध चक्रपाणी
जाला बरा दश शैतें जप भक्तिभावे
गोपाळ-कृष्ण-हरि-केशव-रामनाम ॥२६॥

भुजंगप्रयात :- झळंवे मनीं लोभ मेधावतीतें
सर्वें दीघलें रम्य पक्कान्न होतें
तटाकातिरीं सारिलें भोजनानें
प्रभू पातला रम्य छोंया महीतें ॥२७॥
श्रंमैच्या गुणें ठाकला शीर्णें देहीं
निजेला मही भूपती शुद्धि नाही
सुशुंप्तीभरें नाठवे त्यासि कांहीं
असे रंगला भीमनिद्राप्रवाहीं ॥२८॥

विबुधैप्रिया :- कौतळे श्वरकन्यका कमनीय चंपकमालती
तीसर्वें शतपंच राजित साजिच्या सखि स्मनी
रम्य, हाटक-कांति, कोमळ, डोळसा किनि चालती
पातल्या वनवाटिका कमळानना सखि खेळती ॥२९॥

भुजंगप्रयात :- सर्वें दुष्टबुद्धीसुना हाटकांगी
असे वीर्या नाम बाळा कुरुशंगी
शतें पंच सांगातिणी हेमअंगी
कुमारी वना पातली लागवेगी ॥३०॥

तोटक :- पुजिती निजगौरि विलासकळा
खुडिती कमळें सखिया सकळा

२४. कवीनें ह्या वृत्ताचें नांव दिलें नाहीं. २५. शेत, २६. पक्कान्न.
२७. श्रंमैच्या, २८. सीन, २९. शुशुप्ती, ३०. कवीनें दिलेलें नांव लंघित. छंद.
३१. विषया,

करिती कमनीय कळा विमळा
 करिती कथंतूक कळा सकळा ॥३१॥
 सकळा सखि जीवलग सखिया
 मुखरीण श्रितीपाळ प्रभु ननया
 भद्रिपाळ-प्रधान-सुता विषया ॥३२॥*

शादूलविकीर्तित:-

यकी त्या सुमने भरुनि विमनें यकीरी टाकिती
 यकी हेमकळा धरुनि अबळा चैलांचला चोढिती
 यकी त्या चतुरा विलास सधरा माळा गळां घालिती
 यकी यकी करीं धरुनि पदरीं नाना खुणा दाविती ॥३३॥
 यकी चंदन चर्चिती सुनयना गौरीहाल गुनी
 यकी त्या कळिका वसंततिलका लावोल्या सूमनी
 यकी कुंकुम केशरें करवरें भू सिंपती आगनी
 यकी कस्तुरिका फणींद्रतिलका शृंगारिती योगिनी^{३३} ॥३४॥

भुजंगप्रयात :- किती सैजनी अंशरें सूमनीचीं
 किती गुंफिती कंचुकी चणकानी
 किती वेंचिती सूमने मालतीचीं
 किती घालती पुष्पव्रेणी सखीची ॥३५॥
 तरुचीं फळें तोडिती यकी वाळा
 किती देति घेती सया पुण्यशीळा
 किती सज्जिती सत्य शैया फुलाच्या
 किती घेति निद्रा सया संगतीच्या ॥३६॥

गोटके:- उभिया तळि यकी तरुनिकटी
 वरुत्या शिनि राजित सिंहकैटी

३२. कवतुक. *३२ व्या श्लोकाचे तीन चरणच उपलब्ध आहेत. ३३. योगिनी,
 ३४. सज्जती, ३५. कवि ह्या वृत्तास लंबित म्हणतो. ३६. सिंहकटी,

फळभार अपार बरा तजिती

किति संगित गीतकळा वदती

॥३७॥

भुजगप्रयात :- स्वरें सुस्वरें सार साहित्य रंगें

स्वरें प्रमान सारंग कल्याण रागें

किती मानसा मोहिनी पंचमागें

भरें भावना घेति यकी सुरंगें

॥३८॥

सख्या बोलती येकमेकीस तेथें

चला गे सय तुंबलें नीर जेथें

किती ठाकला शीण देहीं विराला

त्वरेनें जळासन्निध शीघ्र आल्या

॥३९॥

दुतविलंबित :- सरस सज्जित सुंदर चांगलें

सुरस वारि विराजित रंगलें

कर्मलिणीकमळीं जळ विंबलें

निकट अंबुधिसे तट तुंबले

॥४०॥

तोटक:-

वसनें तिरिं ठेवुनि हेमकळा

करिती जळखेळ सया सकळा

खुडिती कमळें कमनीय-कळा

किति घालिति चंपकमाळ गळां

॥४१॥

तजिती जळ यक मुखावरुन

दुसऱ्यां स्वरें करिती परतें

किति लेपिति पंक करें तनुतें

जळखेळ विलास सुखें समतें

॥४२॥

किति बाहिरि यति सख्या सुमति

वसनें परिधान सुखें करिती

३७. सजीत, ३८. कळनीकमळी, ३९. अंबुधिसे ४० अक्षर मागें पुढे झालें आहे. ४१ ह्याचा उच्चार 'त्यजती' असा आहे. ४२ 'दुसत्या' असा शब्द पडला आहे.

सकळा सखि सिंधुसिता पुजिती
किति हाट-ककांतिकळा निगुती

॥४३॥

भुजंगप्रयात :- तटाकातटीं दाटि देवदृमाची
मनोरम्य छीया दिसे पादपांची
सुगंधीत गंधे फुलें चंपकाचीं
जुई-मोगरे-शैवती-मालतीचीं

॥४४॥

निजेला तनू गौर लावण्यरूपी
दिसे साजिरा वीर धीर प्रतापी
जसा नोवरा काय केळावलासे
सयाचे मनीं तेपरी भूप भासे

॥४५॥

द्रुतविलंबित :- परि तया विषया मृगलोचनी
रुपवती सुमती रतली मनीं
हिमकळा अवळा गजगामिनी
लिगटली नटली वनयोगिनी

॥४६॥

भुजंगप्रयात :- अर्वस्था मनीं लागली आवरेना
गळाली तनू सर्वथा सांवरेना
मनीं लागली खंति कांहीं सुचेना
सया बोलती बोलें चिंत्ती रुचेना

॥४७॥

उभ्या सुंदरा सन्निध कांचनांगी
जिती बोलती कोण लावण्य अंगी
कळेना कसे भूप कीं देवयोगी
निघाल्या फुलालींगि वेगी करुशांगी

॥४८॥

४३ छयाया. ४४ विशया. ४५ वनयोगिनी. ४६ अवस्ता. ४७ यांतील
'ति बोल' हीं अक्षरें समासांत शिरोभागी आहेत. ४८ चींती. ४९ यांतील
'ला' अक्षर समासांत आहे.

- बोटक:- वदती विषयेसि सया सकळा
तुज कां सरली विकळांगकळा
चित्त चंचल स्वेद दिसें कमळा
विगळीत तनू म्हणती अगळा ॥४९॥
सत्पणी तुझे चित्त दुर्चित्त दिसे
स्थिर मानस एक गती न दिसे
निडलावरि स्वेद विलासतसे
रुद्धतो वसनांचळ कां सुरसे ॥५०॥
नयनांतुनि नीरझरे सुट ३
उदधीजळतुंय तसे फुटले
निरिवंद निबंद कसे चळले
गति मंद पदं तुज कां वळले ? ॥५१॥
पुसती सकुमार सया सखिया
वदली सखियांसि सखी विषया
करिता तुम्ही माय किती रळिया
सकळा सदनप्रति पावळिया ॥५२॥
- मालिनी:- तदुपरि विषयवें चित्त चिंताप्रगाढी
विपरित गति तयची लागली खंति देही
भुमिवर निजरूपीं नाठवे तीसि कांहीं
म्हणवुनि सजणी ते मानसीं शुद्ध नाहीं ॥५३॥
- प्रमाणिका:- महा उदार धीर तो । बळें बळाढ्य धीर तो
दिसेल कीं दिसेल तो । असेल कीं नसेल तो ? ॥५४॥
रूपीं विराजमान तो । नव्हे प्रभूसमान तो
वनांतरीं विराजतो । महाधिराज राजतो ॥५५॥
स्वरूप-सा जिराचि तो । प्रभूंन नोवराचि तो
सगून गोजिराचि तो । मनांतरांत राजतो ॥५६॥

भुजंगप्रयात :- चुकावूनि त्या सुंदरा हेमअंगी
 वना पानली लागवें कशंगांगी
 क्षणीं देखी सुंदरा हाटकांगी
 तरी लाज मोटी म्हणे कांचनांगी ॥५९॥

मालिनी :- नपुसत (सैं) खियातें यकली केवि गेली ?
 विलन करणोंची भूठगी भ्रांति जाती ?
 सरसैंतटि निजेला काय त्यातें मिळाली ?
 सकळ वदति तेव्हां लाज चौंशासि आली ॥५८॥

शार्दूलविक्रीडित.-यखादी सजणी मरोजनयनी त्यासंनिध यकली,
 चिंत्ती तो भरला, असेल वरिला, त्याचे तुकें तूकली,
 किंवा अंघुनटीं सखी करशकटी कोणही तरी चूकली ?
 आतां काय वरूं ! किती जिव धरूं ! आशातदी सूकली ॥५९॥

शोटक :- भरलें वनि कामपिसें विलसें
 मदनांकित देह विराजितसे
 अवघें वनभूवन ढिंडतसे
 भरम-भूलिभरें मदि धुंडितसे ॥६०॥

प्रमाणिका :- श्रमीत यकली वनी । वनांतरांत कामिनी
 श्रमीत खंजलोचनी । निशेष मंदली मनी ॥६१॥
 वनांतरांत अंतरी । स्मरोनि सावळा हरि
 किनी वियोग वोवरी । मनें करुनि आवरी ॥६२॥

५२ ही रचना 'नपुसत' श्रियातें' अशी आहे हीत 'स' आणि 'त' वर
 दोन आणि एक असे अंक लेखकानें घातले आहेत, तरी 'स' हें एक अक्षर
 संदर्भ ध्यानी घेतां उणें पडतें तें मी घातलें आहे, ५३ 'व' हें अक्षर समा-
 सांत आहे. ५४ हें पद 'समरस' असें आहे यांत 'म' हें अक्षर वृत्त नि
 अर्थ दृष्ट्या अधिक दिसतें म्हणून मी वगळलें, ५५ 'चींती, असा हा
 शब्द मुळांत आहे. हा सारा चरण समासांत लिहिलेला आहे.
 ५६ 'श्रिमीत'.

भुजंगप्रयात :- तटाकातिरीं भूप होता निजेला
कळेना कसे स्थीर कीं दुरि गेला.
करी तर्क वीतर्क चितीं तयाला
तटाकीं तुरंगोत्तमें हींस केला. ॥६३॥

प्रमाणिका :- मंद मंद पाउलीं । तटाकपाळि पावली
समीप फार पातली । तनू तयासि रातली ॥६४॥

भुजंगप्रयात :- मनीं आणखी यकि चिंता सखीची,
निवारें ह्मणीं वोसरे नीज याची
शरीराकळती साजिरी लक्षणाची
तनू सर्व लक्ष्मीन या भूपतीची. ॥६५॥

प्रभूसैन्निधसीं उभी राहिलीसे
वपू लक्षितां दिव्य तेजें विकासे
तनू सर्व सामुद्रिकें ५० बिंबलीसे
मनीं बैसली मूर्ति बाळा विलासे ॥६६॥

धिर गंभिर वीर उदार कळा
तनु संगित सिद्ध ५१ सभाग्य लिळा
सुखार्सेधु गुणी गुणवंत शिळा
लय लक्ष कळा अचळा सकळा ॥६७॥

कसा साजिरा वीर वीरोत्तमाचा
महाराज लावण्य दीपांतरींचा
विराजे जसा रत्न वैरागरीचा
भुषामाजि हा भूपती भूतळींचा ॥६८॥

तोटक :- वदले भुवनीं पितियासि तेंई
धरिला निजहेत असे हृद्दयीं

मम वाक्यनिधी मर्नि आठविला
सदना वर सुंदर पाठविला

॥६९॥

पंचचामर+चामर:-

करी विचार अंतरीं सभाग्य पुण्यदायका
विचित्र अंबरांचळीं विराजमान पत्रिका
देखतांचि पातली कलाकल्लोळ ध्यापका
सोडिली हलूचि ते चरित्र चित्तशोधका ॥७०॥

भुजगप्रयात :-तरूआड राहोनि ते वाचिताहे

वरी अक्षरी अक्षरें शोधिताहे

पुढें अर्थ अर्थांतरें पत्रिकेचीं

वदे वेखरी रामसुतात्मजाची

॥७१॥

प्रसंग पांचवा संपूर्णमस्तु

प्रसंग सहावा

शार्दूलविक्रीडित

स्वस्ति श्री मदना, विवेकसदना, सद्बुद्धि सुलक्षणा
राजश्री सगुणा सकाम सुचना पत्रार्थ आणी मना;
भ्रांतीची रचना त्यजूनि सघना पत्रीं असे साधना
साधी त्या वचना सुखें सुखघना हे कोटि विज्ञापना ॥१॥
यकांतीं विनती करी निजगती पत्रांतरीं विपति
अर्थीं अर्थ किती त्यजूनि कुमती घे अर्थींची संपती
वाचावी निगुती सभाग्य सुमती जाणोनि पत्रस्थिति
चिंती प्रेम प्रितीकरुनि सरती हे विनती संवृती ॥२॥

१ " करिनीजगतीपत्रांतरीविपति ॥ आ ' ' एवढी रचना समासाच्या
ढाव्या भागास असून उजव्या भागास त्याच्या पुढील ' र्थीआर्थकिती "
अशी रचना आहे. २ अथीची.

बमंततिलकाः-तू आगळा गुणनिधी धिर वीर नामें
चातुर्यसिंधु सुमती सकळा कळानें
पत्री पदार्थ सुचना लिखितार्थ घेणें
साधूनि वेळ सदनीं विष यासि देणें ॥३॥

द्रुतविलंबितः-याँती कुळ रचना न करीं मनीं
वय-रुपा स्वरुपा पाहासी झणीं
विमळ शीळ कळा कमळो गुणो
बुधजना सजणा पुससी झगी ॥४॥

भुजंगप्रयात :-तटाकातटीं नीकटीं हाटकांगी
मृगांवाजना पत्र वाचीं वरुशांगी
सुअर्थीं असे अर्थ पत्रांग अंगी
सुरंगी दिसे रंगरंगी सुरंगी ॥५॥

विबुधप्रियाः-घोळखे धिर तात-अक्षर सार सादर पत्रिका
धाडिला नृपराजें हा वर धीर सुंदर नेटका
देखतां मन लोभलें रमणीय राजस नायका
मानलें मज माय योगिनि पावली जगदंबिका ॥६॥

प्रमाणिकाः-परंतु लीढिलें कसें । असें नि हें अनारिसें
दिसे विवित्र चित्रसें । पवित्र पत्र कायसें ॥७॥

इंद्रवज्राः-
कीं चूकलें अक्षर भ्रांतिभात्रें । पत्रीं दिसे कीं विष यासि घात्रें
हे बंधुरायास पडेल टात्रें । यावीप्रदेनां मग म्या मरात्रें ॥८॥
पत्रीं कसें विप्रित लेखकानें । कां लेहिलेसे विष यासि देणें
कीं चूकलें अक्षर भाळऊनें । करुं कसी मी मति बुद्धि नेणें ॥९॥

३ या वृत्तानें नांव लेखकानें इंद्रवज्रा छंद ' असें दिलें आहे ४ ह्या दोन
चरणांची रचना विचारार्ह आहे. ५ हा शब्द समासांत आहे. ६ लोबलें.
७ योगिनी. ८ विश.

मालिनी:-चतुर वर विचारें धाडिला आजि तातें
सबळ मज कपाळें घात केला निघातें
विपरित लिखितार्थी चूकि या अक्षरातें
मदन सदर्नि आतां वीष देईल यातें ॥१८॥

प्रमाणिका:- विचार काय मी करूं । कसें मनासि आवरूं
सभग्या साजिरा वरूं । रुपें स्वरूप आगरूं ॥१९॥
कितीक वाटिकांतरीं । विचार-सार ते करी
विवेक अंतरांतरीं । भरुनि धीर्यता घरी ॥२०॥

भुजंगप्रयात:-कसी धीट होऊनि मी प्रेमधामी
हटेसी पित्याकारणें बोलिलें मी
प्रभू भाव जाणोनि माझ्या मनाचा
वरूं धाडिला पूतळा मन्मथाचा ॥२१॥
किती रम्य लावण्य दीपांतर्गचा
महाराज हा भूपती भूतळीचा
बरीं साजिरा गोजिरा दीसताहे
विषालागि देतां करूं काय ? पाहे ॥२२॥

इंद्रवज्रा:- पत्रीं कसें अक्षर चूकलेसें ॥
यकाक्षरें सुंदर हा विनासे
विष यासि देणें गुज लेहिलेंसे ।
यणें गुणें हें विपरीत भासे ॥२३॥
चिंतातुरा चंद्रमुखी धिराची ।
चिंता करी सुंदर भूवराची

वसंततिलका:-चिंतीं विशाळ लहरी भ्रमसागराची
चिंतीतें मूर्ति हृदयीं यदुनेदनाची ॥२४॥

नेत्रांबुजीं अंजन फार होतें
करांबुजें कर्जळ काढिलें तें
ते सुंदर सुदलें आंगुळीतें
यासंनिध या करि पत्रिकेतें ॥१७॥

भुजंगप्रयात :- पुढें वाचिली वोळि वेगी सतीनें
सुपत्रीं दिसे वीषयीं यासि देणें
बरी चर्चिली कुंकुमानें प्रितीनें
त्वरें पालवीं बांधली थोर मानें ॥१८॥

कळे काय यातें असे शीणें जाला
कळेना श्रमें वाटिकेमाजि आला
कळेना असे लागली भूक याला
कळेना कसे कोण अर्थी निजेला ॥१९॥

कळेना कसे ठाकला शीण देहीं
कळेना कसी भूक ताहान कांहीं
सुशुप्तीभरें देह संदेह नाहीं
असे रंगला कार्य चित्ताप्रवाहीं ॥२०॥

प्रमाणिका:- उपाय काय मी करूं । करूं वरांस आदरूं
हळूच पाडलें चुकूं । कसी तनूस आवरूं ॥२१॥

भुजंगप्रयात :- वरा अन्न आणूं वना भोजनासी
तेरी ऊँठवूं प्राणनाथासि कैसी
रसाळें फळें ठेवितां संनिधेसी
न भक्षी कदा भूष लावण्यरासी ॥२२॥

बालिनी:- क्षणभरिं रगडूं मी पादपद्म वराचीं
अगणित क्षणि भंगे दीर्घ निद्रा भुपाची

लवकरि लवलाह्ये नीज भंगेल याची
घिटपण निट ठाके लाज तेव्हां जनाची ॥२३॥

भुजंगप्रयात :- विराजे बहू खेद याच्या शरीरा
तनू तापली थोर जाला उवारा
हळू काय घालू तऱ्ही मंद वारा
श्रमार्चा कसा होय आतां निवारा ॥२४॥
त्वरें ऊ(ठेंवू) प्राणनाथासि आतां
पुसूं ना ययाचे मनीं काय चिंता
विचारें वरें चोज वाटेल कांता
वरावी कसी नोवरी धीट कांता ॥२५॥

मालिनी:- हळफळ न वरी हे अंतरीं धीट मोटी
तळमळ विषयांची थोर गाटी गटूटी
लगबग लवलाह्ये पातली सैर पोटीं
म्हणवुनि मजला हे आळि येईल खोटी ॥२६॥

भुजंगप्रयात:-विचारुनि हे बुद्धि बाळा निघाली
विचारें वरें मंदिरालागि आली
सख्या पुसती हाडकांगी सखीला
मुखाब्जीं सये कां तुझ्या स्वेद आला ॥२७॥
मुखांबूज कोमायलें काय जालें
गळालीं तनू फार मंदत्व आलें
तुझें चित्त कां भ्रांत होऊनि गेलें
कसे सौख्य चिंताप्रवाहीं निघालें ॥२८॥
उभें ठाकले स्वेद रोमांचें देहीं
मनस्वी तुझें चित्त चिंताप्रवाहीं

१८ श्रेमाचा. १९ कैसा. २० येथें ' ठवू ' हीं अक्षरें मुळांत नाहींत तीं मी
स्वतःचीं घातलीं आहेत. २१ 'नोवरी' हा शब्द समासांत आहे. २२ रोमांच्य.

- तनू वृत्ति वेडावली शुद्धि नाहीं
सुचेना तुला सार साचार कांहीं ॥ २॥
- तोटक:- भरले निजनेत्र तुझे जिवनें
वदसीं भ्रमभ्रांतिकळावचनें
तनुचित्त सुचित्त नसे, न कळे
विकळांग कळा तुझि कां विकळे ॥३०॥
- भुजंगप्रयात :- न बोळ सयाला गृहामाजि आली
प्रयेंकीं घडी यकि बाळा निजेली
अवस्था मनीं फार लागोनि गेली
वियोगें किती श्वास उच्छ्वासै घाली ॥३१॥
- प्रमाणिका:- गृहांतरांत अंतरीं । विचार फार ते करी
किती वियोग-वोवरीं । मनै मनासि आवरी ॥३२॥
न ये भुगळ आझुनी उशीरें फार लागला
करूं विचार काय मीं विवेकासंधु भंगला
किती मनासि आवरूं सुरंग तो विरंगला
अफाट वाट पाहतां मनि कुरंग विरंगला ॥३३॥
सभाग्य खंजलोचनी । तयासि भेटली वनीं
तरीच गुंतला गुणी । नथ भुगळ आझुनी ॥३४॥
- विबुधप्रिया:- यावरा वनवाटिके विर धीर गंभिर भूपती
नीजला वनभूवनीं भुप भीम सुंदर सूमती
तो प्रभू नृपराज राजित साजिरा गुणसंपती
कैसैरी शशिहास्य भूवर पावला निज जागृती ॥३५॥
- वसंततिलका:- प्रश्नाळिलें वदनपंकज पादपाणि
जालें हरिस्मरण सुंदर रम्य वाणी
केला तुरंगम मनोरम सज्ज वेगीं
हेमांबरें सकळ राजित अंगसंगी ॥३६॥

भुजंगप्रयात :- तुरंगासनीं वीरबाहो निघाला
 त्वरा दुष्टबुद्धिगृहा शीघ्र आला
 प्रभू द्वारपाळासि बोलों निघाला
 समाचार संनीध साकल्य केला ॥३५॥
 पुढे मान खालावुनी राजयाते
 मुखें सांगती दूत मंत्रीसुताते
 त्वरें पातले वीर वेगीं सभेते
 प्रधानें प्रभू धाडिले पत्रिकेते ॥३८॥
 तुरंगासनीं यकला यकदेसी
 महावीर आला उभा द्वारदेसीं
 दिसे धीर गंभीर लावण्यरासी
 प्रतापी प्रभू भीमभारें महीसी ॥३९॥

प्रमाणिका:-महींद्र-मंत्र-संपती । कुळींद्रपुत्र भूपती
 दिसी सभाग्य सूमती । विराजमान आकृती ॥४०॥

भुजंगप्रयात :- असे चंद्रहास्या प्रभू नांव त्याचें
 दिसे रत्न लावण्यदीपांतरीचें
 वयें धाकुटा ठाणमानें विलासे
 तनू सर्व सामुद्रिकें रंगलीसे ॥४१॥

मालिनी :-मदन मग विलासें मेटला भूपतीसी
 भुभिवर भुपतीनें आणिला मंदिरासी
 नृपर लवलाहें पूजिला आदरेंसी
 झडकरि सुखसिंधू दे करीं पत्रिकेसी ॥४२॥

उपजाति:- निरोप हा सत्वर जाणवीजे ।
 पत्रप्रमाणें निजकार्य कीजे
 ते पत्रिका पावन पूर्वजाची ।
 वाची मनीं मंडित अक्षराची ॥४३॥

शौर्दूलविक्रीडित:-

स्वस्तिश्री मदना विवेकसदना सद्वृत्ति सद्भावना
बुद्धी-बोधघना सकाम सघना पत्रार्थ आणी मना
केली जे सुचना सरोजनयना सिद्धार्थिची साधना
घे चित्ती रचना मनीं निजखुणा हे कोटि विज्ञापना ॥४४॥

भजंगप्रयात :- विचारें बरें धीर गंभीर होणें
विरश्रीवरें वीषया यासि देणें
गुणी गुंतसी गुप्त गुह्यार्थ घेणें
गुणी गुंति नाही गुणातीत होणें ॥४५॥

द्रुतविलंबित :- वयगुणा रचना करिसी मनीं ।
बुधजना सजणा पुससी झणी
निजखुणा सुचना तुजलागुनी
झणि मना करुणारूप सोसनी ॥४६॥

भुजंगप्रयात :- मनीं वाचिलें पत्र मानें निघाला
सखा सैद्य सद्भांतरामार्जि आला
सुखें मायसनीध बोलों निघाला
समाचार साचार साकल्य केला ॥४७॥

मालिनी:- निजवर विषयतें भूवरें पाठवीला
महिपति पितियाचें पत्र घेऊनि आला
हिमकरवदनेचा सौख्यसिंधू उदेला
उडुपतिवहनींश्री काय बोले सुताला ॥४८॥

भुजंगप्रयात :- पुढें पत्रिका वाचितां वारिजाक्षी
किंती दाटल्या रम्य रामा गवाक्षी

२७ लेखकानें ह्या वृत्ताचें नांव शुग्धराछंद असें दिलें आहे २८ सध्ये.
२९ उडपतीवहनाक्षी ३० ' ति ' हें अक्षर समासांत आहे.

उभ्या यक यकांत कांता मृगाक्षी

वरा सुंदरा लक्ष्मिती खंजनाक्षी

॥४९॥

द्रुतविलंबितैः :- वदति विस्मित वारिज-लोचनी

सरस हा वर सुंदर साजणी

मदनमूर्ति मनोहर कामिनी

वदन इंदु विकासत भूवर्नी

॥५०॥

भुजंगप्रयात :- वदे काय माया विशी वीषयची

कसी कन्यका भाग्येवती गुणाची

इनें पूजिली मूर्ति पूर्वी शिवाची

वरी प्राप्ति पुण्ये वरा सुंदराची

॥५१॥

मालिनी :- मदन सदनदेसीं बोलिला मायपासी

चतुर वर विलासी थोर लावण्यरासी

विमळ कुळकळेसी साजिरा सद्गुणेसी

अढळ शिळबळेसी भीम भारें महीसी

॥५२॥

भुजंगप्रयात :- किती हांसती बंधुजैया तयला

वराया तुम्हां आमुच्या बंधुवाला

उभी पाठिमोरी वदे काय त्यांला

तुम्ही निर्लजा थोर नारी नकेला

॥५३॥

मालिनी :- सुखकर पितियाची पत्निका प्रीतिभावे

समजत मज नाहीं काय कैसें करावे

उमजुनि सजणी तें म्या निजीं कां निजावे

मदन मनि विचारी मीपणीं कां भरावे

॥५४॥

द्रुतविलंबितः :- मदन-माय मनी मृगलोचनी

विरवरा वरिजे गजगामिनी

३१ या वृत्ताचें नांव लेखकारां ' चंद्रमणी छंद ' असें दिलें आहे.

३२ भाग्येवती. ३३ ज्याया.

उसिर या करुतया करिसी झणी

करि तया विषया भुपकामिनी

॥२॥

मालिनी:-उशिर नकरि आतां कार्यसिद्धी करावी

तुज तरि पितियाची पत्रिका पूर्ण भावी

द्विजवर लवलाह्य आणिला श्रेष्ठबुद्धि

विवरुनि घटितार्थी साधिली लग्नसिद्धि

॥५६॥

इंद्रवज्रा:-

अस्ताचळीं भास्कर पूर्ण जेव्हां

गोधूंसरीं राजित लग्न तेव्हा

हे साजिरी सुंदर सिद्धिवेळा

बोले सती-सन्निध पुण्यशीळा

॥५७॥

सेजारणी राजित राजसेची

होती सखी सन्निध संगतीची

तीचें गृहीं मंडित मंडपासी

केली कित। आइति आदरेंसी

॥५८॥

भुजंगप्रयात :- विवेकें इळापाळ संतोषवीला

तिचे भूवनीं भूपती बैसविला

सुना, बंधु, ज्यामांति, जाया मृगाक्षी

सर्वें पाठवी राजसा पंकजाक्षी

॥५९॥

शुद्धकामदा :- मदन-नागरा पातली त्वरा

सदनिं सुंदरा नान्हिती वरा

हळदि आगरा लाविती बऱ्या

सजणि साजिरा रम्य नोवरा

॥६०॥

सखि गुणालया बोलल्या सया

भुप वरावया कोण हे किरया

३४ लज्ज. ३५ गोघृशरीं. ३६ ग्रहीं. ३७ ज्यामाती. ३८ येथें 'बोल' ही
अक्षरें चरणांत असून 'या' हें अक्षर समासांत आहे. मी संदर्भानुसार
'बोलल्या असा पाठ बनविला.

चतुर राजया होतसे प्रिया
पाहा मनोदया. धन्य वीण्या ! ॥६१॥
सजणि बोलती वीण्यप्रती
हळदि लाविमी सुंदरा किती
सकळ मूमती सौख्य सांगती
सफल सुंमती धन्य तूं सती ॥६२॥

भुजंगप्रयात :- वरासंनिध सेंवती संभ्रमेसी
पुजा रम्य राजा करी आदरेंमी
अलंकार दिव्यांवरें दे वरापी
तुरें कानकल्लोळ जाला सभेमीं ॥६३॥

मालिनी :- विमळ कनरुपाचीं माय हेमावतीनें
सुरस सकळ अन्नं सिद्ध केलीं सतीनें
रुखवत लललाहें घाडिलें सुमतीनें
मदन नृप मृगाक्षी वाढिलें पंगतीनें ॥६४॥

भुजंगप्रयात :- पुढें रम्य राजा पुजा इदिरेची
वरी पाठवी भव्य नाना परीची
फळेंसी अलंकार वस्त्रे अनेकें
वरीं रंगलीं रम्य रत्नें वराकें ॥६५॥
पुढें आणिला श्वेत वारू सभेला
तयाकारणें सर्व शृंगार केला
विराजे वरी नोवरा वैसवीला
तुराचा किती कान कल्लोळ जाला ॥६६॥
सुरंगें वरी रंगलीं श्वेत छत्रें
विराजीत हेलावतीं सूर्यपत्रें
निशाणें झळाळीत चित्रें विचित्रें
किती मेरि घाघाटती भीमसुत्रें ॥६७॥

प्रमाणिका :- कितेक मेघद्वरें । कनक-दंड चामरें
सुवर्ण मत्त साजिरे । रुपें विशाल गोजिरे ॥६८॥

भुजंगप्रयात :- किती नाचती नाचणी नृत्यरंगें
भरें सुस्वरें मान-कल्याण-रागें
धिगागीत धी धी धी मां थी थागें
भरम ये थै थै था पंचमागें ॥६९॥

भरारा नळे ऊठल व्योमपंथीं
झळझळत तेजें किती इंदुज्योती
किती वाण मांडीं भडाडीत मानें
कडाडीत यांघांटी औपधानें ॥७०॥

निघाले पुढें भार द्वीजोत्तमाचें
चिगाजें मुलीं घापें वदस्कुतीचें
किती गाति गाणीं थवे गार्थकाचे
किती दाटले लाक भारें पुरीचें ॥७१॥

भुजंगप्रयात :- किंकाटें कटें भूमि मातंग भारें
विदी दाटली दाटि मोटी तुखारें
किती वर्णिती भाट वेताळथीटें ॥७२॥

प्रमाणिका : कितेक बोलती सया । सखा सभाग्य वीशया
वरासि लाधली इया । अमूय संचली क्रिया ॥७३॥

भुजंगप्रयात :- किती चंद्रहास्यासि देखोनि नारी
किती बोलती कोण लीलावतारी
भिमा पूजिली भीमभारें वरानें
किती गारवीली अळंकार मानें ॥७४॥

४० जोती. ४१ औशधाने. ४२ घोश. ४३ हा शब्द 'गाधकाचे' असा
लिहिल्यासारखा दिसतो. ४४ या श्लोकांत तीनच चरण आहेत.

गिरी कुंभे पूर्णोदकेसीं विचित्रा
 उभया दोनि दोटीकडे खंजनेत्रा
 प्रभू अवरे दे तयाळगि वेगीं
 तन्याल्या मनीं हपें गेल्या कुशांगी ॥७५॥
 त्वरा दुष्टवुडीसुता हाटकांगी
 खंजी मूद बोवाळुनी हेमअंगी
 त्वरा नोवरा मंडपामाजि आला
 मधूपर्क यानंतरें शीघ्र केला ॥७६॥
 कर्ग कैन्यकादान राजा गुणाचा
 वरा ज्येष्ठ वंधू सख्य वांशयेचा
 पुढें अंत्रपाटाप्रती शीघ्र केले
 समेच्या जना सादरें वंजवीले ॥७७॥

सावधान सावधान सावधान साधनी
 सुचित्त सावधान तूं अखंड रामधितनी
 समीप साध्यसाधनास देव साधितां मनीं
 सखा करुनि सद्गुरु करा स्वर्गातशोधनी ॥७८॥

शाईलविकीरित :- मंगळाष्टके

चित्तीं धितुनि आदरें गणपती ते सारजा सुंदरा
 शंभू भूवनाथ अणि गिरजा श्रारेणुका गोचरा
 सीता. राघव, मारु ति, सुराद्री, सिंधूसुता श्रीवरा
 इंद्रमूर्धमरुदक्षपी द्वित्रवरा देयादळें मंगळें ॥७९॥
 आतां ते नवनाथ सिद्ध सुमती शाखांवरी यौगिनी
 विद्या मंत्र मकार भैरवकळा वेताळ भूयक्षिणी
 शास्त्रें वेदविधान याग तपसीं तीर्थ क्रिया उन्मनीं
 मुद्रासाधन आगमादि सकळें देयादळें मंगळें ॥८०॥
 तदेवलग्न सिद्धि द्वे सुदीन आजि विंबला
 उडंगणाधि चंद्रमा बळकरु नि तुंबला

विबुद्ध वेद देवही स्मरोनिया अवंतिला
 करुणाल इंदिरापती मनांतरांत चितिला ॥८१॥
 ॐ पुण्ये म्हणती विवेक सुमती पद्यप्रती काढिले
 माथां घालिति अक्षता वधुवरां यके सुतीं जोडिले
 मंत्राच्या गजरीं बरी निज करीं ते कंकन बांधिली
 कन्यादान मनें करुनि मदनं सर्वा क्रिया साधिली ॥८२॥

भुजंगप्रयात :- द्विजाचे मुखीं घोष वेदश्रुतींचा
 भरे कान कल्लोल मोटा तुराचा
 पुढे सिपिला चून गौरीहराचा ॥८३॥
 वरू आदरे गिंयला बैसवीला
 करी श्रीहि लज्जा वरा होम वेला
 घने वाटिली सर्वही याचकांला
 असे आदरे पिई आज्ञा तयाला ॥८४॥
 किती वर्णिनी भाट वताळ थाटे
 उचाऊनिया हस्त लोटें चपेटें
 किती नृत्यती नृत्यकारें विचारें
 किती पूजिली याचकें द्रव्यभारें ॥८५॥

शार्दूलविक्रीडित :-

देती धेनु, तुखार, हेम, वसनं, यानं मेनें याचकां
 दे राजा करि तृप्तिं सर्व सज्जना सुश्रोषवी साधकां
 साधू सज्जन पूजिले अतिमरे मावार्थिला नेटका
 जाले वासर यासि तीन घुरते आतां कथा आयका ॥८६॥

तोटक :-

हयमेधकथा रमणीय निधी
 भरला भिम अर्थनिरे उद्धी
 यदुराजचरित्र-कथा-लहरी
 कवि रामसुतात्मज ग्रंथ करी ॥८७॥
 प्रसंग सद्वावा श्रीकृष्णार्पणमस्तु

प्रसंग सातवा

- भुजंगप्रयात :- असो यावरी तीकडे दुष्टबुद्धि
बळें घातलेसे कुळींद्रासि बंदीं
कितो पीडिले लोक नाना समंधी
पुरीच्या जना थोर केली उपाधी ॥ १ ॥
जनाचीं धनें राजभांडारभारे
भरोनी भरें चालिला तोषभारे
सर्वे गोघनें हेमदंती तुळारें
पुढें खंडिला मार्ग येतां विखारें ॥ २ ॥
- प्रमाणिका :- म्हणे भुजंग, भूपती । तुझी समस्त संपती
बहुत दीस रक्षिली । परंतु सर्व वेंचली ॥ ३ ॥
- भुजंगप्रयात :- तुझी कन्यका वीषया रूपवंती
दिह्नी चंद्रहास्यासि बाळा निवांती
असें बोलतां तो फणी गुप्त अन्तीं
किती खोचला दुष्टबुद्धी मनांतीं ॥ ४ ॥
मनीं भ्रांतला चालिला राजपथें
पुढें देखिलें भव्य द्वीजोत्तमातें
टिळें अंबरें ऊटि माळा तयातें
करीं रम्य गाई सुखानंदचिसे ॥ ५ ॥
पुसे आजि काढूनि आलेति स्वामी
असे तूमचा ग्राम तो कोण भूमी
औशिर्वाद देऊनि आधीं प्रभूला
समाचार सखीघ साकल्य केला ॥ ६ ॥
- ज्वाला छंद:- मदन पुत्र तुझा विरराज तो
अढळ-शीळ-बळें बळि तुंबतो

१ तोष, २ दिखिले, ३ 'द' हें अक्षर समासांत आहे, ४ असीर्वाद
५ साकल्ये.

- विमल साधु सखा धिर राजतो
अढल पूर्णकळा कळि विंबतो ॥१॥
- भुजंगप्रयात :- प्रभू लँग केले बरे वीषयाचे
वरू जोडला रत्न वैरागरीचे
समाधान केले किती याचकाचे
नृपा पूरले कोड यथे मनाचे ॥८॥
- धनेसीं मने याचके धन्य केली
विवेके किती कीर्ति होऊनि गेली
नय सांगतां भक्तिगंगा निघाली
सखीं सोयरीं सर्व संतोषवीलीं ॥९॥
- असे सांगतां संनिध ब्रह्मवंदे
सुताने तुझ्या लँग केले आनंदे
महोत्साह केला सुखानंदकंदे
किती सार सत्त्वार्थिला भक्तिमेदे ॥१०॥
- तोटक :- प्रभु हाटक-तंतु नवीं वसने ।
दिधले धन धान्य श्यानिधिने
दुभत्या धिर धेनु उदारपणे ।
जन याचक तृप्ति मने सुमने ॥११॥
- भुजंगप्रयात :- सकोपे वदे दुष्टबुद्धि दुताते
म्हणे रे धरा सर्व दोषाचराते
त्वरेने हरा धेनु घ्या अंबराते
अलंकार काश्यास या तस्कराते ॥१२॥
- प्रमाणिका :- बळाढ्य दूत ते किती । द्विजोत्तमासि मारिती
बळेकरुनि शोकिती । किती भुमीस अंसडिती ॥१३॥
- कितेक हाणती करे । मुडुप लात कोपरे
करीं घरुनि नीकरे । करासि बांधिती केरे ॥१४॥

६ लज, ७ मोहत्साह, ८ 'याच' हीं अक्षरे समासांत आहेत, ९ येथे 'सअ' हीं अक्षरे पृष्ठशिरावरील आहेत आणि 'डि' हे अक्षर 'डी' असे दिसते, १० हा संबंध चरण समासांत आहे.

दुतासि कोप नावरे । द्विजासि पाडिती घरे
बलाढ्य द्वीज तो झुरे । लपें वनांत तो तरे ॥१५॥
शिखा धरुनि हस्तकीं । बुक्या चपेट मस्तकीं
कुरंग मातला दिसे । पुजा विधान होतसे ॥१६॥

तोटक :- धन धान्य दयाहिन घेति बळें
हरिती वसनें भुषनें सकळें
सुटल्या निज गाई करीं सधना
पळती पुरिलागि वना सदना ॥१७॥
करिती करुणा द्विजराज सुखें
स्फुरती निकरें महाशंख मुखें
करुणानिधि आजि करी करुणा
प्रभु दंड कसा अपराधविना ॥१८॥

भुजगप्रयात :- पुढें वारिले दूत तैसा निघाला
त्वरा भूपमंत्री पुरीमाजि आला
पुढें पुत्र यवोनि वेगी तयाला
प्रितीनें पित्यातें नमस्कार केला ॥१९॥

उपजाति :- देखोनि मंत्री मदनासि आधीं
केलीं म्हणे तां कमनीय सिद्धी
पत्रीं बरी शोधुनि सर्व सिद्धी
पत्रार्थ-अर्थी तुज 'तों सुबुद्धी ॥२०॥
पत्रार्थ-अर्थी तुज काय जालें?
पत्रीं कसें चित्त भुलोनि गेलें
पत्र पदार्थी तुज वीनवीलें
पत्रांग अंगी मन काय केलें ॥२१॥

११ ह्यांतील 'दुतासिको' हा भाग डावीकडील समासांत असून 'पनावरे'
हा भाग उजवीकडील समासांत शेवटीं दिला आहे., १२ तो.

द्रुतविलंबित :- विषतरु समुळी खुडितां बरा ।

म्हणवुनी लिहिलें तुज पांमरा

अतिमुढा अधिरा भुमिसागरा ।

मतिटिबा कुमती तरु आगरा ॥२२॥

वसंततिलकौ :- ऐसें प्रधान जंव बोलेंत कूमरासी

बोले तयाप्रति सदा सुत आदरेंसीं

पत्रप्रमाण रचना सुखसंभ्रमेंसी

केली असे निजमनीं प्रभु पुण्यराशी ॥२३॥

पत्रीं पदार्थ सुचना मज भूपतीची

औंशा मनीं न धरणें धन-संपतीची

सर्गीं स्वभक्ति करिजे नृपनायकाची

द्यावी भुपासि विषया तनु हाटकाची ॥२४॥

द्रुतविलंबित :- बुधजना सजणा पुससी क्षणी

तुज खुणा सुचना मनिचे मनीं

सुखमनें सुमनें निज भूवनीं

बधुवरें चतुरें पाहा लोचनीं ॥२५॥

भुजंगप्रयात :- क्षणो गुंतशीं द्रव्य-आशा-प्रवाहीं

असें पत्रि काय ससंदेह नाहीं

तुझा वीक्यसिंधू सुखानंदडोहीं

बुडालों अकस्मात देहीं विदेही ॥२६॥

इंद्रवज्रा :- हस्ताक्षरें राजित राजयाची

जाणोनिया जें मज वीजयाची

आज्ञा शिरीं वंदुनि भूपतीची

म्या साध्य केली मग संपतीची ॥२७॥

१३ वासंती छंद, १४ 'ल' हें अक्षर समासांत आहे, १५ अशा, १६ द्रव्य

१७ 'क्यवा' अशीं अक्षरें उलटीं पडलेलीं आहेत, १८ वसंततीलका छंद.

भुजंगप्रयात :- पहा पत्र वाचूनि आधीं निवांती
करीं वीधलें, वाचिलें आदि अंतीं
असें वीषया यासि दे हेमकांति
मनीं भ्रांतला थोर विस्मीत चित्तीं ॥२८॥

म्हणे अंतरीं काय जालें कळेना
करीं कर्म जें तें कदा आकळेना
बळें रेखिली ब्रह्मरेखा टळेना
पहा भीम होणार मागें वळेना ॥२९॥

तोटेक :- लिहितां मज भ्रांति कसी पडली
चुकलों भिम भूलि मना जडली
कसि नीर निरासि नदी चडली
मज वैरनि वेळ बळे घडली ॥३०॥

भुजंगप्रयात :- कसा चूकलों मीचि चिंताप्रवाहीं
सुताकारणें सर्वथा बोल नाहीं
मनीं मानिली पितृ आज्ञा स्वदेही
नसे ना दिसे यासि अन्याय कांहीं ॥३१॥

पुढें दृष्टबुद्धी म्हणे पुण्यशीळा
तुझें पाहिलें चित्त बाळा दयाळा
सुपुत्रा बरी साधिली सिद्धिवेळा
त्रिलोकांतरीं कीर्ति केली दयाळा ॥३२॥

तोटेक :- मदनाप्रति काय वदे वचनीं
म्हणे तूं सगुणी गुणवंत गुणी
कमनीय कळा कळलासि मनीं
सुखदायक सिंधु तुझी करणी ॥३३॥

वसंततिलका :-यानंतरें दिनमणी अचळांगआंगी
गेला तमांतक भरें अति लागवेगी
मंत्री मनोरथ मनीं सद्नासि गेला
धाडी सुतासि सद्ना भुप ओळगेला ॥३४॥

शार्दूलविक्रीडित :-

मंत्री सांगत सन्निध नृपसभे वेगी तुम्ही जाइजे
साष्टांगी नमनैकरुनि सुमती राजा नमस्कारिजे
आलों मी सद्नासि अस्तसंमयीं भूपाप्रती सांगिजे
सांगातें शुभ बोलके बळनिधी बंदीजना घेइजे ॥३५॥

भुजंगप्रयात :- त्वरा वंदिला तात तैसा निघाला
भरें भूपतीच्या सभे शीघ्र आला
नृपातें नमस्कार साष्टांग केला
समाचार साकल्य सांगे भुपाला ॥३६॥

उपजाति :-बद्धांजुळी राजित राजभारें
उभा वदे सादर निर्विकारें
विज्ञापना भुमिवरा परी प्रधानें
केली असे कोटिविधी विधानें ॥३७॥
रवि अस्तकाळीं कमनीय भोमा
आले पुरी मंडित मध्य घामा
कुळींद्र आला कुळवाडियाचा
प्रभु भाजि आहे दिन साडियाचा ॥३८॥

मालिनी छंद :-तदुपरि पुसताहे कौतळाधीश त्याला
कर्थि मज कवणाचा सांग वीवाह केला
सकळ जन सभेचे सांगती भूपतीला
चतुर वर नृपाळा वीपयलाणि आला ॥३९॥

- तोटक :- वर सुंदर राजविरा चतुरा ।
 विर धीर विराजित वीरविरा
 पाहा राजधिराज असे नवरा ।
 द्रुत सज्जन साधु नसे दुसरा ॥४०॥
- नःहे मानव यक्ष न देवकळा ।
 नःहे किन्नर चौर निचार लिळा
 रतिनाथसमान दिसे सगळा ।
 सुकुमार तनू किति पुण्यशिळा ॥४१॥
- मालिनी :- नृपति रूप त्याचें देवरूपी कळेना
 बळनिधि बळ याचें वर्णितां वर्णवेना
 समुळ सगुणसिंधू सत्य सद्भाव भावीं
 सुखकर सकळांसी साधु-संतस्वभावी ॥४२॥
- वसंततिलका :- आहे बळें बळनिधी बळिवंत भासे
 अक्रा दिसांत अवधी मद्दि जीतिलीसे
 जंबू-समुद्र-बळयांकित जीतिलीसे
 जे कोटि छेपन नृपांकित तुंबलीसे ॥४३॥
- पंचचैमर :- प्रतापवीर केशरी प्रतापवंत आगळा
 दयाळ धीर लक्षणी नृपाळ रंग लीखला
 सखा सभाग्य सुमती स्वरूप रूप सावळा
 विराजमान चंद्रहास्य नाम जाण लेइला ॥४४॥
- विबुधैप्रिया :- मानसी जनवाक्य मानुनि कौतळाधिप भूपती
 कोपला मग मंत्रियावरि मानिली मर्नि कूमती
 आमचे घरिं कर्न्यका कमनीय चंपकमालती
 तीविना विधैपेसि राजित पाहिला वर सुमती ॥४५॥

२२ च्याहनिच्याह २३ अकरा २४ कवीनें या वृत्तास प्रमाणिका हें नांव दिलें आहे. ह्या श्लोकापुढील ४५ वा श्लोक गहाळ आहे. २५ भुजंग-प्रयात. २६ कन्येका २७ विशयसी.

भुजंगप्रयात :- नसावे घरीं राजमंत्री कुबुद्धी
 पित्याचें तुझ्या नांव तों दुष्टबुद्धि
 विराजे जसें नाम तैसी उपाधी
 न देखों तयाचे मनीं शुद्ध बुद्धि ॥४७॥

उपजाति :- कापट्यसिंधू निजतात तूझा ।
 विशेष मंत्री बहु दीर्घ माझा
 सांगे तयाला निजकामनेतें ।
 पाहा वरू चंपकमालतीतें ॥४८॥

मंदिरीं छंद :- सुंदर बाळा चंपकमाळा ।
 सुमती लीळा कांचनकीळा
 उपवर जाली निज जन बोली ।
 वर तिसि आधीं मिळवि सुबुद्धि ॥४९॥
 कांचनकांती कळा झळका ।
 राजित कुमरी चंपककळिका
 तिसि वर सुंदर नायक नीका ॥५०॥

भुजंगप्रयात :- तुझा तात विख्यात तो कर्मपापी
 महा दीर्घ कापट्यरूपी कुरूपी
 नव्हे सुमती साधु सद्भावरूपी
 दुरात्मा दुराचार संताप कोपी ॥५१॥

* विबुधप्रिया :- आमची निज कन्येका कमनीय चंपकमालती
 तीप्रती वरराज सुंदर पाहिना गुण संपती
 आपुले विशयसि राजित आणिला वर सुमती
 हा नव्हे निज सत्य सज्जन होय कूजन कूमती ॥५२॥

२८. दिन २९. कवि ह्या वृत्तास 'मंदिरा छंद' म्हणतो. पण ह्याचे सर्व
 चरण त्रिषम आहेत. हें नांवहि कोठें सांपडत नाही. ३०. ह्या श्लोकांत
 चरण तीनच आहेत. ३१. विस्वात. * कवि ह्यास भुजंगप्रयात म्हणतो.
 ३२. कनीका.

- वृत्त ? :- द्वितवंत नग्हे द्वितकारक कांहीं ।
 सदया हृदयांत दया रति नाही
 निजवर्म कुकर्म क्रियाहिन देही ।
 विनट नसे सुधि कुबुद्धिप्रवाही ॥५३॥
- मनोहर छंद :- छंदबंद बोलणें । हावभाव दावणें
 डाव घाव साधणें । सावसाव रोधणें ॥५४॥
- तोटके :- कुळवंत कुळी असतां सकुळी
 करि हा भुतळी मजही न वळीं
 करि जे रचना न कळे निजना
 निति नाणि मना नगणी सजना ॥५५॥
- भजंगप्रयात :- किती बोलती लोक भूनायकाला
 प्रधानें महा दीर्घ अन्याय केला
 तयाचे मनीं दैत्यसिंधू उदेला
 समेतें प्रभू आणवावें तिघांला ॥५६॥
- स्वरूपें रुपें आगळा ठाणमानें
 कसा वीर गंभीर धीर प्रमाणें
 पहावें प्रभू चित्त चातुर्यलीळा
 कशीं लक्षणें लक्ष लक्षीं भुगळा ॥५७॥
- मंदिरं छंद :- कृत कुळशीळा मग भुमिपाळा
 पाहोनी डोळां देवों दयाळा चंपकमाळा ॥५८॥
- कनकसुकीळा कुळसिलबाळा
 विहित करुपाळा मनोमय लीळा
 देवों दयाळा चंपकमाळा ॥५९॥
- इंद्रवज्र :- क्षितीपाळ भीमा सुखसिंधु पाहे
 द्यावी तया चंपकमालती हे

३३. कवीनें या छंदाचें नांव दिलें नाहीं. ३४. कविदत्त नांव संभोग छंद'

३५. कवि ह्या वृत्तास वसंततिलका म्हणतो.

यावेगळें आणिक कार्य कीजे
दयानिधी हें निजराज्य दीजे ॥६०॥

भुजंगप्रयात:- कृपासिंधु राणा म्हणे सेवकातें
त्वरें जा वरालागि आणा सुपंथें
सर्वें दीधलें संत साधूजनातें
जनेंसीं किती धाडिलें सज्जनातें ॥६१॥

सर्वें सुंदरा स्वासिनी हाटकांगी
निघाल्य। किती रम्य बाळा कृशांगी
विराजीत सूखासनी कांचनांगी
जैशा रंगल्या योगिनी आत्मरंगी ॥६२॥

विराजीत रंग सुरंगीत छत्रें
निशाणें, गुढ्या साजिरीं सूर्यपत्रें
मुखें भीम मँछाकृती मेघपात्रें
किती दाटिली दाटि चित्रें विचित्रें ॥ ३॥

धडाडा धिडिम् ढोल जंगी नगारे
धमक धों दमामे दुंदुभी तुतारे
भडाडीत भेरी दुटाळा तुतारे
दणाणीत घाघाटती कान थोरें ॥६३॥

कटेसीं मदोन्मत्त दंती किंकाटे
किती थाटलीं भश्वथाटें फुफाटें
विदीसी किती थाटलीं लोकथाटें
ब्रिदें बोलती भाट नेटें चपेटें ॥६४॥

पुढें नृत्यतीं नृत्यकारें सुरंगें
किती सुस्वरें मानकल्याणरागें

- किती गाति गाणीं क्रिया पंचमांगें
किती संग संगीत संगें सुसंगें ॥६६॥
- दोधकै:- संगित गीत सुरंगि तरंगी
ताळ मृदांग सुधांग उपांगी
सुस्वर तंत वितंत वरांगी
गायन गाती झालरि थोंगी ॥६७॥
- तोटक छंद:- नृपती विरराज म्हणे मदना
वर राजित भूप रिपूकदना
सर्वे सुंदर आणि शशीर्वदना
इतुकें करि कार्य सख्या सजना ॥६८॥
- मदना मनभंग झणीं करिशी
धरि तूं हित- रंगी मनीं तरसी
हृदयांत कुंरंग कळा करिशी
विजनांत विरक्त-मते सरसी ॥६९॥
- विवरुनि विचार विवेक करी
तव तात विकल्प कदा न करी
अविवेक विकार भरो-उभरी
अविचार मनांत कदा न करी ॥७०॥
- भुजंगप्रयात:- बिंदी दाटली थाटला लोकपाळा
किती कानकलोल कर्णी उमाळा
तुखारे तुरे कुंजरे यकमेळा
पुरीचीं जनै वीजनै होती गोळा ॥७१॥

३९ कवि या वृत्तास सुंदर छंद म्हणतो; पण यांत तीन चरण दोषक वृत्ताचे असून चौथा चरण चंपकमालेचा आहे. ४० शशीवदना ४१ पोथीत रंग च्या पुढे 'म' हें अक्षर आहे. ४२ हा शब्द 'कुरुंग' असा आहे.

द्रुतविलंबिते^{४३} :- मदनमानस फार विसंचलें
 किति मनीं सुमनीं सुख संचलें
 नृपतिवाक्य कळे मन विबलें
 विकळ चिंचनदी जळ तुंबले ॥७२॥

भुजंगप्रयात :- त्वरें मान खालावुनी भूपतीला
 पदांबूज वंदून तैसा निघाला
 बिदीलोक जेथें तयांमाजि आला
 कवी रामसुतात्मजें ग्रंथ केला ॥७३॥
 प्रसंग सातवा कृष्णार्पणमस्तु

प्रसंग आठवा

* इंद्रवज्रा :- येरीकडे दुर्जन दुष्टबुद्धी
 बोलाविले अंतक कर्म व्याधी
 जे निर्दयी दानव धूर्तसिद्धी
 प्राणांतकारी करुनी कुबुद्धी ॥ १ ॥

भुजंगप्रयात :- दुराचार आचार संतापतापी
 क्रियाहीन कर्मांध काळस्वरूपी
 कळेना तया सार वीचार पापी
 मतीमंद मातंगकर्मी कुरूपी ॥ २ ॥
 म्हणे राजमंत्री महावीरबाहो
 तुम्ही आमुचें कार्य कांहीं करा हो
 वदे निर्दयी द्रव्य देऊनि कांहीं
 रहा चंडिका-गुप्त-गाभार-गेहीं ॥ ३ ॥

४३ कवि ह्या वृत्तास मालिनीछेद म्हणतो. ४४ चीत.

* कवि ह्यास भुजंगप्रयात म्हणतो. १ निर्दंड. २ मातांग. ३ कार्ये.
 ४ द्रव्ये.

महाद्वार देवीलयीं देवपूजे
तयाला तुम्ही शीघ्र प्राणांत कीजे
महावीर हो चंड वीतंड बंडे
करावी तनू खंड-खंडे-विखंडे ॥४॥

अरी खंडितें खंडुनी धंडमुंडे
पुजा चंडिका चंड भावार्थ मुंडे
करा कार्यसिद्धी तुम्हाला उदंडे
बहू द्रव्य देईन वस्त्रे वितंडे ॥५॥

अथानंतरें शस्त्रपाणी निघाले
दुराचार अंबालयालागि आले
कळेना जनालागि ऐसे उडाले
भुयारांतरीं गुप्त दोघे दडाले ॥६॥

उपजाति छंद:- मंत्री-मनीं खंडिन या नृपाला
आला त्वरें मंडित मंडपाला
मानूनि मानें महि-मंडनाला
वदे विलासें रिपुखंडनाला ॥७॥

तोटक छंद :- कुळवंत किल्लाधिभुपाळकुळा
कमनीय कुळींद्रकुळा अचळा
कुळधर्म कुळीं कुळपुण्यशिळा
कुळशीळ कुळीं कुळदेवि कुळा ॥८॥

प्रमाणिका :- अखंड बंडली मुळीं प्रचंड चंडिका कुळीं
बळें बळाढ्य आगळी । बळोच कांपती चळीं ॥९॥
समूळ हे परंपरा । पुजी परेसि नोवरा
अपार-पार-गोचरा । पराप्रवीण खेचरा ॥१०॥

५. देवायेली, ६ पोथीत या ठिकाणीं पांचाचाच अक आहे; वस्तुतः
तेथें सहा पाहिजे. येथून पुढें श्लोकांचे क्रमांक २५ पर्यंत मी दिले आहेत.

भुजंगप्रयात :- वदे चंद्रहास्यासि चातुर्यभावे
तुम्ही शीघ्र अंवालयालागि जावे
बरी वीनवावी विराजीत वाणी
पुजा आदरें आदिमाया भवानी ॥११॥

द्रुतविलंबित छंद:- नवविधी पुजणें नवमंत्रिका
अगर-केशर-चंदनपत्रिका
सरस कुंकुम सूमन मालिका
कनककांति पुजा कुळवाळिका ॥१२॥

मौलिनी:- विमल कनकताटीं सिद्धि देवार्चनाची
नवविधि नवपात्रें पूर्ण पंचामृताची
भरुनि भजन झारी रघ्या करीं कांचनाची
विनवुनि जगदंबा सिद्धि गोरी गुणाची ॥१३॥

कौमोदा :- जाइजे तुम्ही यकलें बरें
संगती नका नेउं दसरे
अंविका पुजा भूषणांवरें
रंगणीं उदो जागवा भरें ॥१४॥
जो उठा बरें अंविकालया
भूवरा वरा अति गुणालया ॥१५॥

भुजंगप्रियात :- सुताटीं बरीं द्रव्यरत्नें निधानें
करीं दीधलीं दुष्टवुद्धी प्रधानें
पुजा वेदमाता मनीं सावधानें
असा धाडिला वीरसिंधू विधानें ॥१६॥

(७) कवि या वृत्तास भुजंगप्रयात म्हणतो. ८. 'घया', ९. विनउति
१०. पोथीत या वृत्ताचें नांव सुगरिणी असें आहे. ११. मुळांत या स्थळां
'नीद्य' असा शब्द आहे. मी अर्थानुरोधानें 'नेउं' हा शब्द घातला आहे;
'निद्य' असाहि शब्द घेता येईल १२ ह्या श्लोकाचे चरी दोनच आहेत.
१३. मुळांत या वृत्ताचें नांव दिले नाहीं. १४. सावधान,

वसंततिलकाः- येरीकडे मदन मंडित राजभारें
आला असे विर विराजित निर्विकारें
तां देखिला निजविदीं उदधीसा भारें
भावें मनांत भरलीं भजनें अपारें ॥१७॥

द्रुतविलंबित :- विमल हाटकताट पटान्तरे
कनक-कुंभ करीं भरला निरें
भजन साधु मनीं भरला भरें
वदर्नि राम हरी हर उत्तरे ॥१८॥

मालिनी :- मदन पुसत भावें भूपती नीम भौमा
सदन त्यजुनि कोठें जातसा कोण कामा
महिवर तव तातें धाडिलें पुण्यधामा
पुजनविधिस जातो^{१५} अंबाअरामा ॥१९॥

भुजंगप्रयातः- कुलीं तूमच्या मूळमाया भजावी
मुलीं यकली यकवीरा पुजावी
दिनांतीं पुजा भव्य साजें करावी
भवाची नदी भक्तिभावें तरावी ॥२०॥

द्रुतविलंबितः- मदन त्यास म्हणे गुज आयका
महिपती-विनती सुखदायका
तुज निमित्त^{१६} पुरीं नृपनायका
निज न य शयनीं सुखदायका ॥२१॥
विरपदीं शिबिका सुखआसनें
रथ तुखार तुरें सुमनासनें
कनक-अंडु पदीं करि जोडिले
मुळ तुम्हां गजरें गज धाडिले ॥२२॥

१५. उत्तरे, १६. येथें एक गुरु, एक लघु अशीं दोन अक्षरें उणीं आहेत.
१७. यकली, १८. कवि यास 'ज्वाळाछेंद' म्हणतो. १९. नीमीत्य

नगरनाथ-मनीं नृपनागरा
मज गमें करणें तुज सोयरा
दरुशनाप्रति जा जैन-आगरा
त्वरित भेटुनि या मग मंदिरा ॥२३॥

भुजंगप्रयात :- पुजापात्र घेऊनिया यकला मी
प्रभू शीघ्र जातों पुजेकारणें मी
अहो चंद्रहास्या महीवीर-भौमों
त्वरें तुम्ही जा प्रभू भूपधामा ॥२४॥
पुजापात्र घेऊनि तैसा निघाला
त्वरें पातला शीघ्र अंबालयाला
महाद्वारदेशीं उदो जागवोला
कळेना कसें काळें सन्नीध आला ॥२५॥
कळेना कदा काळवेळा कळेना
कळेना कदा कर्म हें आकळेना
कळेना कदा कर्मरेखा टळेना
कळेना कदा कोण कर्मा वळेना ॥२६॥
कळेना गती कोण आहे देहान्ती
कळेना तया मृत्यु अंबालयांती
कळेना उभा ठाणमानें निवातीं
कळेना भुयारांतरीं प्राणहंती ॥२७॥
भुयारांतरीं भीम काळस्वरूपी
निघाले अकस्मात संतापतापी

२० यांतील 'ज' हें अक्षर समासांत आहे. २१. भेटुनि, २२. पोमा,
२३. येथून पुढील सव्वीसाव्या श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणांतील 'कदा'
पर्यंतची रचना समासांत दिली आहे. २४. येथून श्लोकांचे क्रमांक बरोबर
आहेत. कवीनें या श्लोकांवर

कुकर्मी क्रियाहीन कापत्र्य कोपी
निधी निर्दयाचे दयाहीन पापी ॥२८॥
हटें टाकिलें खड्ग दोर्दंड-बंडें
तनू खंडिली खंडखंडें विखंडें
मुखांबूज खंडूनि केलीं दुखंडें
सडा शोणितेंचा भरे भूमि दंडे ॥२९॥

वसंततिलका :- येरीकडे गुणनिधी नृप चंद्रहास्या
भेटावया विनटला भुप कांतलेशा
वागासनीं विर विराजितें वैसवीला
मानें महींद्र जनमंडित चालवीला ॥३०॥

भुजंगप्रयात :- बिंदीं दाटला थाटला लोकपाला
तुखारें तुरें कुंजरें एकमेळा
घडाडीत घाघाटल्या यंत्रमाळा
कडाडी नभीं कान कल्लोळ जालां ॥३१॥

द्रुतविलंबित :- विमळ हाटक-दंड मनोहरें
विनटलीं ढळतीं वरि चामरें
लिगटली नटलीं घन-डंबरें
सरस सुंदर गायन गोजिरें ॥३२॥
विमळ मंडित मागध वर्णिती
सकळ कीर्तिकळाकर दाविती
अचळ सिंधुसुता सुखसंपती
भुपदळीं तुजलीं किति कांपती ॥३३॥
तव प्रतापबलें वडवानलें
करपलीं भुतलीं भुपमंडलें

२६. हा क्रमांक दिला आहे. २७. श्रेणीताचा, २८. 'त' समासांत आहे.

२९. 'ला किति' हीं अक्षरें समासांत आहेत.

प्रगट कीर्तिनिधी कुळ तुंबलें
भुपदलें विकलें बळ आगळें ॥३४॥

वसंततिलैका :- तेजें सतेज दिपिका दयदीप्यमानें
तैसे हिलाल जळती किति तेजदानें
नृत्यांगना सकळ संगित सावधानें
तंती वितंत घन सुस्वर सावमानें ॥३५॥

भुजंगप्रयात :- सभे श्रेष्ठ सिंहासनीं भूप जेथें
प्रभू पातला शीघ्र संनीध तेथें
पुढें देखिला चंद्रहास्या निवांती
प्रभा साजिरी गौर गोमेधकांती ॥३६॥
विराजे जशी मूर्ति मीनध्वजाची
तनू सर्व संगीत सूलक्षणाची
दिसे खाणि लावण्य-वैरागरीची
प्रभू देखतां हाव-पूरे मनाची ॥३७॥

भुपाळें किती मानिला गौरवीला
प्रभू रत्नसिंहासनीं बैसवीला
किती अंबरें भूषणें भूषतीला
प्रभू रत्नमंडीत दे सूमतीला ॥३८॥
प्रवाळाधरा सुंदरा सुंदरेसीं
सख्या सांगती सौख्य राजांगनेसीं
बरा नोवरा रम्य लावण्यरासी
दिजे कन्यका दान या भूवरासी ॥३९॥

इंद्रवज्रा :- सिंहासनीं सुंदर सिंह जैसा

नारांगणीं राजित चंद्र तैसा
 लावण्य-रत्नाकर दिव्यखाणी
 गोळे मुखें अमृत शुद्ध वाणी ॥४०॥
 राजांगना राजित पंकजाक्षी
 वृंदानना दाटलिया गवाक्षी
 बिंबाघरा दाविति खंजनाक्षी
 चंद्रमनेलागुनि अंबुजाक्षी ॥४१॥

प्रमाणिका: सखे सभाग्य नोवरा । विराजमान साजिरा
 विचार अन्यथा सरा । करा नृपासि सोयरा ॥४२॥
 वदे नृपांगेना सती । सभाग्यवंत मालती
 अपार पुण्यसंपती । विशेष साधिल्या किती ॥४३॥

स्वोन्दछेद :- कर्पूरगौरा सुंदर गौरी
 की पुजिली इनें मंगळ गौरी
 यास्तव हा वन निर्जळ गौरी
 हृदयीं घरि तूं ईश्वरगौरी ॥४४॥

भुजंगप्रयात :- इनें पूजिली भक्तिभावे अपर्णा
 उमा तुष्टली अंबिका अन्नपूर्णा
 पती पावली चंद्रहास्य सख्यांहो
 मही मान्य हा मालतीलागि नाहो ॥४५॥
 वदे माय हेमावती मालतीची
 प्रभू मानला मूर्ति या भूपतीची
 कुमारी निधी साजिरी संपतीची
 नृपाळासि या कन्यका सुमतीची ॥४६॥

प्रमाणिका :- वदे नृपाळ नागरा । प्रभू कृपाळ सागरा
 सभाग्यवंत नोवरा । दिजे कुमारि भूवरा ॥४७॥

भुजंगप्रयात :- पहा पां इळापाळ लावण्यलीळा
 रूपे आगळी मालती पुण्यशीळा
 पुजा भूप राजोपचारें भुपाळा
 नृपाळार्पण हे करा राजबाळा ॥४८॥
 प्रवाळाधरा सुंदरा शुद्धचित्तें
 वदे हाटकांगी क्षमापाळकातें
 परी नेटका जोडला कन्यकेतें
 दिजे रत्न बाळा कुळींद्रात्मजातें ॥४९॥

वसंततिलैका :- बोलाविले गणक पंडित जे सुबुद्धी
 त्यातें म्हणे नृप पहा शुभ लग्नसिद्धी
 या सुंदरा भुवननायक-भूपतीला
 म्या दीधले सगुण चंपकमालतीला ॥५०॥
 ते बोलती गणक पंडित भूमिपाळा
 सैद्धीन आज रविवासरसे भुपाळा
 छत्तीस गूण ग्रहितार्थ सुलग्नसिद्धी
 माताग इंदु ग्रटिका वदले सुबुद्धि ॥५१॥
 यानंतरें नगरनायक कामिनीसी
 लावा म्हणे हळदि चंपकमालतीसी
 राजांगना कनककांतिकळा कुमारी
 बोलाविल्या निजसया सखिया सुनारी ॥५२॥

शार्दूलविक्रीडित:-

बारा चंद्रकळा समान सकळा संबोधका कामिनी
 सोळा पुण्यशिळा सभाग्य अमळा संनीध सूलोचनी
 लीला हेमकळा चतुष्टय कमळा सा सप्तकें योगिनी
 बाळा सा अबळा नवोष्टि अचळा विलासिनी उन्मनी ॥५३॥

३७. मुळांत इंद्रवज्रा आहे. ३८. सुदिन, ३९. 'कामीकासी' असें मुळांत
 आहे. 'का' ची 'नो' मी केली. ४०. मुळांत 'पचंक' आहे. ४१. नवासू,

भुजंगप्रयात :- विराजे बरी हेमताटीं हरिद्रा
मनोरम्य आधीं उमा भालचंद्रा
तुराचा किती कानकल्लोळ जाला
प्रितीनें किती रम्य अभ्यंग केला ॥५४॥

प्रवाळाधरा रम्य इंदुवगत्रा
हरिद्रा तितें लाविती खंजनेत्रा
सखी नेसली लाल सेला सुमित्रा
किती सज्जिती लाल सेला पवित्रा ॥५५॥

द्रुतविलंबित : सनक साधु सखे इरुतिसाधनी
गणक संत महंम शिरोमणी
कनककांति कळा कुळकामिनी ॥५६॥
शशिकला सकळा शुभ स्वामिनी
मुनि मंदंत मुखें म्हणती गिरा
जृणवरा चतुरा करिजे त्वरा
ममिप लग्नघडी सुखसागरा
गुणधरा मधुरा मधुपर्क करा ॥५७॥

वसंततिलका :- तमोघ्न अस्त समयीं घटिकेसि घाली
यानंतरें सकळ आयति सिद्धि जाली
सूलोचना सगुण सुंदर सूमनाची
घे हातवा करवली सखि मालतीची ॥५८॥

दंद्रवैभवा :- यानंतरें राजित राजयाला
संनिध मंत्री मधुपर्क केला
हेमांबरचा पट मध्यभागीं
सुनोवरा संनिध हाटकांगी ॥५९॥

द्रुतविलंबित :- धरुनि हेमकळा कळसाप्रती

भुप उभा सखि संनिध सूमती

विमळ लग्नघडी द्विज रक्षिना

करवल्यावरि टाकिति अक्षता ॥६०॥

मंगळाष्टकें :- आधीं वंदुनि आदरें गणपती ते सारजा सुंदरा
शंभू भैरव रेणुका गिरिसुता शांकांबरी गोचरा
सीता राघव मारुती ऋषिमुनी तीर्थ क्रिया खेचरा
शास्त्रें वेदविधान यागसदनं देयादळं मंगळम् ॥१॥

आतां ते नवनाथ सिद्ध सकळे श्री काळिका द्विगुळा
मुद्रा आगम इंद्र सूर्य उदधी श्रीयोगिनी मंगळा
दिक्षा साधन मंत्र यंत्र-पुजनं श्रीशोभवी मंडळा
पृथ्वी मारुत आप तेज गगन देयादळं मंगळं ॥२॥

कृष्णा भागिरथी भिमा नरवदा गोदावरी हीमंती
कावेरी मनकर्णिका हयग्रीवा मंदाकिनी गोमती
कालिंदी यमुना गुणा परणिता देवन्ती भोगावती
शरयू चैतरणी मधुमती देयादळं मंगळं ॥३॥

गोदा नारद सिंधुफेन दुधता पद्मावती कोयना
पीनाकी प्रहरा सुवर्णनलनी पूर्णावती कामना
तैसी सिंधुवती कयाधु वनजा श्रीतुंगभद्रांगना
शोभे पिंगळंगडिका श्रीगरुडा देयादळं मंगळं ॥४॥

प्रमाणिका :- तदेव लग्नसिद्धि हे सुदीन आजि बिंबला
उडंगणादि चंद्रमा वळेंकरुनि तुंबला
विवुध देव वेदही स्मरुनिया अवंतिला
कृष्णालु पार्वतीपती मनांतरांत चिंतिला ॥६२॥

४५. करउल्या, ४६. शांकांबरी, ४७. सकळें, ४८. पृथ्वी, ४९. 'हीमति'
असा शब्द दिसतो. ५०. कालिंदि. ५१. सीधवती, ५२. पींगळगंडीका,

- मालिनी :- सुचित सकळ आता सावधाने प्रसंगें
त्यजिति करवल्या त्या अक्षता लागवेगें
मुखभरि घटिकेची पूर्ण पाहोनि निष्ठा
वदति द्विज त्वरेनें सादरें ॐ प्रतिष्ठा ॥६२॥
- प्रमाणिका :- अनेक वेद उत्तरी विचित्र पंथी सूटला
नृपाळ नायकामनीं आनंद सिंधु दाटला
अपार मंगळ तुरें नभांत नाद थाटला
मालती-मनांतरीं सुखाब्धिपूर लोटला ॥६३॥
- द्रुतविलंबिनी :- वरकरीं नवरीकर रंजले
सुतविली सुतंतु विराजले
प्रगट पाणपटीं बरिं कंकणें
बांधिली द्विजवरी इरुतिसाधनी ॥६४॥
- भुजगप्रयात :- पुढें चित्रिचा चैत्यूत सिंपोनि मानें
करी व्रीहि लज्जा किजे होम तेणें
नमस्कार केला बरा मालतीनें
त्वरे वंदिली हाटकांगी प्रितीनें ॥६५॥
- शुद्धकैमदा :- वधुवर बरीं भोवल्यावरी
देसति संनिधे सुंदरें वरीं
नृपवधू वदे काय यावरी
आणिजे वरा सखिगृहांतरीं ॥६६॥
- भुजंगप्रियात :- अनुज्ञा प्रमाणें मृगाक्षी निघाली
वरी मंदिरांतूनि बाहीर आली
वरासंनिध बोल बोलों निघाली
चला भोजनाला शुधावेळ जाली ॥६७॥

५३. हा शब्द 'पछ' असा लिहिला आहे. ५४. 'चुत', ५५. विहर्ये,
५६. कवि ह्या वृत्तास 'सुगरीनीछेंद' म्हणतो. ५७. भोवल्यावरी,
५८. कवीनें वृत्ताचें नांव दिलें नाहीं.

कौमदा :- पाहिलें वर्गें कौमिनीकडे
घेतली त्वरा मालती कडे
(क) विजनी जना रीति आवडे
केवि ते क्रिया अन्यथा घडे ॥६८॥

चंपकमालती छंद:-जाउनि सदनीं सुंदर ईशा
जालें भोजन मंगलधीशा
विराज नेत्रीं घेउनि रामा
आला मांडित मंडपधामा ॥६९॥

भजंगप्रयात :- कुमारी सख्या सुंदरा मालतीच्या
सख्या संनिध खंजनाक्षी गुणाच्या
प्रिती रंजका रंजवीती तयला
कवी रामसुतात्मजें ग्रंथ केला ॥७०॥
प्रसंग आठवा श्रीकृष्णार्पणमस्तु

प्रसंग नववा

तोटकछंद :- रजनीकर हाय म्हणे भुपती
परिसा प्रभु यकि असे विनती
महिपाल प्रधान घरीं भुवरा
शुभ वासर आजि असे तिसरा ॥१॥
सर्वे यउनि आजि कृपालनिधी
करि सत्य सनाथ दया-उदधी
नयनीं पाहा पार विधान विधी
कमनीय करी करुणा-जळधी ॥२॥

भुजंगप्रयात :- म्हणे कौतळाधीश सेनापतीतें
करा सज्ज सेना चला मंडपातें
त्वरें मान खालाउनी भूपतीला
चमू सज्ज केली क्षणामाजि आला ॥३॥
दुदुंभी दणाणीत भारें दुरंगी
अगड धों दमामे धिडिं ढोल जंगी
धडाडां धडाडीत नादें नगारे
भडाडां भडाडीत भेरी तुतारे ॥४॥
मदोन्मत मातंग लोटे किंकाटे
किती चालतो अश्वथाटे चपेटें
रथीं जोडिलीं चक्र वाटें निघोटें
किती पाइचे लोटले वीर लोटें ॥५॥
कडाडां नभीं बाण भांडीं प्रचंडें
धडाडीत घाघाटतीं चंडबंडें

भरारां नळे सूटती औषधीचे
 तरू पुष्पमंडीत दावान्नळाचे ॥६॥
 दिशा दाटल्या चंद्रज्योती उजोडें
 पडे चांदिणें दामिनीतेज थोडें
 कळेना निशा ना दिवा पारपाडे
 कळेना जना प्रात संध्या निवाडे ॥७॥
 विशालें निशाणें विराजीत छत्रें
 कितीं डंबरें साजिरीं सूर्यपत्रें
 किती डोलतीं चामरें मीनयंत्रें
 पताका गुढ्या रंग चित्रें विचित्रें ॥८॥

प्रमाणिका :- अचाट भाट ते किती । बिरदें कडक बोलती
 चळीं भुपाळ कांपती । प्रभूपताप वर्णिती ॥९॥

भुजंगप्रयात :- पुढें नृत्यती नृत्यकारा सुरंगी
 कळा राग उच्चार सारंग आंगी
 दहतीसार थोंगीत आंगी मृदांगी
 किती मान साहित्य संगी उपांगी ॥१०॥

प्रमाणिका :- नृपाळ रत्नभूषणी । आरूढला सुखासनीं
 असंख्य दीप लावणी । किती हिलाल तीखणी ॥११॥

वृत्त :- अंदु जोड जडियळे ज्या भीम हस्तीवरी
 ढाळा चामरडोल झळके सुढाळ रत्नें बरीं
 मध्ये मंगळ मंडणें वधुवरें मंडीत हेमांबरिं
 सारे सुंदर दीपिची सुनयनीं शोभा दिसें साजिरी ॥१२॥

४ औषधाचे. ५ चंद्रज्योती. ६ पोथींत या वृत्ताचें नांव 'शृंगधरा' दिलें,
 पण यांतील तिसरा, चवथा हे चरण शार्दूलविश्रीडिताचे आहेत; आणि
 पहिला, दुसरा चरण भिन्न आहेत. ७ रत्न.

भुजंगप्रयात :—पुढें पातले वेत्रपाणी नृपाचे
 नमस्कारिला दूरुष्टबुद्धी विसंचे
 र्समे सांगती संनिध सूमनाचे
 समाचार साकल्य केला सुवाचे ॥१३॥

प्रतापें नृपें पादपद्मे नृपार्चीं
 प्रभूनें पणें पूजिलीं भूपतीचीं
 कुळीद्रात्मजा कन्यका कोंतळाची
 पयाब्धीसुता प्राप्त जाली भुपाची ॥१४॥

पहा पैल पां भूपपाळा भुधीशा
 सखीसंनिध मालती चंद्रहास्या
 पताका ध्वजा छत्र माही निशाणें
 गजारूढ दोघे पुढें सूर्यपानें ॥१५॥

तयाची मनीं मात कांहीं न मानी
 म्हणे जीभ तोडा खुडा पाद पाणी
 मुखें जळपते ते चिरा पापवाणी
 त्वरें शीर मुंडा करा दंड कोणी ॥१६॥

पुन्हा भूपती दूत दावीत हातें
 पहा पैल नागासनीं राजपंथें
 नृथा कोप ना पैल पाहा पताका
 उजेडें जसें चांदिणें पूर्ण राका ॥१७॥

ऋषी तापसी सिद्ध साधू समेळे
 पहा पैल पां पातलें भूपजाळें
 पुढें संनिध पावली शीघ्र सेना
 ध्वनी ऊठल्या कानफळोळ नाना ॥१८॥

वसंततिलका :- चोसावला मुखमयंक मनीं विराला
चिंतानदी प्रगटली पुर आवरीला
अंबालयाप्रति पुजे रिपु पाठवीला
कैसे रिती नृपवरें मनिं आठवीला ॥१९॥

तोटक :- किति दाखवि रंग सुरंग जनीं
हित रंग विरंग कळा वदनीं
भरला मन भंग अभंग मनीं
सुखसंग निसंग नसे सदनीं ॥२०॥

भुजंगप्रयात :- त्वरेनें पुढें पावला दुष्टबुद्धी
नमस्कारिला कौतळाधीश आधीं
सुमानें सभामंडपीं बैसवीला
समस्ता जना मान सन्मान केला ॥२१॥

वृत्त :- अगरु केशर कस्तुरी कमनीय तीलक चर्चिला
रम्य परिमळ पत्रमिश्रित चारु चंदन चर्चिला
रत्नमंडित भूषणांबरि भूपती प्रिति पूजिला
वीषयावर वीर राजित मालतीसह सज्जिला ॥२२॥

भुजंगप्रयात :- किती पूजिले संत साधू समेसी
रुषी तापसी तीर्थवासी विदेशी
महासिद्ध पंडीत आरंभवासी
प्रितीनें पुजी पूरवासी विलासी ॥२३॥
प्रितीनें ईसी वीषयां आणविली
वरासंनिध सुंदरा बैसवीली
मुळारंभ सांगातिणी मालतीची
विशेषे^{१०} सखी प्रार्णवेशी प्रितीची ॥२४॥

१२ त्वरेन. १३ पोथींत या वृत्तास मनीभद्रा छेंद म्हटलें आहे. १४ च्याह. १५ अरन्येवासी. १६ विशया. १७ विशेषें. १८ प्रानवेंसी.

शीर्दूलविक्रीडित :-

दोघी खंजनलोचना कनकभा दोघी मयंकानना
दोघी राजित राजसा करुशकटी दोघी कुरंगानना
दोघी हेमकळा सभाग्य कमळा दोघी^{२०} प्रवाळाधरा
दोघी पुण्यशिळा कळाब्धिकुशळा दोघी रुपें नागरा ॥२५॥

वसंततिलकैः :- दोघीजणी निज मनीं मन सूमनाच्या
दोघीजणी जिवलगा जिव जीवनाच्या
दोघीजणी सगुण सुंदर सूमतीच्या
दोघीजणी सुरस संनिध संगतीच्या ॥२६॥

भुजंगप्रयातः :- इळापाळकातें म्हणे दुष्टबुद्धि
असे भूवनीं पाकसाहित्य सिद्धी
दयाळा उठा भोजनालागि भाधीं
करुपाळा करावी करुपा शुद्धबुद्धी ॥२७॥

प्रमाणिकाः :- सुनी महंत सूमती रुपी भुपाळ भूपती
सखे समस्त संपती जनासहीत पंगती ॥२८॥
वरासनीं हरीवरें । विराजलीं बधूवरें
सख्यांसहीत सुंदरें । सुरंग रंगलीं भरें ॥२९॥

भुजंगप्रयातः :- बरीं रत्नखचीत गोमेधताटें
मनोरम्य विस्तीर्ण जीर्ण जुनाटें
मैंधें रंगली रत्नवाटें निघोटें
स्वैर्यभें सदा बिंबलीं बिंबें मोटें ॥३०॥

द्रुतविलंबितः कनककांतिकळा कमळानना
सुरस वाढिति वारिजलोचना
नवजणी सजणी मनमोहना

चपळ चंद्रमुखी चितचेतना ॥३१॥
 निजगती जगती गजगामिनी
 निजमती सुमती मतिमाल्हनी
 विमळ पंचक पंच विलासनी
 शिखैरिणी तरुणी सम साजणी ॥३२॥

चार्मर:- नीवडूनि सार जें अपार सार काढिलें
 लेहे पेह चोष्यं खाद्य खंजनाक्षे वाढिलें
 पंचचामर:- करुनि त्रुसि पंगती भुधा दिसाळ तोडिलें
 करी प्रधान प्रार्थना करद्वयासि जोडिलें ॥३३॥
 भुजंगप्रयात:- सख्या संनिध मालतीच्या करुशांगी
 किती हासती मेहुण्या हाटकांगी
 पती दोप्रियांचा शिरीं पाप वाहे
 नृपाळा पुढें थोर वीटंबना हे ॥३४॥
 धरुनी करीं राजयालागि कारीं
 नृपाळा पहा नृत्यवीती निदानी
 जसे नाचवीती मनोरम्य कामी
 तसें पूर्ण नाचाल सौंसारधामी ॥३५॥
 विडे सर्व लोकांसि देऊनि मानें
 बहूसाल आतिथ्य केलें^{३०} प्रधानें
 पुढें बोलती राजमंत्री भुपाळा
 चला भीम भद्रासनीं भूमिपाळा ॥३६॥
 उठे दूरुषुबुद्धि गृहामाजी गेला
 विवेकें म्हणे काय निजांगनेला

२५ सीखरनी. २६ मुळांतील नांव प्रमाणिका, पण यांत १, २ चरण
 चामर वृत्ताचे आणि ३, ४ चरण पंचचामराचे आहेत. २७ चोश्ये
 २८ वीटंबना. २९ बहुसाल्य. ३० कळें.

गृहामाजि आणा वरा विषयेला
वरा रत्नशृंगार द्या मालतीला ॥३७॥

वदे यावरी वारिजाक्षी दुतीतें
म्हणे जाय ने आणि वेगी वरातें
अनुज्ञाप्रमाणें प्रगल्भा निघाली
वयस्ये सभेसंनिध शीघ्र आली ॥३८॥

प्रमाणिका:- वदोनि रम्ये उत्तरें । वधूवरासि आदरें
गृहांतरांत आणिलीं । वरासनीं विराजलीं ॥३९॥

भुजंगप्रयात:- पुसे राजमंत्री मनोरम्य घाणी
कसी पूजिली आदिमाया भवानी
विराजीत साजे पुजा पात्र पाणी
कसी भूपतीभेट जाली निदानी ॥४०॥

वृत्त :- चंद्रहास्य म्हणे करुणालया
घाडिलें मजें तुम्ही अमरालया
दुर्गद्वार शुभ राजित जेथें
भेटले मदनजी मज तेथें ॥४१॥

प्रमाणिका:- असे मनांत भंगला । सुरंग तो विरंगला
पुसे तरंग तुंबला । कुरंग-रंग बिंबला ॥४२॥

द्रुतविलंबित:- मज म्हणे भुपती सुखसागरा
तुज निर्मित्य महीनृप नागरा
निज नये नयनीं गुण-भागरा
द्या पुजा तुम्ही जा भुपमंदिरा ॥४३॥

३१ विशयला. ३२ अनि. ३३ वयशा. ३४ रम्य. ३५ पोथींतील नांव
द्रुतविलंबित, पण या वृत्तांत 'यूथिका' आणि 'स्वागता' यांचें मिश्रण आहे.
३६ चंद्रहासे. ३७ 'मतुजम्ही' अशीं अक्षरें पडलीं आहेत. ३८ नीमीत्य.

- रथ तुरंग सुरंगित रंगले
मुळ तुम्हां गजरें गज घाडिले
जनसमूह बिदीं कट थाटले
जा प्रभू झडकरी भुप बैसले ॥४४॥
- मदनजी मज्जं म्हणे नृपनंदना
त्वरित जाय सख्या भुपभूवना
चंडिका चरणांबुज-पूजना
त्वरित जाइन मी निजरंगणी ॥४५॥
- भुजंगप्रयात :- पुजापात्र घेऊनि तैसा निघाला
महावीर अंबालयालागि गेला
सर्वे शीघ्र सेनापती आदरेसी
मला घाडिलें भूपधामा त्वरेंसी ॥४६॥
- वृत्ति :- भेटला नृप मला सुखसंपती
दीधली सगुण चंपकमालती
सकळ राज्य विराजित अर्पिलें
शिळें सिंहासन सत्य समर्पिलें ॥४७॥
- भुजंगप्रयात :- मनीं खोंचला राजमंत्री विराला
दुराशा बहू सौख्यसिंधू जिराला
महा भीम चितानदी वाड जाला
मनीं चोजकें दुःखडोही बुडाला ॥४८॥
- प्रमाणिका :- विशाल दुःख वाटलें मनांतरांत दाटलें
क्रियातडाग आटलें मनींच सर्व घोंटलें ॥४९॥
- भुजंगप्रयात :- मनीं थोर जाजावला दुःख देहीं
अभें भूलला भ्रांतिचिंता प्रवाहीं

३९ समोह. ४० जीमज हीं अक्षरें समासांत आहेत, ४१ रंगना.
४२ पोथीत नांव 'वज्रा' असें आहे. यांत १,२ चरण 'यूथिका' वृत्ताचे
आणि ३,४ द्रुतविलंबिताचे आहेत. ४३ सीळ सींहासन.

भयाभीत भांवावला शुद्धि नाही
स्मरेना तया देह गेहादि काहीं ॥५०॥

कुकर्मी गृहांतूनि बाहीर आला
त्वरें भूप भद्रासना बोळवीला
पिशाचापरी शीघ्र अंबालयाला
स्मशानीं महाभूत तैसा निघाला ॥५१॥

पुढें दुष्टबुद्धीसि देखोनि दृष्टी
पळे भूतमेळां घरी धाक पोटीं
कळेना असे राहिला कोण बेटीं
पळा रे झणी हा गिळी भूतथाटी ॥५२॥

द्रुतविलंबित :- भ्रमित भ्रान्तिभरें भुवनान्तरीं
स्मरत भीम भरें भुवनेश्वरी
तेंवें पुढें पडला विर कैसेरी
मदन खंड-विखंड महीवरी ॥५३॥

सकळ रंगण श्रोणित तुंबलें
शरिर सुंदर सर्व विचंबलें
स्फटिकबंध निजांगण रंगलें
सदन चर्चित रक्त वि(रं^६) गलें ॥५४॥

तोटक :- विखुरे मद मांसें महीवरुतें
पडलें मुखपद्म तनूपरतें
सुटला कचभार रुळे घरणी
पडला भिम रक्तसडा रंगणी ॥५५॥

भुजंगप्रयात :- पुढें राजमंत्री पडे दुःखदेही
बुडाला असे शोकचिंताप्रवाही

शिळाघात हँणे करें मस्तकातें
गतप्राण जाला निचे मृत्युपंथें ॥५६॥

असो ईकडे भूपती भूपमेळा
समारंभभारें सर्वे लोकपाळा
इलापाळ भद्रासनालागि आला
सभामंडपीं मंडनाकार जाला ॥५७॥

वरासंनिध वीर्येया वारिजाक्षी
दुजी मालती रम्ब रामा मृगाक्षी
सखी कौताळाधीश कांताबुजाक्षी
सख्यासमते वावण्यांतूनि लक्ष्मी ॥५८॥

द्रुतविलंबित :- सरस सुंदर ते विर्येया किती
अति मनोरम राजित मालती
प्रभुवधू विनवी भुपतीप्रती
करि भुपा भुपती विर्येयापती ॥५९॥

भुजंगप्रयात :- महीपाळ बोले मनोरम्य वाचा
करा चंद्रहास्या प्रभू कौतलेचा
जना मानला शब्दसिंधू नृपाचा
द्विजाचे मुखीं घोषें जाला श्रुतीचा ॥६०॥

वसंततिलकौ :- वेदी विधान विधि सर्वहि सज्जे केला
राज्यासनीं विर विराजित बैसवीला
भद्रासनीं भुपजनीं प्रणिपात केला
दिव्यांबरीं विर विरोचेंम गोरवीला ॥६१॥

भुजंगप्रयात :- वरी दाटली दाढि चित्रें विचित्रें
मनोरम्य हेमांबरें हेमं छत्रें

४८ हाने करे, ४९ विशया. ५० कांताबुजाक्षी. ५१ विशयाप्रती. ५२ घोश. ५३ श्रुतीचा. ५४ पोथीत वृत्ताचें नांव दिलें नाहीं. ५५ सज. ५६ विरोतम. ५७ 'महे' अक्षरें उलटीं पडलीं आहेत.

किती वाजती चामरें चार सुत्रें
प्रभा मच्छ हेलोवती सूर्यपत्रें ॥६२॥

तोटक:-

घन सुस्वर तंत वितंत ध्वनी
महि मंगळ कान भरे गगनीं
घदिजें व्रिश्मंडित बंदिजनीं
किती वर्णित वंश निधी वचनीं ॥६३॥

श्रुति अंग मृदांग उपांग कळा
करताळ सुताळ कळा कुशळा
उपराग धिराग गेंती चपळा
किती नृत्यति नृत्य बळ अबळा ॥६४॥

भुजंगप्रयात :- किती हेम हेमांबरें आणवीलीं
किती याचकें त्रुंति संत्रुति केली
सखी सज्जनें सर्वही^{६१} गौरवीलीं
निशा कर्मिलीं प्रातिसंध्या उदेली ॥६५॥

पुढें मंगळस्नान केलें प्रभूनें
पुजी देव द्विजोत्तमालागि मानें
करी भूपती हेम-गोदान दानें
नमस्कारिला कौतळाधीश मानें ॥६६॥

बसे भीम भद्रासनीं भीम भारें
किती पुजिला राव राजोपचारें
मिळाले किती लोक सर्वाधिकारें
नमस्कारिला भूपती निर्विकारें ॥६७॥

५८ मुळांत 'वंश' आहे. मी अर्थानुरोधानें 'वंश' शब्द मानून त्याचा 'वंश' केला. ५९ 'ग' हें अक्षर पृष्ठावरील समासांत आहे. ६० येथें 'प्ती' ह्या अक्षरामागील अक्षर वाचतां येत नाही. मात्र त्यांतील 'उकार' स्पष्ट दिसतो. यास्तव मी तें 'त्रु' समजून 'त्रुप्ती' असा पाठ निमिला. ६१ 'ही' हें अक्षर पानावरील समासांत आहे. ६२ कर्मली. ६३ प्रातिसंध्या.

प्रमाणिका :- सभासैमूह गाजला । नभांत कान माजला
प्रभू पटीं विराजला । सुरंग रंग सज्जला ॥६८॥

भुजंगप्रयात :- सभामंडपीं दाटि जाली जनाची
विराजीत राजे कळा कीर्तनाची
पटीं भूपती मूर्ति मीनध्वजाची
वदे भारतो रामसुतात्मजाची ॥६९॥
प्रसंग नववा संपूर्णमस्तु

प्रसंग दहावा

भुजंगप्रयात :- प्रभाता पुजारा पुजेलागि गेला
पुजा-पात्र पाणी उठो जागवीला
करीं अंबु अंबालयालागि आला
पुढें देखिला दुष्टबुद्धी निमाला ॥७०॥

द्रुतविलंबित :- भ्रमित भूलिभरें भुवनांतरीं
भिम भयानक श्रोणित भूवरी
विधंडला पडला विरकैसरी
मदन खंड विखंड महीवरी ॥७१॥
सदन चर्चित श्रोणित तुंबलें
शरिर जर्जर सर्व विसंचलें
स्फटिकबंद निजांगण रंगलें
तनुसि भिन्न मुखांबुज भंगलें ॥७२॥

६४ सजला.

१ 'वि' हें अक्षर चाईनें खाल्लें आहे. २ केशरी.

गुरव भीम मनोदय भंगला
 सकळ रंग सुरंग विरंगला
 मर्नि भयाभित होउनि संचला
 भरमित पार विचार विसंचला ॥४॥
 भुजंगप्रयातः- किती यक भांभावला आणि भ्याला
 असे आंतलासा पुरीमाजि आला
 गती मंद कंपीत या चालवेना
 वदे दीने वाचा बळे बोलवेना ॥५॥
 म्हणे आजि अंभालयी दुष्टबुद्धि
 निमाले पितापुत्र दोघे सुबुद्धि
 कळेना रिपू कोण कोपी कुबुद्धि
 दुरात्मा दुराचार वेधी विरोधी ॥६॥
 अभावें विकारें विरे वर बंडे
 भुमी पाडिली खंडखंडें विखंडें
 तनू भिक्षे यकीकडे रुंडमुंडें
 कशीं छंडिलीं चंड दोर्दंडदंडें ॥७॥
 पुरीचीं जनें (सर्व) वेडावलीसीं
 उभीं राहिलीं दीन काचा(टें)लींसीं
 बिदी दाटली दाटि जाली जनाची
 किती बोलतीं तर्क नानापरीचीं ॥८॥
 नवा भूप भद्रासनी बैसवीला
 कळेना कसें राजमंत्री निमाला

३ 'ला' अक्षर चाईनें खाल्लें आहे. ४ येथील कागदाचा पापुद्रा उडून गेला म्हणून अक्षरें स्पष्ट नाहींत. तीं 'अवी' अशीं वाटतात; आणि 'आला' हा शब्द तर 'पाला' असाच दिसतो. ५ दिन. ६ अजी. ७ आबालई. ८ 'पीता. ९ रीपु. १० भीन. ११ 'स' कार अर्धा दिसतो. 'व' मधील रेफच दिसतो. अर्धानुरोधानें 'सर्व' शब्द मी घातला आहे. १२ 'ट' हें अक्षर मी भरलें आहे. मळांत येथील कागद फाटला आहे.

सभामंडपीं लोकमेळा मिळाला
 प्रभूला समाचार साकल्य केला ॥९॥
 इळापाळका आजि अंबालयातें
 पुजारा प्रभातेसि गेला पुजेतें
 न जाणे (रि^{१४}) पू कोण संतापतापी
 असे मारिला दुष्टबुद्धी सकोपी ॥१०॥

द्रुतविलंबित:- स्फटिक-बंद निबंद महीवरी
 विघडले पडले विर केसरी
 महितळांगण श्रोणित सांतथरी
 विखुरले सरले विरकेसरी ॥११॥
 महिवरा चतुरा नरनायका
 करि वरा सधिरा रिपु ठाउका
 नरविरा अमरा अरि-अंतका
 वरविरा विर्वरा वरदायका ॥१२॥

विबुधप्रिया:- ऐकतां जनवाणि विव्दल वीरनायक वीटला
 शंकला धिर कांतळापुरि-राज सत्वर ऊठिला
 चालिला जन कंठ दाटत सिंधु जेपरिलोटला
 नगर - नागर - नायकामर्नि थोर विस्मय दाटला ॥१३॥

भुजंगप्रयात:- त्वरें भूप अंबालयालागि आला
 पुढें देखिले वीर नेत्रीं विराला
 निजेला मही मूर्त्यु दोघाजणांला
 मनीं खोंचला भूप विस्मीत जाला ॥१४॥
 तनू छेदली छेद केला शिराचा
 मही सप्तखंडें सडा श्रोणिताचा

१३ साकल्ये. १४ 'रि' अक्षर स्पष्ट नाही. कागद फाटला आहे. १५ हा शब्द समासांत आहे. १६ नांव दिलें नाही १७ कट. १८ मृत्ये.

वदे चंद्रहास्या प्रभू सूमतीचा
 पडे मार्ग ठाई कसा दुर्मतीचा ॥१५॥
 वधी यांसि चांडाळ काळस्वरूपी
 करा ठाडका कोण संताप-तापी
 कसा निर्दयी तो दयाहीन पापी
 दुरात्मा दुराचार कोपी कुरूपी ॥१६॥
 वदे भूपती काय तेव्हां जनांला
 विचारा जनीं बोल आम्हांसि आला
 नवा भूप भद्रासनीं बैसवीला
 दुजे वासरीं हा असा घात जाला ॥१७॥

प्रमाणिका:-निके वदोनि भूपती । विवेक बोलिला किती
 त्यजूनियां अहंमती । करा प्रसन्न सूमती ॥१८॥
 कितेक सन्निध रूषी । मुनी महत तापसी
 किती विबुध ज्योतिषी । करुनि बुद्धि मानसी ॥१९॥

भुजंगप्रयात :- वदे चंद्रहास्या प्रभू पुण्यवाणी
 पुजूं अंबिका आदिमाया भवानी
 परा-पार अगोचरा प्राणदानी
 दयाळा दयासिंधु आम्हां निदानी ॥२०॥
 भुमी साधिली कुंड विस्तीर्ण मंत्रे
 तया भोंवतीं अष्ट-षट्कोन-यंत्रे
 मुळीं स्थापिल्या योगिनी योगसूत्रे
 किती रंगलीं पूर्ण पात्रे विचित्रे ॥२१॥

शार्दूलविक्रीडिते :-

आदीर्नाथ तथा गुरू गणपती संयुक्त वीरावली
 पीठें भैरव सिद्ध कर्म बटुही हे शोभले श्रीदळीं

१९ नीदई. २० ' नि ' हे अक्षर समासांत आहे. २१. प्रसन. २२ जोतीसी.
 २३ बुधी. २४ शट्कोन. २५ पोथीतील नाव शुग्धरा. २६ अधीनाथ.
 २७ सीध.

शास्त्रे शांभव वेद मंत्र मदिरा भागीरथी भूतळी
केली पूर्ण पुजा शिवेप्रति वदे जोडूनि बद्धें जुळी ॥२२॥

प्रमाणिकाछंद:- अई जगत्राजननी । विराजसी जनीं वनीं
शिवे^{३०} पतीतपावनी । करी त्वरीत धावनी ॥२३॥
निबद्ध चिंतिती^{३२} मुनी । प्रबुद्ध तुर्य उन्मनी
स्वयंभ सिद्ध योगिनी । विलंब लाविसी झणी ॥२४॥
समूळ सर्ग-मंडळ । भरुनिया भुमंडळ
पुरुनि ऊरसी बळें । स्वरूप रूप तुंबळें ॥२५॥

छंद तोटक वनमाळा:-

क्षर अक्षर अक्षय तूं जननी
सचराचर सार जनीं विजनीं
निगमागम माय तुझे भजनीं
स्मरती सुर सिद्ध दिवा रजनी ॥२६॥

भुजंगप्रयात :- मुळारंभ चैतन्य-माया शिवे तूं
करी कोटि ब्रह्मांड-माळा तुझी तूं
शिवे^{३१} आदि ओंकार बीजाक्षरे तूं
सदानंद आनंदलें ब्रह्म तें तूं ॥२७॥

तोटकछंद:- जळ, माखत, अंबर, तेज, क्षिती
तुज सप्तसमुद्र, द्विपे^{३२} स्मरती
सरिता सैर शैल्य जपीं जपती
त्रिपुरे करि आजि कृपा पुरती ॥२८॥

भुजंगप्रयात :- नमस्कारिली आदिमाया भुपालें
पुढें होम औरंभिला शीघ्रकालें

२८ सीवेप्रती. २९ बधाजुळी. ३० शिवे. ३१ निबध. ३२ चीतीती.
३३ प्रबुध. ३४ वोंकार. ३५ अनंदलें. ३६ दिपे. ३७ शर. ३८ अरंभीला.

किती पूजिल्या मंत्रशक्ती स्नेहोंळें

त्वरें वन्हि सन्मुख केला दयाळें ॥२०॥

प्रमाणिका:- हुताशनांत आहुती । असंख्य घातल्या किती

त्यजूनेया अहंमती । करी शिवेसिं वीरती ॥२०॥

भुजंगप्रयात :- तनूमांस छेदूनि वेगी भुपाळें

किती वन्हि सन्मुख केला कृपाळें

असंभाव जाणोनिया आदिमाता

वदे अंबिका रे प्रभू माग आतां ॥२१॥

प्रमाणिका:- वेद भुपासि अंबिका । प्रसन्न मी भुपाळका

शिवा सभाग्यसुमती । भुपासि भौष दे प्रीती ॥२२॥

द्रुतविलंबित :- प्रभु म्हणे जननी जगदंबिके

करि करुपा करुणाकर अंबिके

जिववि या मदना वरदायके

धिर दया करि या सुरनायके ॥२३॥

भुजंगप्रयात :- वदे चंद्रहास्या प्रभू अंबिकेला

अवो ऊठवी माय दोघा जणांला

करी यासि तूं अंबिके दिव्यदेही

तुला मागणें अर्न्य आणीक नाही ॥२४॥

वदोनी निकें आदिमाया सुवाणी

अकस्मात अदृश्य जाली भवानी

उमे संनिध लोके राजा प्रतापी

उमे ठाकले वीर लावण्यरूपी ॥२५॥

तोटेकें :-

प्रभुसंनिध संत महंत मुनी

अवघे जन विस्मित होय मनीं

३९ स्नेहाळें. ४० असंख्य. ४१ सन्मुख. ४२ भाश्य. ४३ 'ऊ' कार,
'उ' असा लिहिला आहे. ४४ आन्ये अनिक. ४५ आदृश्य. ४६ अक्षरें
उलटीं पडलीं आहेत 'कलो'. ४७ लंबीतछेंद.

	पुजिली मग देवि सखी सुमनीं म्हणती प्रभु धन्य सिमा अवनी	॥३६॥
भुजंगप्रयात :-	उभा संनिध चंद्रहास्या सुबुद्धी नमस्कारिला आशरें दुरुबुद्धी प्रिती आदरें फार संतोषधीला महाराज-आलिंगनाला निघाला	॥३७॥
भुजंगप्रयात :-	वदे भूपती दुष्टबुद्धी भुपाळा असे सर्व कर्ता हरी मेघनीळा म्हणोनी तुम्ही दुःखे सांडा दयाळा स्मरा अंतरीं विश्वणाळा करुपाळा	॥३९॥
	पुढें शीघ्र सिंहासनीं बैसवीला सुखें सुमनें सर्व संतोषधीला किती अंबरें भूषणें गौरवीला समारंभभारें गृहा पाठवीला	॥४०॥
	म्हणे चंद्रहास्या प्रभू दुष्टबुद्धि तुम्ही मंत्रियांमाजि मंत्री सुबुद्धि मला कौतलेशें पुरी कौतलेचें असें दीघलें राज्य कौताचलाचें	॥४१॥
रथोद्धर्ता :-	मदन मंत्रि असो भुप-भूवनीं तुम्हि रहा सदनीं हरिचितनीं शिकविली निति ते धरिजे मनीं मदन राजित बुद्धिशिरोमणी	॥४२॥

४८ चंद्रहास्या. ४९ संतोशविला. ५० मनीभद्राछेंद. ५१ दुख.
५२ 'क्रुपाळा' हा शब्द समासांत आहे. ५३ शतोशविला. ५४ भुशनें.
५५ 'लाच' ५६ चंपकमालनी- छेंद. ५७ 'ति' हें अक्षर पानाच्या
वरच्या भागीं आहे.

- भुजंगप्रयात :- पुढें अंबिकेतें नमस्कार केला
 त्वरें भूप भद्रासनालागि आला
 भुपें तात माता पुढें आणवीला
 प्रिती उत्तरें फार संतोषवीला ॥४३॥
 असो चंद्रहास्या प्रभू कौतलेसी
 करी राज्य राजीत राजा विलासी
 प्रजापाळ धार्मीक दाता दिनाचा
 करुपाळ दया धीर दानी दयन्त्रा ॥४४॥
 तोटक:- करितां पुरिं राज्य प्रभू हरुपें
 भरलीं बरिं तीन शतें वरुपें
 धरिती निजगर्भ प्रिया अबला
 चतुरा शुभ हाटककांतिकळा ॥४५॥
 भुजंगप्रयात :- प्रभू मालतीकारणें पुत्र जाला
 असें ठेविलें नाम पद्माक्ष त्याला
 विराजे वरें वीर्यच्या सुताला
 मयोरध्वजू नाम रंजे तयाला ॥४६॥
 नृपाळा अंशी भक्ति भूपाळकाची
 सदा साहे भावें शिळा गंडकीची
 कळेना सिमा मूर्ति दामोदराची
 अशीं पुण्यें तों या महीमाजि कैची ॥४७॥
 शिळा सत्य सामुद्रिकें सद्गुणेसी
 प्रभू द्वारका दोनि चक्रे जयसी
 स्वयें होय विष्णू शिळा भक्ति यैसी ॥४८॥
 वसंततिलका :- स्कंधीं शिळा धरुनि मंडित भार वाहे
 तेणें धरा धरियली निजपुण्य पाहे

संसारसिंधु तरला अघ दूर राहे
वंदी कृतांत पदपंकज चिंतिता हे ॥४९॥

शौर्दूलविक्रीडित :-

शाळिग्राम सुवर्ण मुक्त वसनं संकल्पिती ब्राह्मणा
धेनू गोधुम मंजुन्यादि सुमनं रत्न-मणो दक्षणा
तेही त्रीभुवनं द्विजांसि दिधलीं दानासि भूमंडना
तीर्थं हे कर्मनीय कोटि घडलीं जन्मांतरा खंडना ॥५०॥

भुजंगप्रयात :- शिळा-तीर्थ सेवी पुजा मंजुरीची
करी पातकें दग्ध जन्मांतरीचीं
शिळा गंध सुगंध सुलेपनातें
घरी मस्तकीं पाय तो मुक्तिपंथें ॥५१॥
शिळानीर नैवेद्य सेवी आनंदें
शिळा रम्य निर्माल्य सेवी सुगंधें
शिळातीर्थ ये भाव सद्भाव भेदें
पदें मुक्तिचीं होति शुद्धें निर्बद्धें ॥५२॥
कुकर्मी क्रियाहीन चांडाल पापी
दुरात्मा दुराचार आचारलोपी
शिळातीर्थ घेतां महा पुण्य-देही
तयाला प्रभू मुक्ति संदेह नाही ॥५३॥

तोर्टकै:- तुलसीदळ कोमळ वाहे शिळे
तुटती भर्षपाश प्रभू सगळे
पिकलें पित पर्ण धरेसि गळे
वाहतां अघ-शैल्य समेळ जळे ॥५४॥

भुजंगप्रयात :- महा मंजुरी दीर्घ गंधं विराजे
सदा मंजुरीमाजि विष्णू विराजे

६२ कृदांत. ६३ छेदशृंगधरा. ६४ मकनीय. ६५ सीळा निर नैव्येदये सेवि
अनंदें. ६६ नीबधे. ६७ मालनीछेंद. ६८ ' व ' समासांत आहे. ६९ शैल्ये.

सिमा सांगतां यत नाहीं शिलेची
मनोवृत्ति आनंदली अंजुनाची ॥५५॥

प्रतापी प्रभु चंद्रहास्या महीचा
बळो आगळा पुत्र पद्माक्ष त्याचा
दुजा पुत्र मयुरध्वज भूपतीचा
बळें आगळा वीर्यसिंधू बळाचा ॥५६॥

वसंततिलका :- आले बळें बळनिधी बळसागरातें
नेला तुरंग भुवना भुप चंद्र जेथें
पत्री पदार्थ सुचला हरिभक्तिरंगें ॥५७॥
भेटेल कृष्ण किरटी मज या प्रसंगें
बोले सुताप्रति प्रभू विरकेसरी तो
रक्षा तुरंगम बळें हरिलाभ होतो
नाहीं प्रयोजन कदा शुभ घोडियाचें
देखेन कृष्ण किरटी मज आर्त त्यांचें ॥५८॥

भुजंगप्रयात :- दळेसीं बळें चंद्रहास्या निघाला
कटेसीं हरीनीकटीं शीघ्र आला
लिला लोचनीं देखिलें माघवाला
मनीं सूमनीं फार संतोष जाला ॥५९॥
रथारूढ देखे जगत्तातताता
पळाली दिगंतीं भरे सर्व चिंता
म्हणे अंतरीं या रणीं जुंझ घेतां
हरी देखतां पार्थ जितीन आतां ॥६०॥
दळें तुंबले वीर वेगी निघाले
कटे नीकटीं कीरटी कृष्ण आले
प्रभू भीम भावार्थ भावें विलासे
तनू भक्ति सामुद्रिकें रंगलीसे ॥६१॥

- रथीं देखिला श्रीपती चंद्रहास्यें
 त्वरें धांवला भीम संतोष तोपें
 शिरांबूज ठेवी पदांबूज देशीं
 अली लुब्ध पद्मांतरीं प्रीति तैसी ॥६२॥
- तोटक:- करुणानिधि देवदया सदैवी ।
 उचलोनि दयाळ धरीं हृदयीं
 भरले नयनांबुज प्रेमजळें ।
 गळती घन तेविं मनें चिकळें ॥६३॥
- वृत्त :- हरि म्हणे किरटी विरकेसरी
 चंद्रहास्य सुखसागर अंतरीं
 क्षेम आलिंगन दे सखयापरी
 न धरि अन्य अहंकरुत सावरी ॥६४॥
- भुजंगप्रयात :- म्हणे वीर अर्जून देवें दय्याळें
 मला बोधिलें भीमपर्वी करुपाळें
 विरें सांडितां युद्धधर्मासी देहीं
 पडे वीर तो नर्कसिंधुप्रवाहीं ॥६५॥
- प्रमाणिका :- तुखार मागिलीं सळें । सवें सेनादळीं दळें
 विरश्रिया महाबळें । बळें बळाढ्य तुंबळें ॥६६॥
 तयासि भेटतां रणीं । अपार निंघ या जनीं
 करा विवेक चाळनी । कितेक हसती मनीं ॥६७॥
 हरी म्हणे विरोत्तमा । विरोत्तमांत उत्तमा
 पवित्र भूपती पहा । भुपाळ चंद्रहास्य हा ॥६८॥
 अपार पुण्यवंत हा । स्वयं सगूण संत हा
 महामती महंत हा । भुपांमधें श्रीमंत हा ॥६९॥

७३ सदई. ७४ हृदई. ७५ वसंततिलकाछेंद. मिश्र आहे. द्रुतविलंबित
 आणि युधिका यांचे मिश्रण. ७६ यादलें. ७७ भीस्म. ७८ विरं. ७९ युध्ये.
 ८० माघिला. ८१ विरोत्तमा.

शरासनी शिरोमणी। अजिंक्य हा रणांगणी
अहंकृती विचारणा। त्रैजून भेट अर्जुना ॥७०॥

भुजंगप्रयात :- प्रभू माजिया भीम भक्तसि भावें
करी वंदना वंदिजे त्यासि देवें
हरीभक्त आलिंगितां प्रेम दाटे
भवाब्धीभरें तुंबला तुंब आटे ॥७१॥
पुढें पार्थ सद्भाव भावें विराला
महाराज आलिंगनाला निघाला
किती लोटला स्वेद रोमांच देहीं
किती लोचनीं नीर दोघे विदेही ॥७२॥
पुढें आणिले पुत्र दोघे सभेतें
हरी वंदिला भेटले अर्जुनातें
म्हणे चंद्रहास्या हरी मेघनीळा
चला भूवना भूपती लोकपाळा ॥७३॥
त्वरें भूपती आणिले भूवनाला
बरें शीघ्र अभ्यंग जालें तयाला
अलंकार खचीत रत्नें भुपाळा
किती अंबरें पाचि पेरोज माळा ॥७४॥
बरीं भोजनें भव्य जालीं भुपाचीं
दळें जेविलीं सर्वही भूपतीचीं
करी प्रार्थना चंद्रहास्या नृपाची
मनें तृप्त जालीं सभानायकाचीं ॥७५॥
वदे चंद्रहास्याप्रती मेघनीळा
भुमी जितिली सर्व आम्ही भुपाळा

बळें जितिले जे बळें तुंबळेसी
सर्वें भूपती भीम नाना विलासी ॥७६॥

प्रभूजी जितीले सर्वें भूपथाटी
सुखें संनिधें चालती वीर जेठी
पुढें पावलें कौतळापूर पाठी
विराजीत जाली तुझी शीघ्र भेटी ॥७७॥

प्रमाणिका:-असे तुम्हासि वीनती । तुरंग दे महीपती
वदे महींद्र सूमती । तुखार आणिला सुती ॥७८॥

वसंततिलका:- बोले सुतांप्रति सखा सुखदायकातें
द्यावा तुरंगम तुम्ही यदुनायकातें
ते बोलिले विरनिधी, विर भारतींचा
आला बळें सबळ तुंबळ संपतीचा ॥७९॥
आला असे विर विराजित राजभारें
पाहों प्रभू रणभुमी शरधारमारें
कैसा फिरे रथ रणीं रणसिंधुपारें
युद्धांविना दिसति ना सहसा तुखारें ॥८०॥

भुजंगप्रयात :- वदे श्रीहरी देव द्वारावतीचा
तुम्हां तात, बंधू सखा अर्जुनाचा
असे मी हरी देव दोघा-जणांचा
तुम्हांमाजि हा वादवेवाद कैचा ॥८१॥
वदे चंद्रहास्या सुतांलागि पाहे
हरीवोण आम्हां सखा कोण आहे
विराजीत हा भारतीघोर-सिंधू
सखा संनिध आमुचा होय बंधू ॥८२॥

पुढें आणिला कर्ण कानें सभेसी
प्रितीनें प्रभू भेटले अर्जुनासी
करीं दीधला वंदिलें माधवासी
सदानंद आनंद जाला जनासी ॥८३॥

मनोरम्य रंजे कथा भारतीची
महा ज्ञान वैराग्य-गंगा गुणाची
जयमाजि हे कीर्ति दामोदराची
वदे भारती रामसुतात्मजाची ॥८४॥

कथा ऐकतां सर्व ही दोष जाती
अघें नासतीं सर्व जाती दिगंतीं^{१२}
असें न्यून तें पूर्ण संतीं करावें
पद-प्राप्त-अर्थी बरें वीवरावें ॥८५॥

कथा भारतीची मनोरम्य वाणी
असे भक्तिभावार्थ आनंदखाणी
जनें चिंतिला देव सारंगपाणी
असे तो कवि विश्वनाथाभिमानी ॥८६॥

प्रसंग दहावा श्रीकृष्णार्पणमस्तु रामार्पणमस्तु

सके १६६४ बुंदुभीनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष मासे सुक्ल पक्षे
चतुर्थ्यां ३ अद्यवासरा मंदवासरे ततदिनी
पुस्तक समाप्ताः

हस्ताक्षर शीवानंदचरणीं दृढ विस्वास शंकरसुत शीवदास

—

चंद्रहास्यकथा

प्रसंग पहिला

कथासूत्र :-

धर्मराजानें राजसूय यज्ञ केला. सुंदर आभूषणांनीं सजविलेला यज्ञीय अश्व निरनिराळ्या प्रदेशांतून संचार करीत होता. अनेक वीर त्याचें संरक्षण करण्यासाठीं त्याच्या बरोबर होते. पांडवांचें सामर्थ्य जमद्विख्यात असल्यामुळें त्या घोड्यास अडविण्याचें घाडस कोणीच करणार नाही, असा विश्वास, अश्वाबरोबर असलेल्या सर्वच वीरांस वाटत होता. तथापि, कुंतलपुरासमीप आल्यानंतर मात्र तो अश्व दिसेनासा झाला. यज्ञीय अश्व अडविणें म्हणजे पांडवांच्या सामर्थ्यास एक मोठें आव्हानच होतें. अशा प्रकारचें आव्हान देणारा प्रबल राजा कोण असावा याविषयीं सैन्यांत तर्कवितर्क चालूं झाले. अर्जुनहि चिंताक्रांत झाला. इतक्यांत नारदमुनि त्या ठिकाणीं आले. त्यांनीं अर्जुनाच्या मनांतील चिंता ओळखून यज्ञीय अश्व, महापराक्रमी अशा चंद्रहास्य राजानें नेल्याचें सांगितलें.

याच संदर्भात नारदमुनींनीं चंद्रहास्याची जन्मकथा सांगितली आहे. चंद्रहास्य हा केरळाधिपति मुषामिक राजाचा मुलगा. तो तीन वर्षांचा असतांना राजावर संकट ओढवलें. अनेक राजांनीं चंद्रहास्याच्या पित्यास वेढलें. या युद्धांत राजा मारला गेला. चंद्रहास्याची आई स्वपतीबरोबर सती गेली. दाईनें चंद्रहास्याचा सांभाळ केला. परंतु ती दाईसुद्धां अधिक काळ जगली नाही. भटकत भटकत ती कुंतलपुरास आली. तेथें आंबतींभोंवतींच्या स्त्रियांस हा राजपुत्र असल्याचें सांगून त्याचप्रमाणें या मुलाचा प्रेमानें सांभाळ करावा, असें विनवून तिनें प्राण सोडला. चंद्रहास्य दुःखी झाला. जमलेल्या स्त्रियांनीं

त्याचें सांत्वन केलें. जन्ममृत्यु अपरिहायं व अटळ असल्यामुळें त्याचा शोक करण्यांत अर्थ नाही, अशी या स्त्रियांनीं त्याची समजूत घातली.

श्लोक १- पहिल्या चरणांतील दयाळ या शब्दाचा, दुसऱ्या चरणांतील उदधि या शब्दाशीं समास करून दयाळउदधि असा सामासिक शब्द करावा. त्याचप्रमाणें चौथ्या चरणांत स्वज्ञानप्रकाशशब्दो असा सामासिक शब्द बनवावा म्हणजे अर्थ स्पष्ट होईल. या श्लोकांत प्रेमाचा आणि दयेचा सागर असलेल्या मारुतीस वंदन करण्यांत आलें आहे. सूर्यामुळें प्रकाशाचा उदय होतो, त्याचप्रमाणें मारुती हा ज्ञानोदयकारक असल्याचें वर्णन कवीनें केलें आहे.

श्लोक २- “जनांस मनोवेधक वाटेल अशी रचना कर” अशी गणपतीची पार्थना, या श्लोकांत कवीनें केली आहे.

श्लोक ३- या श्लोकांत जगदंबेस वंदन करण्यांत आलें असून तिला सृष्टीचें आदिबीज मानलें आहे. “हे जगतारके मला सद्ति दे, सन्मति दे. हे जगदंबे तूं स्वयंभू आहेस. तूं मला सहज तुझे गुण गाणार असा कवि कर.”

श्लोक ४- यांत शारदावंदन आहे. विवर = विशेष वर. ‘सार दे’ एक शब्द करावा. अर्थ शारदे. भवसागरपारदे = संसारसागराच्या पार नेणारे, वचनदे = हे वाग्देवी, मला सुंदर रचना करण्यास बुद्धि, ज्ञान दे.

श्लोक ५- यांत सद्गुरूचें वर्णन आहे.

श्लोक ६- यांत सज्जनांस वंदन करून रानसुतात्मज कवि भारतांतील कथा सांगेन म्हणतो.

श्लोक ७- मही = पृथ्वीवर. प्रत्ययरहित रूप. इळापाळ = पृथ्वीपालक राजा.

श्लोक ८- मन्याळी = धोड्याच्या गळ्यांत घालावयाच्या कांचेच्या मण्यांच्या माळा. किंकिणीकवान = लहान घंट्यांचा मधुर आवाज. मोहळे = धोड्याच्या तोंडावर शोभेसाठीं घालतात ती मोहोरकी.

ज्वाळमाली = अग्नि. येथें तेजस्वी पट्ट्यांची जाळी, माळा. चवथा चरण = खंजपिच्छी = खंजपक्षाच्या शेपटीसारखा तुरा आकाशांत (घोड्याच्या डोक्यावर) चमकत होता. निराळ = आकाश.

श्लोक ९- झम झाल्लरि झूलि = तेजस्वी झूल; घागरवेळरव = मोठ्या घुंगरांचा आवाज. रशना-रसना-रचना = घोड्यात्री लगाम. हाटक तंतु = सोन्याचा तंतु, सोन्याच्या काड्या.

श्लोक १०- त्या घोड्याच्या कपाळावर रत्नजडित सोन्याचें पान शोभत होतें. सोन्याच्या सुताचें वस्त्र त्यावर आच्छादलें होतें आणि रत्नजडित सोन्याचें पल्याण त्याच्या पाठीवर शोभत होतें, हा भावार्थ. पाखर = घोड्याच्या पाठीवरील शोभेचें अथवा संरक्षणाचें वस्त्र. 'स्यादश्वकवचं पाखर्' (राजध्ववहारकोश). प्रक्षर = पाखर - पाखर. आजहि - खोगीर लावल्यानंतर टाकलेल्या वस्त्रास पाखर म्हणतात.

श्लोक ११- पाची पेरोज = रत्नविशेष. जडित्कोंदणीं = कोंदणांत जडविलेलें. या दोन्ही शब्दांचा कवीनें संधि केला आहे. हें चित्य रूप.

श्लोक १२- चंद्रकलेसारखा अचल म्हणजे अत्यंत चंचल, हत्यारबंद कवचाच्या योगानें बलाढ्य, जणूं सुगंधांत घोळलेला वसंतऋतु असा घवघवीत आणि सवांगाचा सुगंध येणारा यज्ञीय अश्व, चालला, हा भाव. सीळ-सिले-सिळ = हत्यारबंद कवच.

श्लोक १३- दिव्यसार = तेजस्वी, त्याचा वर्ण शुभ्र तेजस्वी नि कर्ण काळे (म्हणूनच शामकर्ण नांव)

श्लोक १४- सम हें शब्दयोगी नामाच्या 'चंद्रिका'च्या मार्गे लावले. हा प्रकार लक्षांत ठेवणें. भार = समूह. कट = सैन्य.

श्लोक १५ - किकाटे = चित्कार करीत. भीम = भयंकर.

घोड्याच्या संरक्षणासाठीं आलेल्या सेनेतील रथांच्या चाकांनी मोठमोठ्या पर्वताचें चूर्ण होत होतें, हा भावार्थ.

श्लोक १७ - चामरें चवऱ्या. सूर्यपत्रें = आभकाच्या छत्र्या, अदागिऱ्या.

श्लोक १८ - दमामें = रणभेरी. या श्लोकांतील बरेच शब्द वाद्यांचे ध्वन्यर्थ-सूचक आहेत. दमामे, ढोल, दुंदुभि, नगारे, शंख, भेरी, तुतारे, दुटाळे यांच्या आवाजानें पृथ्वी दणाणली.

श्लोक १९ - शेंकडों वीर स्वतःच्या बिरुदावलींचा घोष करीत, गर्जना करीत युद्धास सज्ज झाले हा भाव.

श्लोक २० - चेडरे = चेव आलेले, चवताळलेले. पटीश = शस्त्रविशेष; खेटके = ढाल; खर्ग = खड्ग.

श्लोक २१ - सैन्यांत असलेल्या बऱ्याच राजांच्या नावांचा उल्लेख या श्लोकांत आला आहे. 'जैमिनी अश्वमेध' पहा.

श्लोक २३ - जलचर, विद्याधर, किन्नर, अप्सरा, असुर, देव, राक्षस खेचर यांनीं अश्व नेला असेल काय, हा भावार्थ. सरुवरीं = सरोवरांत; आसरीं = जलदेवतांनीं, अप्सरांनीं.

श्लोक २४ - अतळ, सुतळ, रसातळ, सप्तपाळांपैकीं तीन.

फणींमंडळीं = नागलोकांत; दिशांतरबिळ = दिशांची पोकळी.

श्लोक २९ - हाटकांगी = सुवर्णांगी.

श्लोक ३१ - थारा मतीचा = बुद्धीचा आश्रय, बुद्धिमान.

श्लोक ३२ - निळोत्पळ = कमळ; नीळनिळोत्पळ = नीळकमळ.

चरण दुसरा - निर्मळ नीळकमळासारखे नेत्र असलेली.

चरण चवथा "पतीला सुंदर वाटणारी, मनाला मोहविणारी" असा भावार्थ.

श्लोक ३३ - प्रवाळाधरा = प्रवालासारखा अधर असलेली.

श्लोक ३५ - निजभाज = आपली भायार्या. सळें = ईष्येनें.

श्लोक ३७ - सिसाळें = क्षीर्षावलि.

श्लोक ४१ - शरीं विचंवला = बाणांनीं त्याचें शरीर चिबून, पिचून गेलें.

श्लोक ४२ - विसंचला = सुटला.

श्लोक ४३ - किलबिष = केरळाविषपति सुषामिक राजा.

श्लोक ४६ - पहिल्या चरणाचा दुसरा पाठ असा आहे- “ सांभाळि तीन वरुष करितांचि दायी”. याचा अर्थ त्याच्या दाईनें तीन वर्षे त्याचा सांभाळ केला, असा होतो. यास्तव हाच पाठ घेणें बरें.

श्लोक ४७ - या श्लोकापासून ६१ व्या श्लोकापर्यंत चंद्रहास्याची दाई आपला मरणकाळ जवळ ओढवला आहे असें पाहून सख्यांना बोलावून चंद्रहास्याचें पालन करण्याविषयीं विनंति करते.

श्लोक ४८ - प्रदेसी = परदेशी, पोरकें; प्रदेसीवर अनुस्वार नको.

श्लोक ५४ - तिसरा, चवथा चरण - “माझा जीव ह्याच्या मायेंत गुंतल पण काय करूं ह्याचें दैव घिटें पडलें आहे.” असा भावाच घ्यावा.

श्लोक ५७ - चंद्रहास्यास पोटाशीं धरून तिनें फार विलाप केला. तेव्हा दुःखसागरावर लहरीवर लहरी उठत होत्या. तिला मोठा मोह उत्पन्न झाला. भीष भ्रांति = महा मोह. भरो भरी = दाटून, भरून.

श्लोक ६४ - आम्ही तुझ्या बाळाची आबाळ करणार नाहीत. त्यास भाग्य मिळेल असें करूं. हा राजपुत्र आहे, असें निश्चित वाटतें. पुर + तें = एक शब्द करावा. पुरतें = पूर्ण, निश्चित सरतें = पुढें सरणारें.

श्लोक ६५ - वोसावली = ओस पडली, फिळी झाली, निस्तेज पडली. चरण २ रा- मरतांना जशी मति. असते तशीच गति मिळते, यास्तव तूं आतां रामाचें स्मरण कर, असें तिच्या मैत्रिणी म्हणतात.

चरण ३ रा- 'दे या' याचें पाठांतर 'दाया' आहे. तेव्हां दुसरा पाठच घ्यावा.

श्लोक ६७ - रति = अल्प.

श्लोक ६९ - चरण ४ था 'नते' ह्या जागीं दुसऱ्या पोथीत 'रती' असा पाठ आहे तो योग्य.

श्लोक ७० ते ७५:- चंद्रहास्याचे उद्गार आहेत.

श्लोक ७१- सरिसी = लोकर. कठिणांतर = (कठिन + अंतर)

श्लोक ७२- कोण बनीं = कोणत्या बनीं. जातसि = जातीस, जातेस.

श्लोक ७३- दुसऱ्या पोथीत चवथा चरण " समूळ प्रेमलता मुळि तूटली "

असा आहे. एकाच चरणाची पुनरुक्ति टाळण्यासाठी हा पाठ घ्यावा.

श्लोक ७४- दुसऱ्या पोथीतील तिसरा चरण असा " जिवसया तुझिया सखि साजणी " चंद्रहास्याचे हे उद्गार बाईला उद्देशून आहेत. यास्तव हा पाठ घ्यावा. अर्थ-मला तुजविण कुणी सखा नाही. तुझ्या जिवावरच मी ब्राईट काळ कांठिला. ह्या ज्या तुझ्या जिवलग मैत्रिणी आहेत त्यांच्या स्वाधीन तूं मला कर.

श्लोक ७६- पुरस्त्रिया चंद्रहास्याचें समाधान करतात. संबोखिती - - संबोधतात.

श्लोक ७७- मृगजळासम तुल्य. सम आणि तुल्य एकाच अर्थीं दोन शब्दांचा उपयोग.

श्लोक ७८-८२-या श्लोकांत "जातस्यहि ह्रवो, मृत्युः, ध्रुवं जन्ममृतस्यच । तस्मादपरिहार्ये न त्वं शोचि तुमर्हसि" हा गीतोक्त सिद्धान्त सांगितला आहे. जन्माला आलेला प्राणी मृत्यु पावणार आणि मृत हा पुन्हां जन्माला येणार हें निश्चित. हें अपरिहार्य असल्यामुळे जन्ममृत्यूचा शोक करणें निरर्थक आहे, हा भाव.

श्लोक ७८-लागुनी = चिकटलेला.

प्रसंग दुसरा

कथासूत्र:- बाईच्या मरणानंतर चंद्रहास्य अत्यंत उद्विग्न झाला. त्याचे खाण्यापिण्यांत, खेळण्यांत कशांतच लक्ष लागेना. एखादा विरागी योगी ज्या उदासीन वृत्तीने जगांत वावरतो त्याप्रमाणे तो वागू लागला. नगरीच्या स्त्रियांनी अत्यंत प्रेमाने त्याचे लालपालन न केले. उदासीन अवस्थेत तो वावरत असतांना एक सुंदर शालिग्राम शिला त्यास सांपडली. तो ती नित्य आपल्या मुखांत वागवीत असे. भोजनापूर्वी नवविधाभक्तिपूर्वक तिची पूजा करण्यास तो चुकत नसे.

कुंतलनगरीचा राजा सुबुद्धि नामें होता. त्याच्या प्रधानाचें नांव दुष्ट-बुद्धि होतें. एकदा त्याच्या घरी मोठा उत्सव झाला. या उत्सवांत पुष्कळ ऋषिमुनि देखील आले होते. रस्त्यांत खेळणाऱ्या मुलांत अत्यंत उठून दिसणारा राजबिडा चंद्रहास्य पाहून दुष्टबुद्धि मंत्र्याने त्यास त्या समारंभास नेंले. जमलेल्या लोकांवर त्याच्या सौंदर्याचा प्रभाव पडला. बालक गुणवान् आहे. असें जो तो म्हणू लागला, भोजनाच्या वेळी त्याने आपल्या मुखांतील शिलेचें पूजन केलें. भोजनोत्तर मंत्राक्षता टाकतांना ऋषींनी चंद्रहास्य प्रधानपुत्रच आहे असें समजून त्याच्या डोक्यावर आक्षता टाकल्या. तेव्हां हा मुलगा राजा होणार म्हणून दुष्टबुद्धीस चिंता लागली. त्या मूलाचा कांटा काढण्याचें त्याने ठरविलें. दोन मारेकऱ्यांवर ही कामगिरी सोंपविली. मारेकऱ्यांनी चंद्रहास्यास घोर अरण्यांत नेले. तेथें आपली अंतिम घटिका आली हें जाणून चंद्रहास्याने परमेश्वराचा घांवा आरंभिला. मारेकऱ्यांचें हृदयपरिवर्तन झालें. त्याला जीवदान देऊन पण त्याच्या पायाचें सहावें बोट कांपून घेऊन मारेकरी दुष्टबुद्धि प्रधानाकडे गेले. दुष्टबुद्धीने त्यास पुष्कळ द्रव्य दिलें. इकडे घोर अरण्यांत हा बालक शोक करीत सारखा फिरत असतांना कुळींद्र भूष त्या वनांत मृगयेसाठीं आला. तो त्यास आपल्या नगरास घेऊन गेला.

श्लोक १ - 'तेयाची', पाठभेद 'तयेची' योग्य.

श्लोक २ - वैराग्यशील पुरुष निरासक्त वृत्तीने जगांत बाबरतो त्याचप्रमाणे दाईच्या वियोगाने-दुःखी झालेला चंद्रहास्य वर्नू लागला, हा भावार्थ. संगी सयोगी = संबंधड्यांत. मनस्वी = मननशील.

श्लोक ३ - विदेही = देहाची जाणीव नसलेला. अभ्यंगिती (नाम धातु) = अभ्यंगस्नान घालतात.

श्लोक ४ - चरण २ रा. उभी ठाकली रम्यरेखा विधीची = दैव उदयास आले,

श्लोक ५ - चरण २ रा. 'बाळ' 'खेळ' हा पाठ सरस.

चरण ४ था. 'नवांकीत चक्र प्रभू दीव्यकांती' हा दुसऱ्या पोथीतील पाठ सरस.

श्लोक ६ - तिसरा चरण. 'अभ्यंगिती शशिकला सकळा तयाते' हा दुसऱ्या पोथीतील पाठ योग्य. हृद्याने वृत्तभंगाचा परिहार होतो.

शशिहास्य = चंद्रहास्य. निजभोजनाते-यांत 'निज' शब्द निरर्थक वापरला आहे.

श्लोक ९ - प्रथम चरण-'चंदनांगी'च्या जागी दुसरा पाठ 'चंदनालागि' हा योग्य. याने वृत्तदोष नष्ट होतो.

श्लोक १० - प्रथम चरणाचा पाठभेद असा. 'प्रवाळाधरा सुंदरा लोकजाया हा योग्य.

श्लोक १३ - इंदिरांबी = वैभवाचा सागर.

श्लोक १७ - उडुगण = तारागण.

श्लोक १९ - मानसीं मनीं हे एकाच अर्थी. वापरले, रंजिला = आनंदित झाला. रंजला = दुःखाने गांजला. तो राजपुत्र पाहून सर्वांना आनंद झाला. बालक गुणवान् असूनहि दुःखाने गांजला आहे, असे त्या लोकांस वाटले. किंवा कांहीं सज्जन म्हणू लागले कीं, हा गुणाचा समुद्रच तसा शोभतो, असाहि अर्थ घेतां येईल. दुसरे पक्षीं रंजाला = शोभला असा अर्थ घ्यावा.

श्लोक २३ व २४ - चंद्रहास्य हाच राजपुत्र आहे असें समजून ऋषींणीं त्याच्या शिरावर अक्षता टाकल्या. प्रधान दुष्टबुद्धीस तें रुचलें नाहीं. 'भलत्या मुलावर तुम्ही अक्षता कां टाकतां' असें प्रधानां विचारांतांच ऋषिगणांनीं हा राजाच आहे, असें सांगितलें. ऋषींचें वाक्य म्हणजे मेरु पर्वत. तें कधीं ढळणार नाहीं, खोटें ठरणार नाहीं. म्हणून दुष्टबुद्धि प्रधानास चिता वाटूं लागली. ब्रह्मरेखा = विधिलिखित.

श्लोक २८ - बिदीमाजी = रस्त्यामध्यें.

श्लोक २९ - वेन, कारिका, कांचन, धामन थाट = वृक्षविशेष. वाटिका = वाडघा, समुदाय.

श्लोक ३० - निर्मळ पाण्याच्या विहिरी, तळीं इ. असून तेथें अनेकविध पक्षी नि पशु आहेत. अशा या ठिकाणीं देवमंदिरें आहेत. त्यांत चतुर्भुज मूर्ति आहेत. आंत शलिग्राम आहेत आणि भोवती देववृक्ष आहेत, हा भाव.

श्लोक ३२ - 'वोळी वोळी द्राक्ष दाळिव वोळी' हा पाठ बरा.

श्लोक ३३ - बट = बटमोगरा.

श्लोक ३५ - चरण ४ था 'विशाळ व्याळ लोळणी' हा पाठ योग्य.

श्लोक ३६ - त्या गिरिकंदरांत जेथें भयानक वृक्ष, मोठे डोंगर आहेत तेथ ते हूत बोलती, हा भाव.

श्लोक ३७ - निदानीं = संकटकाळीं.

श्लोक ३९ - पाणीवरी = हातावर. चरण ४ था - पाठ 'चित्तरंजे'

श्लोक ४२ - भूधराधरा = (भूधर-पर्वत, धरा = धारण करणारा) पर्वत धारण करणारा. धारक = धारण करणारा. गोचरपर = इंद्रियास आकलन होण्याच्या पलीकडे असलेला,

श्लोक ४३ - पूतनांतक = पुतनेचा अंत करणारा. अंतकांतक = काळाचाहि काळ असलेला किंवा काळाची भीति नाहीशी करणारा. अधवकांतक = अधासुर आणि बकासुर यांचा नाश करणारा

श्लोक ४४ - दनुजछेदका = दानवांचा उच्छेद करणाऱ्या.

श्लोक ४५ - चरण चवथा - मूळ पाठ 'कामिनी' असा आहे. दुसऱ्या पोथीत 'कामिनी' आहे.

श्लोक ४६ - प्राणवांटनीं = प्राणाचा वियोग होतांना.

४३-४६ या श्लोकांत १, ३ आणि २, ४ अशा चरणांचे यमक आहे.

श्लोक ४८ - सप्रघ = संनद्ध = सज्ज;

श्लोक ४९ - निज अरि = शत्रु. ('निज' हा शब्द निरर्थक)

श्लोक ५२ - पटांतरीं = वस्त्रांत

श्लोक ५४ - चरण ४ था—पाठांतर—'पडे' भ्रांति संदेह तो नीवळेना' योग्य.

श्लोक ५६ - चामके = दचके. बोचके = बुजे.

श्लोक ६४ - तिसरा व चौथा चरण-शेवटचे शब्द 'हिडतो,' 'चितितो' असे पाठ घेतले तर चंद्रहास्य हा कर्ता घेऊन अर्थ लावावा.

प्रसंग तिसरा

कथासूत्र :- पुत्रसंतान नसलेल्या राजाला अरण्यांत सांपडलेला चंद्रहास्य हा परमेश्वरी प्रसाद वाटला. नगरींत आल्याबरोबर राजानें मोठा उत्सव केला. चंद्रहास्य आल्यापासून त्या राज्याचें स्वरूप पालटलें. धन्यधान्यादिकांची समृद्धी झाली. राजानें चंद्रहास्यास शिकविण्यासाठीं शिक्षक नियुक्त केला. परंतु चंद्रहास्य हरिचितनामध्येच दंग राही राजाला थोडें वाईट वाटलें. परंतु त्यास उपाय नव्हता. पुढे चंद्रहास्याची त्यानें मोज केली. त्याला शास्त्र-शास्त्र प्रवीण केलें. काहीं काळानें पित्याची आज्ञा घेऊन चंद्रहास्य सभोंवतींचे प्रदेश जिकण्यासाठीं निघाला. त्यानें पुष्कळ मोठा प्रदेश आणि अलोट संपत्ति जिकली. ही संपत्ति घेऊन तो परत आल्यानंतर राजाला फार आनंद झाला. कोंतलाधीशास आपण पूर्वापार खंडणी देत आलीं आहेत, त्या प्रमाणें या संपत्तीचा कांहीं भाग त्या राजास पाठवावा, असें आपलें मनोगत राजाने चंद्रहास्यास सांगितलें. चंद्रहास्यानें त्यास विरोध केला. "इतर राजांप्रमाणे

कुंतलपुरच्या राजासहि मी धरून आणतो.” असें तो म्हणाला. स्वामीद्रोह कष्टं नये, असें राजाचें मत पडल्यामुळें चंद्रहास्यानें तो विचार रहीत केला. कांहीं मंत्र्यासह बरीच संपत्ति चंद्रहास्याच्या पित्यानें कुंतलाधीशाकडे पाठविली. ह्या मंत्र्यांचा राजानें गौरव केला. दुष्टबुद्धि प्रधान त्या मंत्र्यांना आपल्या घरीं भोजनास आमंत्रण देता झाला.

श्लोक २ - प्रेमळें = परिमळें हा शब्द असावा. सुवासानें; चोट एक कापड.
काचबंदी = काचेप्रमाणें स्वच्छ दगडांनीं बांधून काढलेली.

श्लोक ४ - नाचणी = नर्तकी;

श्लोक ५ - चरण २ रा “ उभारोनि पाणी क्रिया कुंकु लोंटे”
चरण ३ रा “हटे भीम नेटे रिपूची सपाटे” असे पाठ आहेत.
या श्लोकचा अर्थ समाधानकारक लागत नाही. पण मुळा-
पेक्षां हे पाठभेद बरे वाटतात.

श्लोक ६ - राणीनें त्या बाळास ओवाळिलें. मंडनाकार = शोभविणारी
आकृति असा झाला.

श्लोक ८ - चरण ३ रा ऋषींच्या आशीर्वादाच्या स्वरूपाचा आहे. ‘ तूं
पृथ्वीवरचे सर्व राजे जिकशील;’ हा भाव.

श्लोक १० - “जन” शब्द नपुंसकलिगी, चित्य.

श्लोक ११ - १३ -यांत चंद्रहास्याच्या आगमनानें राज्याची स्थिति कशी
झाली तें वर्णिलें.

श्लोक ११ - पाऊस योग्य प्रमाणांत पडूं लागला, भूमि अपार पिकूं लागली,
वृक्षलता फुलांफळांनीं बहंरू लागल्या.

श्लोक १२ - स्त्रियांना वार्षिक्य येईना. त्या सदा तरुण, सुंदर दिसूं लागल्या
वांझ गाई दुभत्या झाल्या. नगरांत घर्मशाळांतून पुराणें कथा
कीर्तनें इ. होऊं लागलीं. होमशाळांतून वेदध्वनि येऊं लागला.

श्लोक १३ - लोक निरोगी होऊन आनंदी झाले. दाही दिशा निर्मळ झाल्या.
कुळीन्द्राच्या कुळांतून दुःख, दारिद्र्य दूर गेलें.

श्लोक १५ - शेवटच्या दोन चरणांचा अर्थ- चंद्रहास्यानें तीं सर्व अक्षरें मनांत वाचिलीं. त्यांतील दोनच मला आवडतात असें तो म्हणावा.

श्लोक १६ ते २१ - चंद्रहास्याला सर्व विद्यापेक्षां हरि हा श्रेष्ठ वाटला. 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' सर्व जगत् हें विराट् पुरुष ह्रीचें स्वरूप आहे असें त्यास वाट. हा त्याचा भाव या श्लोकांत कवीनें बगिला आहे.

श्लोक २२ - चरण तिसरा. येथें 'सुधा' हा दुसरा पाठ आहे.

श्लोक २७ - केदारीं = बदरिकेदारीं सित = शीत = थंडी. बदरिकेदारीं शीतसाधना केली, थंडीत तप केलें हा भावार्थ.

श्लोक ३२ - वर्त = व्रत;

श्लोक ३४ - मांदुसें = पेटघा

श्लोक ३५ - विग्रह = भेद, दुजाभाव, वैर

श्लोक ४१ - चरण १ ला 'कधीं मी' चरण २ रा "कधीं भेटि होईल त्या..." चरण ४ था 'कई' असे अनुक्रमें पाठ दुसऱ्या पोषीत आहेत. ते घ्यावेत.

श्लोक ४७ - इळा = पृथ्वी चरण ४ था त्यांचीं सैन्ये म्हणजे मोठे महा-सागरच होत.

श्लोक ४८ - किलाब्धी अथवा किलाढी = किलाधीश. हा चंद्रहास्याचा जन्मदाता बाप.

श्लोक ५२ - चरण ४ था 'बळेसी'. दुसरा पाठ 'दळेसी'. दोन्हींचा अर्थ एकच.

श्लोक ५५ ५६- या श्लोकांत वाद्यांचे आणि वाद्यध्वनिसूचक शब्द बरेच आले आहेत.

श्लोक ५९ - राजांचीं बेटें, भुईकोट किल्ले, दुर्ग आणि पाटणें अशीं अनेक जिकलीं.

श्लोक ६० - रुद्रवार = भयंकर घाव.

श्लोक ६१ - गोमेध = रत्नविशेष. खोटी = लगड, - घातूचे गोळे. फेरोज-
पेरोज = रत्नविशेष.

श्लोक ६४ व ६५ - यांत चंद्रहास्य स्वपित्यास सांगतो कीं मी हे अनेक राजे
जिकून आणले. यास्तव हे तात, यांस आपण भेट द्या. तदनुसार
राजा त्या सर्व राजांना भेटतो.

श्लोक ६६ - राजानें त्यांचा गौरव केला. ते राजे चंद्रहास्यास म्हणाले
आम्हांस आतां काय आज्ञा आहे ? आम्ही आपल्या मुलां-
वाळांस येथें आणावें काय ?

श्लोक ७० - नामार्चिला = नांवाजलेला. तां = ह्वां हें रूप चित्य आहे.

श्लोक ७३ - तुखारें—शुतर—तुषार—तुखार = उंट असा अर्थ वाटतो;
पण पुढें हा शब्द अश्व या अर्थी कवीनें वापरला आहे.
दिव्यसार = तेजस्वी. दमामा = वाद्यविशेष.

श्लोक ७४ - निशाणें = वाद्यविशेष. छत्रमाही = मत्स्य इ. सन्मानदर्शक
चिन्ह असलेलें छत्र. कस्तुरीचीं बिडाळें = जवादि मांजरें
यांच्या अंडकोषांत कस्तुरी सारखा सुगंधी मळ असतो.

श्लोक ७५ - तुणी = भाते.

श्लोक ७९ - शशिहास्य = चंद्रहास्य (नांवाचें भाषांतर.)

प्रसंग चवथा

कथासूत्र :- दुष्टबुद्धि प्रधानानें मंत्र्यांना मेजवानी दिली. त्या दिवशीं
एकादशी असल्यामुळें चंद्रहास्याच्या मंत्र्यांनीं अन्नग्रहण केलें
नाहीं. इतकेंच नव्हे तर चंद्रहास्याच्या आज्ञेवरून आपल्या
राज्यांत सारे हरिदिनी करतात असेंहि त्या मंत्र्यांनीं सांगितलें.
प्रसंगानुरोधानें चंद्रहास्याची बरीच स्तुति या मंत्र्यांनीं केली.
दुष्टबुद्धि हा नांवाप्रमाणें दुष्ट वृत्तीचा होता. त्याला चंद्रहास्याचा
उत्कर्ष सहन झाला नाहीं. तो मंत्र्यांस म्हणाला तुम्ही निश्चित

रहा, मो चंद्रहास्यास आणि त्याच्या पित्यास बांधून आणीन. तो लगेच कळींद्र नगरास आला. त्याने राजास आपला पुत्र (चंद्रहास्य) दाखविण्याची विनंती केली. त्यास पाहनांच त्याने तो आपला पूर्वीचा वैरी हें ओळखलें. मोरक-यांनीं त्यास न वधितां केवळ एक बोट कापूनच जिवंत सोडलें हें त्याच्या लक्षांत आलें म्हणून त्यानें दुसरा डाव रचला. चंद्रहास्याचा गौरव करून त्यानें त्यास एक कार्य सांगितलें तें म्हणजे अगदीं एकांतांत दुष्ट बुद्धीनें आपल्या पुत्रास लिहिलेलें पत्र त्याच्या पुत्रास नेऊन देणें. त्या पत्रांत दुष्टबुद्धीनें लिहिलें, “विष यासि दीजे”. पण घडलें मात्र निराळेंच !

श्लोक ३ - पादरक्षा = पादत्राण,

श्लोक ७ - निग्रह = बंधन. हा कवि कूटात्मक रचना करतो. तेव्हां या श्लोकाचा अर्थ पुढीलप्रमाणें लावावा. सेवक म्हणतात, भोजनास आम्हांस आग्रह करूं नका. दुष्टबुद्धि म्हणतो, ह्या लोकांत मोठा दुराग्रह आहे. ह्यांना मोठेंच भय (चंद्रहासाचें) दिसतें. त्यावर कवि म्हणतो, पुढें (तुझ्या = दुष्टबुद्धीच्या योगानें) सज्जनांना (चंद्रहास्यपित्यास) बंधन प्राप्त होईल. पण शेवटीं तुझ्यासारख्या दुर्जनाच्या गृहांतच कलह माजेल (मदन तुज विरुद्ध वागेल). येथें “गृह, आग्रह, निग्रह, विग्रह” या शब्दांवर कवि कोल्हाट उड्या घेत आहे. त्यामुळें ही अर्थाची ओढाताण झाली. चवथा चरणः— ग्रहीं—गृहीं = घरांत ग्रहो = कलह ग्रहीं ग्रहो = गृहकलह माजेल हा भावार्थ !

श्लोक ८ - ‘शशीहास्य चित्ती’ अशीं पदें शेवटच्या चरणांत घ्यावीत ‘बोलताहे’ असा एक शब्द करावा.

श्लोक ९ - हे दुष्टबुद्धी प्रधानाचे उद्गार आहेत.

श्लोक १० - यमक; अर्थाची ओढाताण.

श्लोक १५ - चरण ४ था, अकरा दिवसांत सर्व पृथ्वीस तो कड्याप्रमाणें शोभता झाला, अर्थात समुद्रबलयांकित पृथ्वी त्यानें आपल्या अंकित करून घेतली, हा भाव.

श्लोक १७ - आजीक = अजिंक्य

श्लोक १८ - नामसीमा = फार नांवाजलेला. हे सद्गार कौतळू च्या राजाचे आहेत.

श्लोक १९ - राजास नमस्कार करून दुष्टबुद्धि घरीं आला.

श्लोक २० - निजनाम = निज शब्द निरर्थक; ही तत्कालीन छाया आहे. कमळा = लक्ष्मी.

श्लोक २१ - घरीं वृक्ष लावले पण उद्यापन न केलें तर त्यांचें जिणें व्यर्थ आहे. यास्तव त्यांच्या उद्यापनाचा विचार करा. ह्या बोलण्यानें विषया चतुरपणें आपल्या विवाहाची सूचना आपल्या पित्यास देते.

श्लोक २२ - खंजनेजी = खंज पक्षाच्या नेत्रांसारखे आहेत. नेत्र जिचे अशी. चोज = कौतुक. सज्जन होणें = तारुण्यांत येणें.

श्लोक २३ - कंठनीळ = महादेव. कवीनें वृत्तसुखार्थ 'नीळकंठ' या शब्दाचें असें रूप केलें. कवि शब्दांशीं असे पुष्कळ खेळ करतो. हंड = मुंडके, शिर. व्याळपाळा = सपांचा पाळा, समुदाय.

श्लोक २४ - भिकारी शब्द येथें वामनावताराचा निदर्शक आहे.

श्लोक २५ - चरण तिसरा यम सदा लोकांच्या आयुष्यांस सुरंग लावण्यांत गुंतला असतो. रामा = स्त्रीं

श्लोक २६ - मधवा = इंद्र. योग्य, समान एकाच अर्थी दोन शब्द.

श्लोक २७ - मयंक = चंद्र

श्लोक २८ - बिरंगले = हिच्यापुढे ते रंगरूपहीन दिसूं लागले, फिके पडलें.

श्लोक २३ ते २८ - शंकर, विष्णु, ब्रह्मदेव, इंद्र, सूर्य यांच्यांत सुद्धा दोष असल्यामुळे विषयेस ते अनुरूप वर नाहीत हा भाव.

श्लोक २९ - चरण ४ था दुसऱ्या पोथीत पुढील प्रमाणें पाठ आहे. “ कळू
लग्न ईचें बरे लागवेगी ”

श्लोक ३० - फारच संदिग्ध रचना.

श्लोक ३२ - लोटे - अपपाठ, लोटे-लोटे = दांडगे.

श्लोक ३३ - नृत्यति - नामघातु (नार्चतात). चंद्रावती चंद्राहास्याच्या
नगरीचें नांव.

श्लोक ३५ - यांतील पहिला चरण आणि तिसऱ्या प्रसंगांतील ६० व्या-
श्लोकाचा पहिला चरण हे एकच आहेत. तिसऱ्या चरणीं ‘ रुद्र वासरि
हाच पाठ दोन्ही प्रतींत आहे. तो अपपाठ दिसतो. तो ‘रुद्र यासरि’ असावा.
अर्थ रुद्राप्रमाणें भयंकर असा होईल, किंवा रुद्र ज्याप्रमाणें गिरिकंदरांत
वसतो त्याप्रमाणें जे राजे गिरिकंदरांत लपले होते, असाहि वर्थ होईल.

श्लोक ३९ - आखरा = शवटास.

श्लोक ४० - दुसऱ्या पोथीत पहिल्या चरणानंतर पुढील चरण आहे. “ रूपें
आगळा चंद्रहास्या महीतें” आतां हां श्लोक पूर्ण झाला.

श्लोक ४३ - क्षणी दाखवीसी = दाखवूं नकोस. जुना प्रयोग.

श्लोक ४४ - सद्बुद्धि वैरागर = सद्बुद्धीची खाण.

श्लोक ४७ - चरण तिसरा-‘ मन ’ च्या जागीं ‘ मज ’ हा पाठ आहे
तो बरा.

श्लोक ५० - चरण पहिला-‘ पाहासी ’ याचें वाचन वृत्तासाठीं ‘ पहासी ’
असे करावें.

श्लोक ५१ - प्रत्येक चरणांत प्रारंभीं आलेल्या ‘ क्षणीं ’ या शब्दाचा अर्थ
‘ नको ’ असा आहे.

श्लोक ५२ - ३ रा चरण अर्थ-ज्या मध्यें सोन्याच्या काड्या आहेत अशीं
वस्त्रें दे.

श्लोक ५६ - यांत सुंदर सुभाषित आहे.

श्लोक ५७ - दुसऱ्या पोथीतील पाठ ‘ तरि अरि प्रबळ यांतक दुसरा ’ असा
आहे. तो योग्य होय. यावरून तो शब्द प्रळयांतक आहे.

श्लोक ५८ — विसरशीं या शब्दांचा अनुप्रास.

श्लोक ५९ — 'पत्रिका अपरंपार आहे. मनांत विचार कर. हे बीरा, भूत, भविष्य इ. गोष्टींचा विचार कर. पत्रिकेंतील अक्षरें भरून त्यांत अर्थ भर. आपल्या हिताचा शोध कर. हे भाग्यनिधे मना-मध्ये मोह आणि नकोस. ताबडतोब यास विष दे.' असा भावार्थ.

श्लोक ४४ ते ६० — दुष्टबुद्धीनें मदनास पाठविलेले पत्र

प्रसंग पांचवा

कथासूत्र :- चंद्रहास्य एकटाच जाणार म्हणून त्याच्या आईस वाईट वाटले. ती चिंताक्रांत झाली. प्रभु रक्षण करण्यास समर्थ आहे असें मातेस आश्वासन देऊन चंद्रहास्य पत्र घेऊन निघाला. कुंतल-पुरासन्निध एका उपवनांत तो विसावला, सुंदर उपवनाची शोभा पाहून त्याचे मन आनंदले. हात पाय घुऊन, प्रभूची पूजा करून तो एका वृक्षाखालीं झोंपला. त्याच वेळीं राजकन्या चंपक मालती, प्रधानकन्या विषया व इतर संख्यासह त्याच उपवनांत आली. वृक्षातलीं निद्रिस्त चंद्रहास्य पाहून सर्वांना विस्मय वाटला. परंतु विषया तर त्याच्यावर अनुरक्त झाली! सर्व तरुणींनीं जलक्रीडा केली. त्या नगरास परतल्या तेव्हां सख्यांना चुकवून विषया निद्रिस्त चंद्रहास्याजवळ आली. ती त्याचे रूप न्याहाळूं लागली, तो त्याच्या शेत्यांत तिला एक पत्र आढळले. तिनें तें पत्र हळूच उकलले आणि झाडाआड उभें राहून वाचलें.

श्लोक ३ — हें चंद्रहास्याचें भाषण आहे, पण रचना अतिशय शिथिल आहे

श्लोक ४ — मेघावती = चंद्रहास्याच्या आईचें नांव आहे. ओसावली = उद्विग्न झाली. आंसी = अश्रूंनीं.

श्लोक ७ - दैवाची गति विचित्र असते. दैवगतीचाच हा खेळ आहे. या दैवगतीस कृपाळू श्रीहरिच आवरू शकेल. हा भावार्थ.

श्लोक ९ - इंदु = चंद्रहास्य या अर्थी.

श्लोक १० - सुभाषित रूप आहे. चरण चौथा-मातापित्यांनी त्यास आलिंगन दिले. येथे कर्ते तृतीया विभतीत असा वयास पाहिजेत. परंतु ते प्रथमेंत आहेत. हा सीमा प्रांतावरील 'रामा बाप मारला' या प्रमाणे प्रयोग आहे. वस्तुतः येथे विभक्ति तृतीयाच आहे पण प्रत्यय लाविला नाही असे समजावे. ही जुनीं रूपें होत.

श्लोक १२ - अंतराळा = आकाशांत, उंचावर. प्रथम चरण-दुसऱ्या पोथीत "पुरोबाह्य" असा पाठ आहे. तो योग्य.

श्लोक १४ - देवद्रुम = देवदार किंवा कल्पवृक्ष.

श्लोक १५ - वेणु = वेळूचे झाड. दुसऱ्या पोथीत तिसरा व चौथा चरण असे आहेत. "दिसली जसि चंद्रकला निवळे। वरुते शत रंग दुरंग निळे"

श्लोक १७ - यांत अनेक वृक्षांचीं नांवे आहेत. चूत = आंबा, हिगण = हिगणबेट या नांवाचे एक झाड. दुसऱ्या पोथीत पहिल्या चरण असा "ताळ माळ तमाल नादुर व फापटि सिरनाटिका" यांत "व" अधिक आहे. चुकून राहिलेला शब्द "नादुर" आहे. नादुर = नांदुरखीचा वृक्ष.

श्लोक १८ - कुंजती = कुजती-कूजन करतात. घुसर = घुळीचे, धुरकट
श्लोक १९ व २० - नाना पक्षी अनेक प्रकारे नाचत, कूजन करीत होते हा भाव.

श्लोक २५ - सरस = तळें

श्लोक २२ ते २५ - कुंतलपुरांतील उपवनाचे वर्णन.

श्लोक २९ - डोळसा = सुदरी (सुनयना).

श्लोक ३० - हेमअंगी = सुवर्णांगी (संधि केला नाही).

श्लोक ३२ - मुखरीण = मुख्या, दुसऱ्या पोथीतहि चवथा चरण नाही.

श्लोक ३३ - हेमकळा = सोन्यासारखी कांती असलेल्या. चँल = वस्त्र. या श्लोकांत 'यकीं' तील 'य' चा उच्चार ये-ए असा करावयाचा आहे. हें एके काळचें शिथिल लेखनोच्चाराचें सुंदर उदाहरण आहे. ह्या काव्यांत अशी शिथिलता फार आहे.

श्लोक ३४ - " कांहीं गौरीहरास चंदन चर्चीत होत्या, कांहीं वसंताच्या तिलकाप्रमाणें शोभणाऱ्या फुलांची लाखोली बाहात होत्या, कांहीं केशराचा सडा घालीत होत्या आणि कांहीं फणींद्र-तिलकास = हरास आणि योगिनोस म्हणजे गौरीस कस्तुरीनें भूषवीत होत्या."

श्लोक ३८ - चरण २ रा 'प्रमान'च्या जागीं दुसऱ्या पोथींत 'मान' असा पाठ आहे, तो बरा. या श्लोकांत 'मान, सारंग, कल्याणराग. पंचमांग, सुरग' इत्यादि गायनांतील शब्द आहेत.

श्लोक ३९ - चरण ३ रा 'विराल्या' हा पाठ सरस.

श्लोक ४० - अंबुधि = समुद्र.

श्लोक ४२ - चरण ३ रा याचा अर्थ कित्येक स्वतःच चिखल चांपडीत होत्या असा होतो. दुसऱ्या पोथींत हा चरण पुढीलप्रमाणें आहे 'किती लेपी पीणक करं तनुत' वस्तुतः तो चरण 'किती छोपिति पीनकरें तनुतें' असा असावा किती आपल्या पुष्ट हस्तांनीं शरीर झांकोत होत्या, असा भावार्थ.

श्लोक ४३ - दुसऱ्या पोथींत 'सुता' असा पाठ आहे. सिंधुसुता = लक्ष्मी.

श्लोक ३३ ते ४३ - यांत त्या सुंदरीच्या क्रीडांचें वर्णन आहे.

श्लोक ४९ - स्वेद = घाम; कमळा = मुखकमळावर; प्रत्ययरहित रूप. त्याचप्रमाणें येथें 'मुख' शब्द अध्याहृत आहे. सरली = पुढें आली, प्राप्त झाली;

श्लोक ५० - सुरसे = पृथ्वीवर, भूमीवर

श्लोक ५१ - निरिबंद = निःपांची गांठ

श्लोक ५२ - रळिया = थट्टा, बिनोद;

श्लोक ५३ - चरण तिसरा व थोथा - राजाचें रूप तिच्या मनांत ठसलें होतें. त्या योगें तिला दुसरें कांहीं सुचेना. तिची शुद्धीच ह्या योगें उडाली होती हा भाव.

श्लोक ५४ - चरण तिसरा - 'वसेल कीं दिसेल तो.' असा पाठ दुसऱ्या पोथींत आहे. अर्थ असमाधानकारक.

श्लोक ५७ - हाटकांगी - कांचनांगी = सुवर्णांगी.

श्लोक ६७ - विषयेला ह्या श्लोकांत वर्णित्याप्रमाणें चंद्रहास्य वाटला.

श्लोक ७० - दुसऱ्या पोथींत तिसरा चरण पुढीलप्रमाणें आहे. 'देखतांकि पातली कला कळेल व्यापका' हा पाठ योग्य आहे.

प्रसंग सहावा

कथासूत्र :- चंद्रहास्याच्या जवळचें पत्र विषयेनें वाचलें. त्यांत लेखनप्रमा-
दानें चूक राहिली असें तिला वाटलें. एवढा सुंदर कुमार,
आणि त्याला विष द्या असें आपला पिता लिहील, हें तिला
खरेंच वाटेना. अशा परिस्थितींत आपल्या भावाच्या हातीं हें
पत्र पडलें तर तो खरोखरच ह्यास विष देईल. यास्त्व विषया
घाबरी झाली ! आपल्यासाठीं बापानें हा राजबिडा नवरा
पाठविला याचा आनंद तिला झाला. परंतु पत्रांतील प्रमादा-
मुळें त्याच्यावर येणाऱ्या संकटाचीहि तिला जाणीव झाली.
तिनें आपल्या नेत्रांतील अजन आपल्या बोटास लाविलें आणि
'विष यासी दिजे' या पंक्तींत 'या' वाढवून 'विषया' यासी
दिजे' अशी सुधारणा करून ती निघून गेली. इकडे चंद्रहास्य
जागा झाला. तो दुष्टबुद्धीच्या मंदिरास येईपर्यंत विषया
विरहध्येषेनें व्याकूल झाली. विषयेच्या भावानें पत्र हातीं पडतांच

पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे लग्नाची सिद्धता केली. ज्यास विष मिळावयाचें त्यास विषया प्राप्त झाली !

श्लोक ९ - विप्रित = विपरीत.

श्लोक १२ - धीर्यता - धीरता = धैर्य.

श्लोक १७ - तिसरा चरण ' ते सूधले सुंदर अंगुळीतें' असा आहे. त्या सुंदरीनें तें आपल्या अंगुळीस लाविलें असा भाव.

श्लोक २५ - पहिला चरण 'त्वरें उटउ' हा दुसऱ्या पोथीतील पाठ.
दुसरा चरण 'नाव याचें' असा पाठ दुसऱ्या पोथीत आहे, तोच योग्य. कांता = पतीस कांता = पत्नी.

श्लोक २६ - 'हळफळ, गाटी, गटुटी' यांचे निश्चित अर्थ कळत नाहीत.
चरण चौथा - 'तगवग मन ईच नोवरि फार खोटी.'
दुसऱ्या पोथीत असा पाठ आहे.

श्लोक ३१ - प्रयेकीं-पर्यकी = पलंगावर

श्लोक ३३ - तिसरा चरण - 'मनीं कुरंग रंगला' हा दुसरा पाठ.

श्लोक ४६ - चवथा चरण - क्षणि मना करुणा रूप साजनी' दुसऱ्या पोथीत असा पाठ आहे तो बरा दिसतो.

श्लोक ४७ - सद्य = तत्काळ

श्लोक ४८ - हिमकरवदना = चंद्रवदना; उडुपति = चंद्र, उडुपतिवहन = मृग, उडुपतिवहनाक्षी = मृगाक्षी.

श्लोक ५० - दुसऱ्या पोथीत या वृत्ताचें नांव 'चंद्रमालिनी' असें आहे.

श्लोक ५१ - दुसरा पाठ 'भाग्यवंती'

श्लोक ५३ - दुसरा चरण दुसऱ्या पोथीत 'बंधु आला' हा पाठ योग्य वाटतो.
चवथा चरण 'न बोला' हा पाठ सरस. 'न केला' याचा अर्थ लागत नाही.

श्लोक ५४ - तिसरा चरण 'भी उमजून कां क्षोपी जावें ?'

श्लोक ५५ - पहिला चरण दुसऱ्या पोथींत 'मनी' च्या जागी 'मणी' असा पाठ आहे. अर्थावरून पाहतां तो 'म्हणी' असावा.

श्लोक ५७ - गोधूसर = गाईच्या पायांची धूल

श्लोक ६० - तिसरा चरण दुसरा पाठ 'बरा' आहे.

श्लोक ६१ - चवथा चरण 'सुंमती'चे ठायीं 'संपती' पाठ आहे; तो योग्य होय.

श्लोक ६३ - सीमांतपूजनाचें वर्णन.

श्लोक ६४ - यांत ओलें रुखवत आहे.

श्लोक ६९ - दुसरा चरण हें रागाचें नांव आहे. मार्गे प्रसंग ५ वा श्लोक ३८ वा चरण दुसरा टीप पहा.

श्लोक ७० - 'ऊठेल' पेक्षा 'मुठीलें' हा पाठ सरस. इंदुज्योति = चंद्रज्योति. नांवाचें भाषांतर

श्लोक ७२ - 'चवथा चरण दुसऱ्या पोथींत पुढीलप्रमाणें आहे. 'प्रताप पनक' कलोट चपटे' याचा अर्थ नीट लागत नाही.

श्लोक ७५ - अंबर = वस्त्र

श्लोक ७६ - मूद = भाताची मूद

श्लोक ७९ - चवथा चरण 'इंदु सूर्य मुनी ऋषी द्विजवरा दे आदरं मंगल' असा पाठ आहे.

श्लोक ८२ - पहिला चरण 'पद्यप्रती' या ठायीं दुसऱ्या पोथींत 'पटाप्रती' आहे तें योग्य. पट = अंतर्पट.

श्लोक ८३ - चवथा चरण दुसऱ्या पोथींत पुढीलप्रमाणें आहे 'विधान विधी सर्व मांगल्य वाचा'

श्लोक ८४ - पहिला चरण 'बिबला' या ठायीं दुसऱ्या पोथींत 'बोउला' असा पाठ आहे तो योग्य. बोउला = बोहला-बोहलें.

प्रसंग सातवा

कथासूत्र:- आपल्या घरी लग्न सोहळा चालला आहे याची दुष्टबुद्धीस कल्पनाहि नाही. कुळीद्रास बंदीत घालून प्रजेवर नानाविध अत्याचार करून आणि भरपूर संपत्ति व बंदीजन यांचा संग्रह करून दुष्टबुद्धि आपल्या नगरास आला वाटते त्यास एक सर्प भेटला. त्याने विषया आणि चंद्रहास्य यांच्या लग्नाचे वृत्त त्यास कथिले. प्रधान रागावला. पुढे ब्राह्मण भेटले. त्यांनीहि दुष्ट-बुद्धीस तेच सांगितले तेव्हां तो प्रधान रागावला. त्याने सर्व ब्राह्मणांना दूतांकरवी लुटले आणि ताडन केले. घरी आल्या वर, वय चा समूळ उच्छेद करण्याची आज्ञा केली असतांना तू हें काय केलेस ? असे त्याने मदनास विचारिले. मदनाने त्याचे पत्र त्यास दिले. ‘ त्यांत विषया या ’ असा स्पष्ट उल्लेख केला होता. प्रधानाने दैवाला बोल लाविला. पण वर-करणीं हें सारें दिसू न देतां ‘ तुझ्या चातुर्याची मी परीक्षा पाहिली ’ असे सांगून निरोप देऊन त्याने पुत्रास राजाकडे पाठविले. प्रधानपुत्राने राजास निरोप कळविला. आज साडे आहेत, यास्तव येण्याची कृपा करावी. राजा संतापला. आपली कन्या लग्नाची असतांना प्रधानाने गुपचूप स्वतःच्या कन्येचे लग्न लावले, याचे त्याला वैषम्य वाटले. वर मदनासारखा आहे असे सभाजनांनी सांगतांच आपली कन्यकाहि त्यासच देण्याचे राजाने ठरविले. राजाने वराला राजदरबारांत आणण्याची प्रधानपुत्रास आज्ञा केली.

श्लोक २ - विखार = सर्प

श्लोक १२ - काश्यास = कशाला. दोषाचर-रात्रिचर = चोर

श्लोक २२ - भूमिसागरा = भमीवरील सागर-अर्थात उपरोषाने डबके.

चवथा चरण - मतिहीना, कुमतीचे झाड, मूर्खपणाची खाण अशा मदना, हा भावार्थ.

श्लोक २४ - तिसरा चरण - 'सद्यो स्वभक्ति' यापेक्षां दुसऱ्या पोथीतील 'संनिध भक्ति' हा पाठ बरा.

श्लोक २६ - मदन :- तात, आपण द्रव्याच्या मोहांत व्यर्थ गुंतला आहां. आपण घाडलेली पत्रिका भ्रजपाशी आहे, यांत संदेह नाही. आपल्या आज्ञेप्रमाणे वागून मी सौख्यानंद प्राप्त करून घेतला. येथे दुसऱ्या पोथीतील दुसरा चरण घ्यावा. तो असा - 'असे पत्रिका यासि संदेह नाही'

श्लोक ३४ - अचळंग आंगी = अस्ताचळाच्या पलीकडे, माळाच्या आड, तमांतक = सूर्य. तिसरा चरण - मंत्र्याचे मनोरथ मनांतच जिरले आणि तो स्वतः स्वगृहास गेला हा अर्थ.

श्लोक ३७ - तिसरा चौथा चरण - मदन म्हणतो, राजा प्रधानांने अनेक प्रकारें करून तुला विनंति केली ती परीस. तिसऱ्या चरणांतील 'परी' हा शब्द 'परीस' आहे. पण तो दोन्ही पोथ्यांत 'परी' हाच दिला. 'परीस' हा शब्द घेतल्यास वृत्तदोष नाहीसा होतो. परीस = ऐक.

श्लोक ४१ - 'नव्हे' हा शब्द 'नव्ह' असा वाचावा. तेणें वृत्तदोष परिहरतो.

श्लोक ४३ - जंबुद्वीप आणि समुद्रवलांकित पृथ्वी, जी छप्पन्न कोटी लोकांनी आणि राजांनी गजबजली आहे ती, अवघ्या अकरा दिवसांत यानें जिकिली असा हा बळवान आहे.

श्लोक ४४ - दुसरा चरण - त्याच्या दया, धैर्य ह्या लक्षणांनी त्याच्या ठायीं राजकला रंगून गेली हा भावार्थ घ्यावा. दुसऱ्या पोथीतील पाठ 'रंगली कला' असा आहे.

श्लोक ४७ - उपाधी = येथे कृति हा अर्थ घ्यावा.

श्लोक ४८ - निज तात = तात. येथे निज शब्द निरर्थक आहे. मध्य कालीन कवींत पुष्कळदां तो असा येतो.

- श्लोक ५० - अर्थ. सोन्यासारखी सुंदर, तेजस्वी, कलायुक्त, चांपयाची कळी अशी ती शोभते. तिला सुंदर, चांगला, श्रेष्ठ वर आणि असें मी त्यास मनांतील गुज विश्वासपूर्वक सांगितलें. ह्या श्लोकांतील चवथा चरण - 'निज कथिलें दुरि टाकुनि शंका' (दुसरी पोथी.)
- श्लोक ५२ - चवथा चरण - खरोखर हा आपला म्हणण्या जोगा, सज्जन असा नसून दुष्ट दुर्बुद्धि आहे.
- श्लोक ५३ - ह्यांतील तोटक वृत्तास एक गुरु जोडून हें वृत्त घडलें. पण चवथा चरण विषमरचनेचा आहे.
- श्लोक ५५ - कुळवंताच्या कुळांत जन्मूनहि हा भूमीवर सत्यानाश करतो, मला देखील मोजीत नाहीं. लोकांना नकळत (कपटानें) हा कामें करतो, अनीतोनें वागतो, सज्जनांस गणीत नाहीं. हा भाव. तिसरा चरण - 'करिजे रचना न कळोनि जना' असा पाठ दुसऱ्या पोथींत आहे.
- श्लोक ६० - ह्यांत पहिला चरण बारा अक्षरी, भुजंगप्रयाताचा. पण ह्यांत 'ख' अक्षर गुरु मानवें लागतें. दुसरा, तिसरा चरण इंद्रवज्रा वृत्ताचा आणि चवथा चरण उपेन्द्र वजरेचा आहे. असें तीन वृत्तांचें मिश्रण येथें आढळतें.
- श्लोक ६७ - दुसऱ्या पोथींत चवथा चरण पुढीलप्रमाणें आहे. 'चीद प्रबंध प्रवीण परागी' अर्थ : छंद प्रबंध इत्यादिकांत प्रवीण.
- श्लोक ६८ - 'नृपति विरराज म्हणे मदना । सवे सखर जाय सुखें सदना वरराजित भूप रिपू कदना । सवे सुंदर आणि शशीवदना' दुसऱ्या पोथींत वरीलप्रमाणें ह्या श्लोकांची रचना आहे.
- श्लोक ६९ - तिसरा चरण - 'मनांत जर कपट धरशील तर' हा भावार्थ.

प्रसंग आठवा

कथासूत्र :- दैवगति विचित्र असते हेंच करे. दुष्टबुद्धीने चंद्रहास्याला वधण्यासाठी पुन्हां एक वार मोरकरी घातले. चंद्रहास्याला कुळपरंपरेप्रमाणे अंबालयांत एकटेंच जाण्याची सूचना त्याने केली. त्या ठिकाणी मारेकऱ्यांनी त्याचा वध करावा असें दुष्ट-बुद्धीने ठरविले होते. त्याप्रमाणे चंद्रहास्य पूजासाहित्य घेऊन निघाला. वाटेत दुष्टबुद्धीचा पुत्र मदन चंद्रहास्यास भेटला. राजाने त्यास त्वरित बोलावले आहे असा निरोप मदनाने त्यास कळविला. चंद्रहास्याच्या हातचें पूजासाहित्य घेऊन मदन अंबालयांत गेला. जो पूजासाहित्य घेऊन येईल त्यास वधा-वयाचें असें मारेकऱ्यांना सांगितलेलें असल्यामुळे चंद्रहास्याच्या जागीं दुष्टबुद्धीपुत्र मारला गेला. चंद्रहास्य मात्र राजाचा जांवई झाला. त्याचें राजकन्येशी थाटानें लग्न लागलें. राजाची कन्या आणि राज्य दोन्हीहि चंद्रहास्यास प्राप्त झालीं !

श्लोक ४ - चरण पहिला देव पूजे असा पदच्छेद करून देवालयांत जो कोणी देव पूजील, असा अर्थ करावा.

श्लोक ७ - महिमंडन = पृथ्वीचें भूषण

श्लोक ८ - दंडली = शोमली.

श्लोक १० - आमच्या कुळांत पहिल्यापासून चाल आहे कीं नवरदेवानें ह्या आदिमायेचें, अपरंपार शक्तिशालिनीचें पूजन करावें.

श्लोक १३ - गौरी = जगदंबा.

श्लोक १५ - दुसऱ्या पोथीत तिसरा आणि चवथा हे दोन चरण अनुक्रमें पुढीलप्रमाणें आहेत :-

‘अंबिका पुजा आमृतालया

या सुखे प्रभू मंडपालया’

अमृतालया अंबिका = अमृताचें वसतिस्थान अशी जगदंबा

श्लोक १७ - दुसरा पाठ 'उदधी सभार' हा ध्यावा; अर्थ सेनासमुद्र.

श्लोक १८ - पहिला चरण पाठांतर 'पटांबरे' = महावस्त्रे

श्लोक १९ - चवथा चरण 'पूजनविधिस जातो आजि अंबा अरामा' हा पाठ बरा.

श्लोक २२ - बिरपदी = वीरपदी = पाईचे वीर

श्लोक २९ - दोर्दंडबंडे = बाहुबलाने.

श्लोक ३० - वागासन = दोन्ही पोथ्यांत हाच पाठ आहे. पण त्याचा अर्थ लागत नाही. तो शब्द 'नागासनी' असावा. नागासनी = हत्तीच्य अंबारींत.

श्लोक ३३ - चवथा चरण 'भुपवली सकुलि तुज कांपति' असा दुसरा पाठ आहे. तो बरा. अर्थ बली (बळी) बळवान राजे सहपरिवार अथवा राजांची कुळें तुला कांपतात.

श्लोक ३४ - दुसऱ्या प्रतीत नाही. त्याचा अर्थ, तुझ्या प्रतापाच्या वडवानळाने पृथ्वीवरील राजमंडळें करपून गेलीं. त्यांचे शौर्य दग्ध झालें. तुझा कीर्तिसमुद्र चहूंकडे पसरला. तुझें सामर्थ्य इतकें मोठें कीं राजाचीं सैन्यें त्यापुढें फिकीं पडलीं.

श्लोक ३५ - हिलाल = चंद्र

श्लोक ३७ - मीनध्वज = मदन

श्लोक ४१ - 'वृंदानना' दुसरा पाठ 'वृंदावना' आहे. पण अर्थ लागत नाही.

श्लोक ४४ - दुसरा पाठ 'कर्पूरगौरा सुंदर गौरी । मांदारातलि शमल-गौरी ॥

कीं पुजिली इन मंगळ गौरी । यास्तव हा वर निर्जळ गौरी ॥
दोन्ही पाठ समर्पक वाटत नाहीत:- कर्पूरगौरास ज्याप्रमाणें सुंदर गौरी शोभा देते, तशी ही हया वरास शोभते. हिनें मंगळगौरीचें पूजन केलें यास्तव हीस निर्जर-गौर म्हणजे देवासारखा गौरापान नवरा मिळाला.

श्लोक ४५ - अपर्णा-उमा-अंबिका = पार्वती

श्लोक ४६ - नाहो = नाथ, पति 'मानला' पाठांतर 'मानली', योग्य.

श्लोक ४७ - वदे = हेमावती वदे.

श्लोक ४९ - प्रवाळाधरा = प्रवाळाप्रमाणें जिचा खालचा ओंठ आहे ती.
क्षमापाळक = क्षमा = पृथ्वी, पृथ्वीचें पालन करणारा.

तिसरा चरण पाठांतर 'पती' = नोबरा योग्य.

श्लोक ५० - गणक = ज्योतिषी;

श्लोक ५१ - आज रविवासर असें हें संधि केलेलें रूप लक्षांत ठेवणें.
चरण चवथा- 'मातांग इंदु घटिका' ही वेळदर्शक रचना
कूटात्मक आहे.

श्लोक ५३ - हीहि रचना कूटात्मकच आहे.

श्लोक ५५ - इंदुवगत्रा-इंदुवक्त्रा = चंद्रानना

श्लोक ५६ - असंबद्ध रचना.

श्लोक ६८ - चरण तिसरा मूळ पाठ 'विजना' असा आहे. तो मी '(क)
विजना' असा केला. पण दुसऱ्या पोथींतहि 'वीजना' असाच
पाठ आहे. तेव्हां (क) घेण्याचें कारण उरत नाही. अर्थ मात्र
नोट लागत नाही.

श्लोक ६९ - पहिले दोन चरण-तो राजाच्या मंदिरांत गेला. तेथें त्याचें भोजन
झालें. तिसरा चरण 'विराज नेत्रीं घेउन रामा' याचा अर्थ
लागत नाही. दुसऱ्या पोथींत तो पाठ 'वारिजनेत्री' असा आहे.
अर्थ:- कमळासारखे नयन असलेल्या सुंदरीस घेऊन तो पुनश्च
मंडपांत आला.

प्रसंग नववा

कथासूत्र :- राजकन्येशी विवाह झाल्यानंतर चंद्रहास्याने घरी जाण्याची इच्छा व्यक्त केली. राजाने त्याला समारंभपूर्वक राज्याभिषेक करण्याची सिद्धता केली. दुष्टबुद्धीने आपल्या कन्येची पाठवणी केली. वराला घरी बोलाविले व मध्यंतरीचा वृत्तांत चंद्रहास्यास विचारला. चंद्रहास्याच्या कथनावरून आपलाच पुत्र मारला गेला हे त्याच्या लक्षांत आले. तो अंबालयांत गेला. आपल्या पुत्राचे खंड विखंड झालेले प्रेत त्याने पाहिले. लगेच शिळेवर डोके आपटून त्याने प्राण सोडला. इकडे राजकन्या व प्रधानकन्या यांच्यासह चंद्रहास्यास राज्याभिषेक करण्यांत आला.

श्लोक १ - 'रजनीकरहाय' - दुसऱ्या पोथीतील पाठ 'रजनीकरहास' असा आहे. याचा अर्थ चंद्रहास्य असा आहे. चंद्रहास्य राजास म्हणतो, हे राजा, विनंति ऐका, 'आज तुमच्या प्रधानाच्या घरी लग्नाचा तिसरा दिवस आहे, तेव्हा आपण तेथे येऊन कौतुक पाहा.

श्लोक ६ - भांडीं=तोफा, चरण ३ व ४ दारूचे नळे सुटले ते अग्नीचीं फुले लागलेल्या झाडांप्रमाणे दिसू लागले हा भावार्थ

श्लोक ७ - दामिनी तेज = विद्युल्लतेचे तेज;

श्लोक १४ - पयाब्धीसुता प्राप्त झाली - भुपाची = राजाची लक्ष्मी प्राप्त झाली.

श्लोक १७ - नागासनीं = हत्तीच्या अंबारींत; कोपना = कोपता (पाठ)

श्लोक १९ - मुखमंयक = मुखचंद्र;

श्लोक २१ - सुमानें = अत्यंत मानानें;

श्लोक ३८ - वयस्या = मंत्रीण

श्लोक ४१ - अमरालय = देवालय

श्लोक ४४ - चवथा चरण - "मदनजी निकटी किति थाटले" असा पाठ आहे.

श्लोक ४८ - तिसरा चरण - 'चितानिबी' हा पाठ सरस, वाड = पूष्कळ
चवथा चरण - 'बोजके' च्या जागी 'बोचके' पाठ आहे, तो सरस.

श्लोक ५४ - श्रोणित - शोणित = रबत,

श्लोक ५८, - कौतंळाधीशकांतांबुजाक्षी. = कांता + अंबुजाक्षी = कमळा-
सारखे नेत्र आहेत जिचे अशी ती राजरत्नी, कांता + अंबु-
जाक्षी यांचा संधि केला आहे. संमते = समेत = बरोबर.
वावने = सवने (गवाक्ष). वावने किंवा सवने हे माळवदास
असते.

श्लोक ६४ - यांत गायनांतील पारिभाषिक शब्द आहेत.

प्रसंग दहावा

कथासुत्र :- चंद्रहास्यास राज्याभिषेक झाला. इकडे दुसरे दिवशी पुजारी
अंबालयांत गेला असता त्यास दुष्टबुद्धि व त्याचा पुत्र यांचीं
प्रेते देवीच्या देवळांत, रक्ताच्या थारोळ्यांत आढळून आलीं.
पुजारी घाबरला त्यानें ही वार्ता राजास सांगितली. राज्या-
भिषेक झाला आणि दुसरेंच दिवशीं असा अपशकून झाला
याची चंद्रहास्यास खंत वाटली. त्यानें मोठा यज्ञ केला. देवीची
आराधना केली. देवी प्रसन्न झाली. तिनें बर माग अशी आज्ञा
केली. चंद्रहास्यानें बर मागितला, “प्रधान पितापुत्र जिवंत
व्हावेत.” दोघेहि जिवंत झाले. चंद्रहास्यानें दुष्टबुद्धिपुत्रास
प्रधान नेमलें. चंद्रहास्याच्या मातापित्यांसहि बोलावण्यांत
आलें. राजकन्या व प्रधानकन्या या दोघींसहि पुत्र झाले. बापा-
प्रमाणेंच तेहि बलाढ्य निघाले.

नारद म्हणतात, अर्जुना ह्याच चंद्रहास्याच्या पुत्रानें तुझा
यज्ञीय अश्व अडविला आहे. “आपल्याला घोडा अडवावयाचा

नाहीं. या निमित्तानें कृष्णाचें दर्शन आरणांस घडेल हीच इच्छा आहे.”असें आपल्या पुत्रास चंद्रहास्यानें सांगितलें. अर्जुनानें आपलें सैन्य सज्ज केलें. चंद्रहास्यहि लढण्यास सिद्ध झाला त्यानें कृष्णास पाहिलें, लगेच त्याचे चरणीं मस्तक ठेवलें. अर्जुनाचा अहंकार जागा झाला. गीतेंत सांगितलेला उपदेश मी विसरलों नाहीं असें म्हणत तो युद्धाचा विचार कसं लागला. श्रीकृष्ण म्हणाले, “अरे तुम्ही दोघेहि माझेच भक्त आहांत, भांडता कशाला? हे अर्जुना तू अहंकार सोडून चंद्रहास्यास आलिंगन दे.” अर्जुनानें कृष्णाची आज्ञा मानली. दोघेहि भक्त मित्र बनले आणि सर्वांना आनंद झाला.

श्लोक १ - अंबू = पाणी

श्लोक ४ - गुरव = देवीचा पुजारी.

श्लोक १९ - विबुध = शहाणे (देव)

श्लोक २१ - देवीच्या पूजेसाठीं चंद्रहास्य सिद्धता करतो.

श्लोक २३ - जगत्रजननी-जगत्रय जननी = तिन्ही जगांची आई.
प्रथम चरण-पाठ ‘स्वर्ग मंडळ’

श्लोक २८ - पंचमहाभूतें, सहा समुद्र, द्वीपें सरोवरे, सरिता शैल आदिसर्व तुझा जप करितात, यास्तव हे त्रिपुरे आज तूं कृपा कर.

श्लोक ३१ - त्याची अद्भुत अशी भक्ति पाहून जगदंबा प्रसन्न होऊन त्यास वर माग म्हणाली.

श्लोक ३२ - भाष = वाणी, उत्तर.

श्लोक ३३ - चवथा चरण-याचा पाठ ‘धरि दयाकरि या सुरनायके’ असा असावा. पण दोन्ही प्रतींत शब्द ‘धरि’ हाच आहे. याचा अर्थ ‘हे सुरनायके देवी, यास तूं आपल्या दयारूपी करीं धर’ असा आहे.

श्लोक ३७ - चवथा चरण-‘लोक म्हणूं लागले हा चंद्रहास्य प्रभु घन्य आहे,
प्रश्वीवर याच्या भक्तीने अगदी सीमा गाठली’ असा भावार्थ.

श्लोक ३८ - मूळ पोथीत हा श्लोकच नाही. दुसऱ्या पोथीत तो पुढील-
प्रमाणे आहे. ‘भेटला मदनासि भूवर शोकसागर दाटला ।
तुंबला पुर नावरे निरसिषु लोचनि लोटला ॥’

‘कोंदला हृदयांबुजी भवध्री भयाणं व आटला । पावला पर पार
पावन पाप पादप तूटला ॥

श्लोक ४२ - या वृत्ताचे नांव चुकून ‘रथोद्धता’ छापले तें ‘द्रुतविलंबित
आहे.

श्लोक ४३ - तिसरा व चवथा चरण - ‘आणवीली’ ‘संतोषवीली’ असे
अनुक्रमें पाठ आहेत, ते योग्य.

श्लोक ४७ - साहे = साहच.

श्लोक ४८ - दुसऱ्या पोथीत तिसरा चरण. ‘करी तूलसी पणपूजा तयेसी’
असा आहे. चवथा चरण-‘स्वये होय’ इ. मुळाप्रमाणेच आहे.

श्लोक ५० - जे भक्त ब्राह्मणास शाळिग्राम अर्पण करतात आणि वर सोनें,
मोतीं, वस्त्रें, गाई इ. दान देतात त्यांना द्विजांस त्रिभुवन
दिल्याचें पुण्य लागतें. कोट्यवधि तीर्थे केल्याचें श्रेय त्यांना
प्राप्त होऊन त्यांचा जन्ममृत्यूचा फेरा चुकतो.

श्लोक ५१ - तिसरा व चवथा चरण-जो शाळिग्रामावरील गंधनिर्माल्य
आपल्या शिरीं धारण करतो तो मुक्तिपंथास जातो. चवथा
चरण-‘पाय’च्या जागीं ‘जाय’ हा पाठ सरस आहे.

श्लोक ४९ ते ५५ - पर्यंत शाळिग्रामपूजेचें महत्त्व वर्णिलें आहे.

श्लोक ५४ - शाळिग्रामास कोमल तुलसीदल बाहिल्यानें सर्व संसारबंधनें
तुटतात. पिकून पिवळें झालेलें आणि गळून धरणीवर पडलेलें
जरी तुळसीदल बाहिलें तरी त्यायोगेंहि पापाचे पर्वत भस्म
होतात.

श्लोक ६० - जगत्तातताता = जगत्तात = ब्रह्मादेव. त्याच्या पिढ्यास विष्णूस.

श्लोक ६५ - भीष्मपर्वत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास गीता सांगितली त्यास अनुलक्षून हें विधान आहे.

श्लोक ६६ - यांत 'तुखार' शब्द अश्व अशा अर्थी वापरला. असाच तो ७८ आणि ८० व्या श्लोकींहि वापरला आहे. 'मागिला'च्या ठायीं 'बांधिला' हा दुसऱ्या पोथींतील पाठ योग्य आहे.

श्लोक ७० - अहंकृती- अहंकृति = अहंकार.

श्लोक ७७ - प्रथम चरण- 'प्रभु जीतिले ते सवें भूपथाटी' हा दुसऱ्या पोथीं-तील पाठ चांगला आहे. तसेंच तिसऱ्या चरणीं 'पावलो' हा पाठ योग्य आहे.

श्लोक ८६ - दुसरा चरण, दुसऱ्या पोथींतील पाठ असा- 'असे तो कवी विश्वनाथाभिधानी' यावळून कवीचें नांव विश्वनाथ असावें असें वाटतें.

दुसऱ्या पोथीविषयीं आणि प्रतलेखनाविषयीं:- हस्तअक्षर संताजी शामजी पतकी परगणे मनाटे ॥ शके १६०-बडु-घान्यमाम संवत्सरे श्रावण वद्य अमवाशा समाप्ता ॥

सन हजरि अकरासे अडुसट ११६८ माहे जिल्हेज ॥

मराठवाडा साहित्य परिषदेची प्रकाशने

पुन्हा नभाच्या लाल कडा

कै. बी. रघुनाथ यांचा कविता संग्रह

मूल्य : ३ रु.

मोरोपंती आख्याने

संपादक - प्रा. भगवंत देशमुख

मूल्य : २ रु.

तृणाची वेदना

मराठवाड्यांतील नवोदित कथालेखक

तु. शं. कुळकर्णी

यांचा भावपूर्ण लघुकथा संग्रह

मूल्य : २॥ रु.

